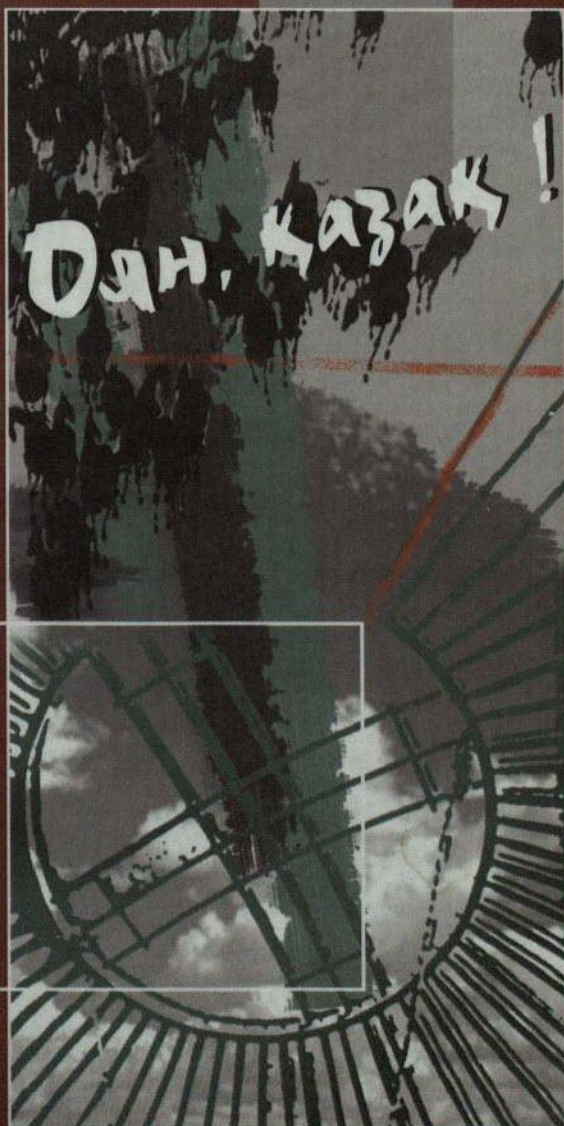

ДУЛАТОВ

Міржақып

ДУЛАТОВ

Міржақып

Дан, казак!

Роман, өлең-жырлар,
әңгімелер

АЛМАТЫ
«АТАМУРА»
2003

ББК 84.4 (Қаз7)
Д79

Құрастырған Наурызбай АҚБАЙ

Дулатов М.

Д79 Оян, қазақ! гоман, өлең-жырлар, әңгімелер. Алматы:
Атамұра, 2003. – 192 бет.

ISBN 9965-05-810-5

Аса көрнекті ақын, жазушы, драматург, педагог, публицист, аудармашы Міржақып Дулатов қазақ халқының арман-мүддесін терең түсіне біліп, қазақ қоғамында жанадан өрістеп келе жатқан демократияшыл идеялардың жаршысы болды. Адамзатты ескіліктен, мешеуліктен, зорлық-зомбылықтан, қанау мен езуден құтқаратын күшті құрал – оқу-білім, өнер-ғылым, адал еңбек, әділдік пен адамгершілік мәселелерін көтерген «Оян, қазақ!» жыр кітабы бірден қазақ елінің ұранына айналды. Ақынның көңіл күй лирикалары да саяси-өлеуметтік мәселелерді қозғады. Ал қазақ әйелінің ауыр халін шынайы бейнелеген «Бақытсыз Жамал» атты романы ұлттық әдебиетіміздегі тұңғыш прозалық шығарма еді.

Жинақ көпшілік оқырманға арналған.

Д $\frac{4702250201-289}{418(05)-2003}$ хабарландырусыз–2003

ББК 84.4(Қаз37)

ISBN 9965-05-810-5

© Дулатов М., 2003

© «Атамұра» баспасы, 2003

Роман

*Қазақта жазылмайтын бір ауру бар, —
Келмейді мінін айтсаң жаратқысы.*

БАҚЫТСЫЗ ЖАМАЛ

*Қазақтан шыққан талапкер,
Бұл кітапты қарап көр.
Таратуға халыққа оқып,
Боларсыздар себепкер.*

Қазан, 1910.

СӨЗ БАСЫ

Мир-Якуб – төмендердің аласасы,
Сөзімнің бар ма, жоқ па тамашасы.
Жылтырап тесік моншақ жерде қалмас,
Қазақша бір роман жаза салшы.

Үш жүзге біздің қазақ бөлінеді,
Осылай шежіреден көрінеді.
Саны көп, сапасы жоқ һәммеден бос
Ғылымға мойынсұнбай ерінеді.

Шет шығып сахарадан баспас қадам,
Болады бүйтіп жүріп қашан адам?
Бейхабар ғаламдағы хикматтан,
Тұтқындай қапастағы күні қаран.

Болмайды кемпіліксіз һешбір халық,
Бөрінен кейін қалған қазақ анық.
Басқа жұрт біз секілді жалқау емес,
Ғылыммен қараңғыны етер жарық.

Шығып жүр һәр халықтың талаптысы,
Болмай ма талаптанған әлі-ақ кісі.
Қазақта жазылмайтын бір ауру бар –
Келмейді мінің айтсаң жаратқысы.

Кеудесін мырза десең көтереді,
Бардай-ақ күрт ауруы жөтеледі.

Шегінер халық пайдасы деген іске,
Деп айтшы осы сөзді бекер еді.

Оқуға емес жұрттың бәрі құмар,
Оқығаны романды не деп ұғар?..
Демеймін жалпақ жұрттың бәрі кеше,
Мағынасын түсінетін бар да пығар.

Сонда да жұрттың бәрі біле бермес,
Сөз болар жақсы-жаман бәрі кеңес.
Мақсаты романның – халық түзетпек,
Жазылған еріккеннен ертегі емес.

✓ Жамалдың жайын жаздық бұл кітапта,
Бақытсыз бір қыз екен осы шақта.
Біреуге хас нәрсе емес хәм болған іс,
Жайылған бұл бір ғұрып хәр қазақта.

Айырсын оқушылар мағынасын,
Жай ғана хикая деп қарамасын.
Көрген кім шарифаттан деген сөзді:
«Қор етіп әйел халқын аямасын».

Сатады қызды қазақ мал орнына,
Алмайды халал жұпты жар орнына.
Әйелді хайуанға қисап етіп,
Тұтады өзін ерлер хан орнына.

Байқапшы өзін-өзін отчет беріп,
Бақытсыз Жамал қызды оқып көріп.
Қазақтың хәр жерінде бар емес пе,
Хисаплап уақиғаны көрсен теріп?

Бұл сөзді оқып көрер қолына алған,
Иншалла, хақиқат-дүр, емес жалған.
Тыйылып мыңнан бірі қиянаттан,
Көрсек екен ғайіблерін хәркім қылған.

Қазақша роман жоқ басылған көп,
Бұл күнде халық ішінде шашылған көп.
Қәдіри-хәл білгенімше мен де жаздым,
Тілеймін болса екен деп асырған көп.

Өткен қыс шаруаға жеңіл болғандықтан мал күйлі, бие ішті болып, Көктал қыстаған Құрман деген атаның ауылы жылдағыдан жайлауға ерте пығып еді. Екі ауылнай елдің жайлауы Саумалкөлге жағалай ауылдар қонып, былтырғы жұрттарына үй тігіп, көп ұзамай бие де байлады. Қыстай бір-біріне араласпаған ағайындар сағынысып, қашаннан астас, тойлас болған ғадеттерінше бір ауылды бір ауыл ерулікке шақыра бастады. Бозбалалар аралап қымыз ішеміз деген болып, тәуір киімдерін киіп, жақсы аттарына мініп, қызды ауылды қырындап жүрулері көрініп, балалар да асау тайларын үйретпекке еді.

Бір күні түс кезінде көлдің жел жағынан шаңцатып шауып келе жатқан бір орыс, бір қазақ көрінді. Балалар қашып үйге тығылып, үлкендер бұл екеуі қайда тоқтар екен деп тұрғанда, барды да Бекжан деген ауылнайдың үйіне түсті. Жарты сағат болмай-ақ, сол жайлаудағы елге «ертең осы жерге крестьянский начальник келеді» деп мағлұм болды. Өлгі екеуі бірі стражник, бірі поштабай екен, төренің алдынан үй тіктіріп, лау байлатып, қой сойдыруға шыққан.

Ол түні ауылнай, выборнайлар ұйықтамастан қызметінде болып, таңертең ауылдан оқшауырақ жерде тігіліп қалған бір ақ үй, бір қоңыр үй көрінді. Сәске кезінде қоңыраулатып пәуескемен төре де көрінді. Алды-артынан етектері далиып, жалпылдап шапқан қазақтармен даярлаған үйге келіп тоқтағанда, мойындарына пынжырлы знак таққан ауылнай, билер неше мәрте шүлгіп, қошаметпен «тақсырлап» үйге кіргізді.

Сол арада жұмысы бар, жоқ болса да тамапаға жүздей кісі жиналып қалған еді, халықтың қазіргі әңгімесі: «Начальник не жұмысқа келді екен? Бәлки, биылғы Сатыпалдының арызы шығып қалған болар ма?» десті. Бағзылары: «Жоқ, оның үшін неге келсін, Мәмбеттің болыстығын өзіне әперуге келген шығар...» деп әрқайсысы өз ойындағысын айтып, даланы бастарына көтеріп, гүрілдесіп отырғанда мандайынан тер шығып, бөрікін қолына ұстап үйден Бекжан шықты.

Жұрт бұған қарап:

— Қалай, ауылнай? Төре қызметке разы ма, не жұмыспен келген екен? — деп сұраған соң, ауылнай айтты:

— Өлхәмдүллілә, өзімді бек мақтап, қолымнан қайта-қайта «спасибо» деп ұстады. Шыққан жұмысы бұл жерде емес, Қарасу станциясындағы Хохол қаласына барады екен, мұнда қонақ болып, тынығып, кешке жөнеледі. Өзі бек рақымды кісі көрінеді: «Шаруа қалай, ел арасы тыныш па?» деп

һәммәсін сұрады. Анау күнгі Көтібайдың мені боктағанын айтқаным жоқ, оны айтқанда бәлеме болатын еді, не қылайын. Хасеннің көңіліне қарадым. Және де төренің бір жат хабары сол: «қазақтан солдат алынбайды, бірақ мұжықтар секілді қала болам десең, 15 десятина жер беріледі», – деді. – Егін салындар, школ ашындар, ұлықтарыңды сыйлап, бұйрықтарын орнына келтіріңдер», – деп насихат айтты.

Бекжан начальниктен тағы не естігенін сөйлей бастағанда, әлгі топтанып отырған халыққа бір жігіт шауып келіп:

– Сүйінші, Сәрсекке! Шолпан жеңге аман-есен босанып, такия тігіп беретін тапты, – деді. Сол уақытта жастар «Сәрсекке» деп, үлкендер:

– Сәрсенбай, қуаныш қайырлы болсын, алла ұзағынан сүйіндірсін, әйел бала деменіз! – десті. Сәрсенбай:

– Жоқ, олай деменіздер, мен қайбір ұл-қыз тандайын деп жүрген кісі, – деп орнынан тұрып, атына мініп үйіне қайтты.

II

Оқушылар! Хикаямыздағы оқиғалар жоғарыда айтылмыш Сәрсенбайдың үй ішіндегі кісілерден басталғаны себепті, анық аңдатпақ үшін Сәрсенбайдың кім екендігін һәм нендей кісі екендігін жазамын.

Сәрсенбай һеш бір ғалым оқымаған момын, мал баққан кісі еді. Атасынан артық дәулет қалмаса да, берірек келген соң малы да жақсы болып, жылқысы жүзден асып, екі жүз, үш жүзден қой да бітіп, қатардағы малды үйінің біріне қосылып еді. Бірақ мал жағынан көңілі хош болса да, Сәрсенбайдың жамағаты Қалампыр ғұмырында бала көтермей, бұл екеуі балаға мұқтаж еді.

Сәрсенбай бағзы уақытта өзі де һәм жаны апштын жақындарының сөзімен де бала үшін бір тоқал алуды ойласа да, Қалампырдан аса алмай, әне-міне деп жүруші еді. Бір күні бір мәжілісте отырған уақытта бір құрдасының қымыз ішіп қызып отырып, әзілмен болса да, шынымен болса да сөз арасында: «Әй, қубас! Сонша малды айдап жүрсін, дұрыстап зекет бермейсін, қажыға бармайсын, кім үшін жинап жүрсін? Ақырында Қалампырдан қорқып, тоқал да алмадың», – деген сөзін естіп, ол күні үйіне бек мұңайып келіп, қатышымен сөйлеспестен жатып қалып еді.

Ертеңіне ауылындағы бір-екі ағайындарын шақырып алып:

– Міне, мен сіздерді шақырғаным, «үмітсіз – шайтан» деген, «мал бітпес жігіт болмас, құрарына қара, ұл таппас қатын

болмас, тұрарына қара» деп, бұл уақытқа шейін сабыр етіп едім. Енді мен болсам қырықтың екеуіне келдім. Қалампыр да биыл отыз үште. Қатыным! Пайғамбардың сүнәті ғой, сен де рұқсат бер, ағайыным, сіздер осы жұмысты қолға алындар, міне, біраз қанағат бар ғой. Мен енді бел байладым, – деп ақырғы сөзін мағлұм етті. Қалампыр қанша ұнатпаған болса да, бұл сапарда Сәрсенбайда, һәм басқалар да бір ауызды болып сол жерде-ақ уағда қылғанын көріп, ішкі суып, енді сөйлегенімен қолдан һеш нәрсе келмесін біліп:

– Не қылсандар ықтияр. Әуелінде мен де тоқал алма деген жерім жоқ, маған несін айтасындар?! – деп түсі бұзылып, үйден шығып кетті.

Мұнан кейін көп уақыт өткізбей, Сәрсенбай бір қыз айттырды. Өздеріне қырық шақырым жерде Сайболат деген елде Жарас деген молданың бір ұлы, бір қызы бар екен. Молда опат болған соң, қатынын бір жақсы кедей әменгері алып, әлгі екі жетім бала соның қолына шыққан еді. Сәрсенбайдың айттырғаны осы молданың қызы Шолпан еді. Шолпанның жасы он төртке жетіп тұрған соң, Сәрсенбай малын түгел беріп, келер жылында алып та қойды. Марқұм Жарас молда тірі уақытында Шолпанды өзі оқытып, құраннан екі шығып, азырақ хат та танып қалған еді. Қалампыр һәр уақыт Шолпанды күнестікпен сөзімен де, қолымен де ренжітіп жүрді.

Шолпан он жеті жасқа келгенде, манағы Сәрсенбайдан топ ішінде сүйінші сұраған қыз бала тауып, Сәрсенбай қырық беске келгенде ғұмырында көрген баласы осы еді. Сәрсенбай зор қуанышта болып, пілдеханаға қанша қыз-бозбала жиып, ойын ойнап, қыз бала демей, көл басын шақырып той қылып, баланың есімін Жамал қойып еді.

III

Жамал – сағынып көрген баланың алды болған соң, атанасы қолдан келгенше әлпештеп өсіріп, жасы тоғызға жетті.

– Жамалды еркек балаша киіндіріп жүрген соң, білмеген кісі қыз деп ойламаушы еді. Қыз деп айтқан адамдарға ашуланып та қалған күндері болды.]

Бір күні Сәрсенбайдың үйіне ескі жолмен оқыған, дүниеде білмеген нәрселерім жоқ деп дұға қылушы бір шала надан молда келіп қонды. Молда тысқа шықпақшы болғанда, Сәрсенбай:

– Жамалжан, тұр, молданың кебісін сал, құман алып шық, – деп жұмсағаннан кейін молда тыстан келіп, отырып:

– Бай, осы сіздің мырзаныздың есімі қалай? Қыздың атын қойғансыз ба? – деді (Жамалды ер бала деп отыр екен). Сәрсенбай азырақ тоқтап тұрды да, күлімсіреп: «Тақсыр, мұның мәнісі бар, біз бастан кем кісі. Айымыз да, күніміз де осы Жамал болған соң, өзімізді-өзіміз алдап жүрміз», – деді. Молда бұл сөзге түсініп, біраз ойланып отырды да:

– Сәрсеке! Көңілге солай екені дұрыс та ғой, ләкиінде шарифатта балаға тұлым қою дұрыс емес. Және де бай қызы тоғыз жаста балиғ болады. Соның үшін намаз үйретіп, оқытып, шапшын да қойыңыз. Сіздің мұныңыз алла тағаланың бұйрығына көнбеген секілді болады. Олай болғанда, зор күнә табасыз. Бірақ оқытқанда хат жазып кетерліктей оқытпаңыз, хұсуса жәдид молдалардан оқытпаңыз, не үшін десеніз, олар әуелі дін, иман білгізіп, намаз оқытпай, «Иман шарт», «бәдуәм», «әптиек», «әйжіктерді» былай қойып, орыстарша а, б, т деп орыстың ісін қуаттап, баланды бұзады, – деді. Сәрсенбай өзі надан, «молданың өкшесі қисық деген кісі де күнәлі болады» деп жүрген кісілердің бірі болғандықтан, тек молда есімін көтерген кісі болып, біліп-білмей айтса да, мынау шарифат деген сөзге көз жұмып нанушы еді. Сол себепті алла тағаланың әмірі ғой, бұл молданың шарифаты да дұрыс екен деп Жамалды қызша киіндіріп, шапшын жіберіп, оқытуға да разы болды. Анасы азырақ та болса оқып, ғылым қадірін білген соң, бұл сөзге қарсы тұрмады. Сәрсенбайдың үлкен қатыны Жамалды жан-тәнімен жақсы көргенсіп (тоқалдан туған қызды іппі жек көріп тұрса да):

– Ойбай, молдеке, ол не дегеніңіз, Жамал қарағым тым болмаса он беске келсін, сонда шапшын қоярмыз, – деп өршеленген болды. Мұнан кейін кешікпей қызша киіндіріп, шапшын өсіріп, бұрынғыдай ер бала деп көңілдерін жұбатқанды қойды.

Манағы молданың насихаты есінде жүріп, бір күні Сәрсенбай қатындарымен ақылдасты:

– Ахметжанның молдасынан оқытуға екі шақырым жерге Жамал барып-келіп жүре алмайды. Онан да бір жастау молда жалдап алсақ қайтеді? Жамалдың себебімен ауылдың балалары да оқыр, өзіміз малдың зекетін берерміз, ақысын ауылмен бірдей көрерміз, – деді. Бұған қатындары һәм солай деп айтқан соң, ауылы да разы болды. Бір-екі айдан соң жазғытұрым уақыт еді, бір күні ауылға бір шәкірт келіпті, молдалыққа тұрады екен дегенді естіп, Сәрсенбай соған сөйлесуге келді.

Уфа медреселерінің бірінен оқыған шәкірт екен. Қазақ ішінде қымыз ішіп, күзгі төхсилге қаражат жинап алу үшін

мұғалімдікке шыққан Ғазиз есімді ноғай жігіт, жасы жиырма екілерде – ашық пікірлі, ұсұл тағлымнан жақсы ғана хабары бар еді. Екі жылдай қазақ ішіне шығып, қазақтың сырын білгендіктен және де Сәрсенбайдың пікірін аңғарып сөйлескен уақытында өзін ішіп-шикі ескі жолмен оқыған хадимі етіп көрсетті. Себебі ол : «Аз уақытта мен бұларды түзей алмаспын, онан да бұларға хилаф келмей, өйтіп-бүйтіп қаражат жинап алайын», – деп ойлады. Сәрсенбай шәкіртке айтты:

– Өзіміз бір ауылда жеті-сегіз үйміз, бес айға жиырма бес сом ақша береміз. Сөзді ашып айтқан жақсы, мен өз басым малымның кірін беремін, басқалар өзі біледі, ал кемпір-мемпір құлап қалса, өз талайыннан, – деп күлді. Сол үйде осы ауылдың өз молдасы да отыр еді, соған қалжыңдап анау жерде отырған бір жігіт сөйледі:

– Біздің Қасен молдадай қанды қақпан болса, бұл молда да теріс болмас. Біздің молда Торқа бейбіше мен Жалпардың баласы өлгеннен бері дәндеп, күнде бір келе жатқан кісі болса, намазға шақыра жүре ме деп, қарап тұратын болды, – деп үйде отырғандарды ду күлдірді. Біраз сөйлескеннен кейін Сәрсенбай шәкіртпен келісіп, үйіне алып қайтты.

IV

Уәделері бойынша мұғалімі һәмән Сәрсенбайдың үйінде тұратын болып, Сәрсенбаймен бірге еріп келіп, бір үлкен боз үйге кірді.

Сол минутта-ақ ауылдың адамдары жиналып, Қалампыр бейбіше сабадан қымыз құя бастап, Сәрсенбай да Жамалға:

– Тұр, карағым, молдеке не мал әкел! – деп әмір етті. Жамал атасына бір қарап тысқа шығып еді, соңынан кешікпей Сәрсенбай да шығып, Жамалға ақырын сыбырлап айтты: «Анау күнгі жанбасы құрттап жүрген көк қозыны әкел, үйге кіргізерде кескегін алып таста! Ұқтың ба?» – деді. Жамал да: «Ұқтым, ұқтым», – деп жүгірін кетіп, жарты сағат болмай айтылмыш қозы бата қылынып сойылды. Жиылып отырған кісілер мұғаліммен кеңесе бастап, үйдің жабығынан қыз-қатындар сығаласып тұр еді. Бір қатын:

– Өзі қалай, орыс секілді ғой, – деп, екінші қатын:

– Осы ноғайлардың пүлдірлеген тілі құрысын-ай, – деп, үшіншілері бір бой жеткен қызға қарап:

– Ұрғашыға сүйкімді жігіт екен, – деп қалжыңдасып тұрды. Үйдегілер де уақытты босқа өткізбей, алды бес аяқ, арты екі аяқ қымыз ішіп:

— Молда, қайда оқыдың, дәрісің не, қай қаланыңкісің, затыңыз неғай ма, башқұрт па, неше жасқа келдің, атаң бар ма, бұрын қазақ ішіне шығып па едіңіз, жамағат бар ма? — деп, үсті-үстіне керекті-керексіз сөздерді сұрап, мұғалімнің басын қатыра бастады. Өл-хасыл осы секілді мәжіліспен отырып, сойылған малдың етін жеп халық тарады. Екінші күні мұғалімге бір қос тігіп беріп, он шақты шәкірт жиналып оқу басталды. Бұл шәкірттердің бір-екеуі болмаса, басқалары бұрын ешбір қаріп оқымаған еді. Мұғалім қанша ұсұлжадид тәртібінде оқытпақшы болып ойласа да, бала иелері:

— Молда! Балаларға иман, намаз үйрет, бұрынғы молдалардың оқытқан кітабын оқыт, біздің балаларға сол жетеді, басқалардың керегі жоқ, — деген соң, лажсыз солардың тілегін оқытты. Бұрынғы оқымаған балалардың ішінде ең зейіндісі Жамал болып шықты. (Жамал осы майда тоғыз толып, онға қарап еді).

Бір ай өткеннен кейін мұғалім Жамалдың зейініне қызырып, Шолпанға айтты:

— Жамалды ұсұлжадидке оқыта бастасам, аз уақытта хат жазып кетер еді, бірақ оны бай ұнатпайды ғой, — деп. Шолпан тұрып:

— Молдеке, біздің отағасының сөзін не қыласыз, ақырын онашада жасырып хат жаздырып үйрете беріңіз, — деді. Мұғалім бұл жауапқа бек қуанып, сол күннен былай шәкірттер тарап кеткен соң Жамалға күнде бір-екі сағат хат жаздырып үйрететін болды. Үш жарым айда Жамал мұғалімнің ыждағаты, өзінің өткір зейіні саясында хат танып, жазарлықтай болды. Мұғалім әпенді сол жолмен бес ай оқытқанда Жамал бек ғайбат болып, түрлі кітаптарды оқитұғын болып қалған еді. Сентябрьдің ақырында мұғалім Уфаға қайтып, Жамал да оқуын тоқтатты. Мұғалім Сәрсенбайдың үйінде тұрған уақытта Шолпан бір ұл перзент тауып, сол себепті «аяғы құтты» болды деп, мұғалімді Сәрсенбай жақсы қаражатпен қайтарды. Сәрсенбай жаңа туған баласының есімін осы молдадай жігіт болып, өзі де молда болсын деп Ғазиз қойды.

Мұғалім қайтып кеткен соң Сәрсенбай енді бір молда ұстаймын деп ертең-бүгінмен жүргенде қыс та болып қалып және де әркімнің:

— Енді жарар. Жамалды оқытпай-ақ қой, он екі пәнді түгел білсе де, әйел бала дәріс айтып елге бас болмас, — деген сөзіне Сәрсенбай айналып, тіпті молда ұстамай қойды. Ауылдағы басқалары, һәр қайсысының дәулеті шағын болғандықтан, шамасы келмейтін болды.

Жамалдың ғұмырындағы оқуы осы бес айлық қана болып, хат жазарлықтан әрі аспай тоқтады. Мұғалім кеткеннен кейін Жамал һәммен қисса оқитын болып, атасы да тындаудан жалықпаушы еді. Үйге бір қонақ келіп қонса да:

— Жамалжан, қонағына қызмет ет, қисса оқы, «Сал-салын» қайда, «Қыз Жібегін» қайда? — деп, куә болып отырушы еді. Жамал да ерінбей, қиссаларды басынан аяғына шейін оқып тастаушы еді. Жамалдың оқымаған қазақ қиссасы бек аз еді. Ел аралаған мелішпі саудагерде нендей жаңа қисса болса, атасы оған пығынсынбай алып берупі еді. Жамалдың бір кішкене сандығын ашып қараған кісі: «Сал-сал», «Қыз Жібек», «Зарқұм», «Қисса уақиға Көр бала», «Біржан сал мен Сара қыздың айтысқаны», «Ноғай мен қазақтың айтысқаны», «Ақсұлу», «Айман—Шолпан», «Бозжігіт», «Шәкір—Шәкірат», Ақмолда, Нұржан, Әбубәкір молданың өлендері һәм басқа сол секілді кітаптарды көрер еді. Хәттә Жамал сол қиссалардың бағзы бір өлендерін жатқа да біліп, бір ойынға бара қалса: «Жамал, өлен айт» дегенде тартынбай айтып салушы еді. Осындай қиссаларды оқумен һәм ел ішіндегі айтып жүрген қыз-бозбаланың өлендерін жазып алумен, молдадан оқып жүрмесе де, жазуын күннен-күнге дұрыстап бара жатты. Жамалдың осындай зеректігі ауызға да ілініп, он жасына жеткен уақытында әркімдер: «Сәрсенбай үйінде бір жақсы бала бар» — деп, айттыруға қызыға бастап және де Жамалдың анасы ақылды, көркем қатын болғанға, «анасын көріп, қызын ал, аятын көріп, асын іш» деген мақалды да еске тұтып сөйлеупі еді.

V

Бір күні бие ағытар уақытта, ауылдың сыртындағы бір төбешікте құпия сөйлесіп үш кісі отыр еді. Оның бірі мағлұм Сәрсенбай, екеуі — сол елдегі атқа мініп жүрген, ел арасы тыныш болғаннан даулы, сөзді болғанын артық көретін пысықпалау адамдар еді.

Өлгі екеуі Сәрсенбайға қарап: «Сәрсеке, бұл заманның өзі қорыққанды сыйлайтұғын заман болды, азырақ дәреже біткен кісі — бай қара кісіні кісілікке алудан кетіп барады. Сол себепті біздің сізге айтқалы келген сөзіміз — алла тағала сізге біреуден артық, біреуден кем дәулет беріп, екінші мынау бір жаман неменіз бар. Бұл заман екі айналып келмес, бір күндерде малың шағын болып, басқа да зар болдыңыз, «қубас» деген сөзді естіген күніңіз болды. Енді тәуекел деп, атыңызды бір пығарып қалсаңыз қайтер екен? Міне, сайлауға да үш ай қалды. Көп болса, үш жүз теңге шығар. Сіз мақұл көрсеңіз, біз

өзімізге қараған Құрман болып билікке сайлағымыз келеді, халық сөзді бір сапарға қалай тастап кете қояр екен деп ойлаймыз. Өзіміздің Нұрпейіс би ризалығымен берсе, жолын алар, болмаса тәуекел деп шарға түсерміз», – деп, неше түрлі тәтті сөздермен құбылтып, Сәрсенбайды азғыра бастады. Сәрсенбай қанша момын адам болса да сөзге бұрылмайтын пенде бола ма, дәулетке қызығып, біраздан соң: «Өздерін біліңдер» деп жауап қайтарды. Бұл мәжілістер бір мәрте болмай, бірнеше күндер ақылға салынып, ақырында Сәрсенбай билікке таласпақшы болды.

Сайлау жетті. Сәрсенбай һәркімге жомарттанып ат майын бере бастап, сойысы да артылды. Сап ақшадан төрт жүз теңге жұмсалып, шарға түскен уақытта Нұрпейіске он тоғыз шар, Сәрсенбайға он төрт шар шығып, біздің жаңа талап босқа қалды. Бұл істің бұлайша сағаты болмауы да – сол елде жұртқа қадірлі және болыспен құда Байжан деген кісі еді. Шар салардың алдында Байжан выборнайларға:

– Сіздер шарларыңды Нұрпейіске салыңдар, жаңа байыған бір Құрманның болғанынан алашқа сөйлескенде намыс жібермейтін, елдің бөлін сындырмайтын Нұрпейіс артық емес пе? – деп айтып отырғанын сол сағатында-ақ Сәрсенбайға біреу келіп жеткізіп еді.

Сәрсенбай салы суға кеткен кісідей болып үйіне қайтты. Көп расход пықты (Үл жеп жайына, қыз жеп байына кетті). Қасындағы әуелгі тынып жатқан Сәрсенбайды билікке таласуға қыздырған достары:

– Қап бәлем, келер сайлау болсын! – деп қайрат берген болды. Осылайша сайлау тарқап, бес-алты ай да өтті. Бағзы уақыттарда сайлау еске түсіп, шығындарын һәм намысын ойлағанда, Сәрсенбай ішкі күйіп, хәтте енді сондағыдан екі есе шығындалсам да дегеніме бір жетсем, арманым қалмас еді деген секілді пікірге де келіп қоюшы еді.

VI

Жоғарыда айтып өткен Байжанның он жеті жастарға келген Жұман дейтін бір таз һәм ақылсыз баласы бар еді. Сол елде екі-үш Жұман есімді жігіттер болғанға, бірін – «сары Жұман», бірін – «тапал Жұман», Байжанның баласын – «таз Жұман» деуші еді. «Ата данқымен қыз өтеді, мата данқымен бөз өтеді» деп, Байжанның өзі тәуір болған соң, қол жетіп тұрған заманда бір бай жерден Жұманға жақсы қыз айттыруға ойы бар еді. Бір күндерде Байжан мәжіліс арасында:

«Жұманға құда болатын лайықты жер білгендерін бар ма?» деп сұрап отырғанда, біреу тұрып:

— Биылғы Нұрпейіспен билікке таласатын Сәрсенбайдың бір жақсы баласы бар, шешесі тәуір кісі — Жарас молданың қызы, өзі оқыған бала, қазірде он-он бірге келсе керек, — деді. «Олай болса, бұл ескеретін жер екен» деп Байжан ішінен ойлап қойды. Көп ұзамай Байжан Сәрсенбайға «құдай қосса, құда болайық» деп бір кісі жіберді. Бұл хабарды есіткеннен соң Сәрсенбай үй ішіне ақылдасып көріп еді, үлкен қатыны ұнатып, Жамалдың анасы Шолпан ұнатпады. Сөйтсе де өткен сайлаудағы Байжанның Нұрпейіске болысып, өзін құр тастағанын ойлап, Сәрсенбай құдалық себебімен келесі сайлауда би болмаспын ба екен деген ойға кіріп, өзін билікке таластырған достарына ақылдасты. Бұлар естіген жерден:

— Құдай берді, әйде, қайырлы болсын, құда болыңыз, қызды қырғызға да береді. Байжанның баласын жұрт пәлен-түген десе де, асылдың тұқымы ғой, әлі-ақ өскен соң түзеліп кетеді, — деп өзі босап тұрған Сәрсенбайды құда қылуға айналдырды. Жалғыз-ақ Шолпан неше күндей көнбей:

— Жамалды өзінің теңіне береміз. Байжанның баласы жаман дейді, атасының байлығы не керек, — десе де, Сәрсенбайдың құлағына кірмеген соң:

— Екі дүниеде Жамалдың обалы саған болсын, би болмақ тұрсын, патша болатын болсаң да Жамалды неғып сондай жаманға қиып бермекші боласың? — деп көзінен жас төгіп, үйден пығып кетті. «Ұрғашының шапы ұзын, ақылы қысқа» деген осы деп, Сәрсенбай басқа сөз айтпай, ішінен мыңқылдап отырып қалды.

{Сәрсенбай бұрын Жамалды жақсы көріп, өзінің теңіне беремін деп жүруіне неш шүбә жоқ еді. Бұл сапарда сайлаудағы пыққан пығыя, кеткен намыс һәм ілгерідегі үміт һәммасы қосылып, оның үстіне көлденең кісілердің сөзі де қамшы болып, «не қылса да Байжанмен құда боламын» деп жауап қайтарды.}

{Бір айдан соң батасы қырық жетінің малы, екі жүз тенге ақшаға келісіп, Байжан келіп құда түсті. Сүйіп болған құдасын Сәрсенбай китке разы қылып қайтарды. Құда болғаниан кейін белгісіз біраз заман өтіп, Жамал он бес жасқа келді. Сұлулық, ақыл, салтанат үшеуі бір-біріне муафиқ келіп, Жамал сол елдің қызының алды болды. Олай-бұлай қалжыңмен сөйлескен бозбаланы сөйлетпейтін еді. Ел ішінде тілді бозбалалардың көзі түсе бастап, шет елдерге де «Сәрсенбайда бек көркем бір ақын қыз бар» деген лақап жайыла бастады}

Осы елде қыз ұзатқан той болып, кешке ойынға жұрт жиналып еді. Бес-алты талапты бозбалалар жиналып:

— Осы Жамал жас та болса өленге де, қара сөзге де бек бәле болып барады, бүгін кешке бір өзіне өлең айтып, бетін қайтаралық, — деп, һәммасы ақылдасып, үш ауыз өлең шығарып, өздерінің арасында бір пысықтау жігітке Жамалдың қасында отырып айтуға тапсырады. Бұлар Жамалдың күйеуінің жамандығын бетіне баспақ болып, өлеңдерін де сол мағынада шығарған еді. Түн болып, ойын басталып, манағы жігіт әуелгі планы бойынша өлеңін өбден жаттап алып, Жамалдың қасында отырады. Бір мезгілде бұл жігітке де өлең айт деп реті келгенде, баяғы үш ауыз өлеңді Жамалға қарап, домбырамен әнге салып қоя берді:

Домбыра қолыма ұстап, бастым перне,
«Нұр жауар — деген сөз бар — талапты ерге»
Жасымнан бай баласы бұлғақтаған,
Жаман қыз олай-пұлай маған тең бе?

Білгенге — ишара сөз жетер деген,
Білмеске — сөзі қор боп кетер деген.
Есекке арғымақты қосақтасаң,
Өтпей ме ғұмыр зайғы бекер деген.

Алыстан ат терлетіп келдім тойға,
Жақсымен сұхбаттаспақ болып ойда
Қу ілген қыран бүркіт біз боламыз,
Тенгеріп жүрме, құрбым, тұрымтайға.

Жамал бұл өлеңнің мазмұнына түсініп және де өзіне бұл жігіттің ойынан шығарып өлең айтарлық өнері жоғы мағлұм болған соң, әуелі бұған бір ауыз өлең айтайын, сонда не дер екен деп айтқаны:

Сөзіңіз бек мүләйім, ақын аға,
Өнерге жас күніннен жақын, аға,
Беруге қалай жауап білмей тұрмын,
Түсіндір сөзіңіздің затын, аға?..

Бұл тойда отырғандар енді Жамалдың мына сөзіне жігіт не айтар екен деп тегіс тындап отырып, «қане, сөйле, мырза!» деген һәр жерден дауыс пыға бастады. Өлгі жігіт өзінің бар жатқа үйренген үш ауыз өлеңін бітіріп алып, Жамалдың мына сөзіне муафиқ жауап қайтара алмай ұялғанынан қызарып, манағы өлең үйреткен жігіттерге жалтақ-жалтақ қарай берді. Сол уақытта Жамал көкірегін көрнеп, мына өлеңді айтты:

Ағадан сөз қайтпайды қарындасқа,
 Жігіттен сіздей жауап табылмас па?
 Бітсе егер өлең піркін, бойға қайнап,
 Жауапқа сіздей ғазиз тарылмас та.
 Болған соң үйретінді бір-екі ауыз.
 Айтуға сізге, ағатай, ұнамас та.
 Есек пен арғымақты мысал қылып,
 Өпендім, білгенінді бетке баспа.
 Пендесі хақ жаратқан емес бірдей,
 Хан, қара, би, төре мен көрі жас та.
 Намысы бөріктінің бір деген бар,
 Білсеңіз, сізге ұят, бұл рас па?
 Замандас, жақсы сөзді табиғ деген,
 Құрбыға бір себеппен бітсе хаста.
 «Бір сырлы, сегіз қырлы» көрінесіз,
 Тағы да білгенінді айтып таста.

Һәр жерде құрбы ішінде Жамалдың осындай шешендігі көріне бастап жүргені секілді, бұл сапарда да халық Жамалды мадақтап, «екінші Сара мұнан шықты, енді мұнымен айтысарлық Біржан қайдан шығар екен» деп тарасты.

VII

[Жамал көмелетке жеткен соң, күйеуінің нашар екенін біліп (қатта бір тойда көрсе керек), көңіліне күннен-күнге уайым, қайғы түсе бастады. Жамалдың бұл қасіреттерін көбейтуге себеп болған Жұманның жамандығынан құрбы арасында күлкі болған істері еді. Мысалы: Жұманды үйі кантшай, ғайыры нәрселер әкелуге қалаға жібергенде, жолда терілерін алыпсатарға сатып, он теңге алтын орнына алданып, бір тиын жаңа бакыр алып келуі еді. Һәм елде бозбалалық қылмақшы болып бір қызы бар үйдің босағасында ұйықтап қалғандықтан, қыздың әкесі таңертен: «Тұр, балам, ұйқың қанған шығар», — деп үйіне жіберуі еді. Мұның һәммесін Жамал естіген еді.

[Ата-анасы зарыққанда көрген баласы екенін де ойлап, не себепті жаман күйеуге бергеніне қайран қалып жүрді. Өзі теңдес қыздардың күйеулерін салыстырып қарағанда, Жұманнан нашары жоқ еді. Басқа шет елдерден күйеуіне разы болмай, екінші жігітпен қапшып кетіпті дегенді естігенде, ішінен ойлап: «Олар да мен секілді бейшаралар ғой», — деп аяушы еді. «Олар секілді бір жігітпен көңіл қосып қапсам,

пәленшенің қызы қашып кетіпті деген сөз болып, атамның сүйегін сындырғандай боламын. Разы болып Жұманға барсам, ғұмырымша қор боламын ғой», – деп, қайсысын істеуге ақылы жетпей, бағзы уақыттарда түн бойы ойлаумен ұйықтамай шығушы еді. Егер уақыт осындай уайымда болған соң, Жамал жүдеп те кетті. Ата-анасы:

– Қарағым, сен неге жүдеусің? – дегенде:

– Жай, басым ауырады, – деп қоюшы еді. Жамал осындай уайымдары болып жүргенде, бір күні Байжаннан Сәрсенбайға: «Биыл баламды ұрын жіберемін» деп сәлем келді.

Бұл хабарды естігеннен кейін Жамалдың қайғысы бұрынғыдан үш есе артты деуге лайық болды. Жамал қанша ішінен қапаланса да, басқа бір кісіге айтуының ебін таба алмай, бір күні қолына қағаз бен қарындаш алып, «тым болмаса көңілімдегі қасіретімнің оннан бір бөлігі пықпас па екен» – деп өз басындағы халіне біразырақ өлең жазып еді. Шешесі Жамалдың бір қағаз жазып отырып, қасына бір хат танытын кісі барса жасыра қойып жүргенін көруші еді. «Бұның жазып жүргені немене?» – деп, Шолпан азырақ шүбеланып, Жамалға білгізбей, онашада Жамалдың қалталарын ақтарып, онан еш нәрсе пықпаған соң қағаз, кітап салатын сандықшасын қараса, бір кітаптың арасынан мынау өлең шықты. Манағы Жамалдың жазып жүргені сол екен.

Алланың рақматына созамын қол,
Аласқан мен бір ғаріп таба алмай жол.
Ашылып біздің басқа түскен тұман
Шаттықпен өткіз деймін – тілегім сол.
Сыртым сау, ішім түтін қапалықта,
Бұл күнде көңілім жүдеу, қасіретім мол
Тереңге түсіп кеттім, ұстар тал жоқ,
Бір алла, жалғыз өзің жәрдемші бол!
Бақшада сайрап жүрген сандуғаш ем,
Кез болды мен сорлыға құрылған тор
Көл болып көздің жасы өткенім ғой,
Болмаса арылмаған мандайда сор.
Жайлаған аққу едім шалқар көлді,
Бұл күні көрініп тұр жаман да зор.
Оралдың ілер деуші ем ақиығы.
Шынымен жапалаққа болам ба қор?!
Мен қайран атам малға сатқанына,
Бір тазды жалпақ елден тапқанына.
Аты өшіп тумай кеткір Жұман деген!

Мал беріп, мені өзімсініп жатқаньна.
Атанып бай баласы қара басқыр —
Жұманның не берерсін мақтаньна?
Қазақтың күллі ғайып ғадетінде
Түскенім бір қасқырдың қақпанына
Атама мен не жаздым қор қылғандай,
Болмаса бір мінезбен жақпадым ба?
Жасымнан тәрбиелі хан қызындай,
Қасірет ақырында тартқаным ба?
Өлпештеп ұлдан артық қыз басымды
Өсірген атама обал артқаным ба?!

Бұл сөзді оқып көрген соң, анасының көзінен азырақ жас кетіп, қызының мұндай қайғыда жүргенін біліп, әлгі қағазды да орнына салып қойды. Енді Шолпан Жамал қанша уайымда болса, сонша қайғыра бастап, бір күні түнде төсекке жатқан соң Сәрсенбайға сөйледі:

— Құданың құдіреті, әуелде сен тіл алмай, баланы мұнша қайғы-қасіретке салдың, міне, көрмеймісің, Жамалжан өзді-өзінен азып, жүдеп кетті. Осы қалпымен қор болып кетсе, екі дүниеде бізге разы болар ма, біздің ата-аналық хақымыз мойнымызда емес пе? — деді. Сәрсенбай не айтарын білмей:

— Сөйтіп жүр ме, сөйтіп жүр ме? — дей берді. Шолпан апуланып:

— Сөйтіп жүр мең құрысын, өз басында ерік жоқ, әркімнің қыздырған тіліне еріп, ақырында Жамалдың көз жасына қалып отырмыз. Ата-бабаң істемеген істі қыламын деп би болғансып, бір жылдың ішінде, қане, пыққан мүйізін? — деді. (Сәрсенбай әуелі таласып болмай қалғаннан кейін, келер сайлауда құдасының себебімен би болса да, бір жылға жетпей съезд уақытында бір кісіні боқтап, қамшымен салып қаламын деп, билігінен түсіп қалған еді).

Сәрсенбайдан берекелі жауап пықпаған соң, Шолпан тағы да сұрады:

— Енді өстіп Жамалды сүймеген кісісіне береміз бе? — деп. Сонда Сәрсенбай қайраттанып:

— Осы ит не былшылдап отыр? Құдайдың жазғанынан артық не қыламыз, екінші кісіге береміз десең, Байжан болыстармен қосылып, біздің жанымызды қоя ма? Малымыздан құрық, басымыздан сырық түсіре ме? «Қатын — дұшпан» деген осы, болмаса бұл сөзді айтар ма едің, — деді. Сәрсенбайдың жуас, қорқақтығы Шолпанға бұрыннан мәлім һәм бұл сапарда да пікірі тамам көрініп қалған

себеппі, енді бұл тұста Сәрсенбаймен ақылдасып, бастарына түскен уайымды бөлісуден үміт үзіп, сол түннен бастап былай Жамал хақында Шолпан Сәрсенбаймен неш нәрсе сөйлеспейтін болды.

VIII

Бас аман, малы түгелдердің көңілі шаттықта, Жамалдың көңілі һәмән қайғыда болумен біраз уақыт өтіп еді. Жамал қанша қайғылы болса да, сырын халыққа білгізбес үшін һәм жабыққан көңілін көтеру үшін, қыз-бозбала жиналған ойын-тойдан қалмаушы еді. Және де Жамал болмаған ойынның қызығы аз секілді көрінуші еді.

Қыс ортасы болған еді. Бір күні сол елде бір байдың баласы болмай жүріп, жамағаты ұл тапқанға, қыз-бозбала үшін үлкен мәжіліс-пілдехана болды. Атырабындағы ауылдың қыздары тамам келіп, Жамал да әзір болды. Ағаш үйдің көң бір бөлмесіне төрінен есігіне шейін халық толған еді. Бұл елде ойын-сауық әлі қалмаған, болғанға бір қыз, бір жігіттен қатар отырғызатын әдет бар еді. Жиылғандар бірі өлең айтып, екіншілері қалжындасып, ойын әлі қызып бастала қоймаған уақытта есіктен: «Кеш жарық!» деп, бір-екі жігіт кіріп келді. Бағзы бозбалалар:

— Міне, бір сыпайы жігіттер келді. Қай жерге отырғызамыз? — деп ақылдаса бастап, көп кепікпей біреуін Жамалдың қасына әкеліп отырғызды. Бұл жігітті біздің Жамал танымайтын еді. Ләкін Жамалдың қасына отырғызудан бір тәуір жігіт екендігі аңланды. Бұл жігіт отырып болған соң, үйдегілерге қысқа-қысқа сөзбен амандасып, соңынан Жамалға қарап:

— Сіз де сәламатсыз ба? — деп қойды. Бұл жігіт орта бойлы, қияпатты, бетінде азырақ қорасан дағы бар, жаңа мұрт шығып келе жатқан, сөйлеген сөзі сыпайы, әдепті, киімі ноғайшалау Ғали есімді бір зат еді. Көлдененнен қарап салыстырғанда бұл үйдегі жігіттердің абзалы Ғали, қыздардың абзалы Жамал секілді көрініп, екеуінің қатар отырулары да бек жарасып кетті.

Ғали бір болыста басқа ауылнайға қараған Дүйсебек деген кісінің баласы еді. Жасынан талапты болып Қызылжар, Троицкідегі медреселерде оқып жүріп және частный учителемден оқып та орысша азырақ сөйлеп, жазарлықтай шамасы бар еді. Мұсылманша жақсы оқыған болса да, елге шығып молда болмай, соңғы уақыттарда оқуды да қойып, азырақ сау-

даға айналысып еді. Атасы бай адам болмаса да, Ғали инабатты жігіт болып, һәрдайым алыс-беріс істерінде уағдасында опашыл болғандығы көрінгенге, байлар шамалап несие беруден тартынбаушы еді. Әуелгі уақыттарда оқуда болып, бұл уақыттан саудамен жүрген себепті елде тұруынан тұрмауы көбірек болып, өзін халық, халықты өзі анық танымайтын еді. Тек сыртынан Дүйсебектің баласы талапты, еті тірі жігіт, қысы-жазы үйде отырмай оқу оқып, кәсіп қылады деуші еді.

Жаңада өткен бір жәрменкеде алыс-берістерін бітіріп, бірекі жүз теңгелеп пайда қылып, үйіне қайтып, ағайынды аралап, амандықта жүргенде осы ойынға кез келген еді. Ғали Жамалмен қатар отырған соң, бір-бірінің халін һәм кім екендіктерін сұрап-білісті. Ғали Жамалдың бұрынғы көріп жүрген жігіттерінен сөзге ұстарақ, сұраған сөзіне толық жауап қайтарып һәм өзі де ләзатты сөздер сөйлей бастағанға маңайдағылардың не істеп, не сөйлеп, не ойнап жатқанын естімеген секілді ұмытып, шын ықыласпен кеңеспек те еді.

Өр түрлі ойын болып, ақырында «Бұғыбай», «Мыршалай-мырыш» деген ойындар тамам болған соң, бір жігіт бір белбеуді есіп алып:

— Енді, әлеумет, өлең айтасындар, айтпасандар, айтпағандарыңа мінекей, — деп, қолындағы есілген тоқпақтай белбеуін көрсетіп қорқытып аралап жүре бастады. Білген қалдарыңша Ғали мен Жамалдан басқа бозбалалар өлең айтып жатса да, өлендері қапанның бері айтып келе жатқан ескі өлендер еді. Мысалы:

Біздерде өлең де бар, өнер де бар,
Байларда мінілмеген дөнен де бар, —

деген секілді, соның үшін артық ләзатты болмағанға, жазбадым. Енді өлең айтуға рет әуелі Ғалиға, сонан соң Жамалға келіп еді. Ғали домбыраны әкеліп ұстатқанның соңында: «Менің өлең айту әдетімде жоқ еді, білмеуші едім», — деп күлімсіреп отырып: — Қайыр, енді көңілдеріңіз қалмасын, — деп көркем әнмен домбыраға дауыс қосып сөйледі:

Ал сөйле, келді кезек енді, Ғали,
Керілмей ұста қолға домбыраны!
Рух бер мәжіліске, қызмет көрсет,
Сайратып тіл мен жақты болса халі.
Өнерің болса ішінде шығар сыртқа,
Бұл жерде жасырудың болмас мәні.

Қандырып құлақ құрышын тыңдаушының
Жарайды, міне, жігіт, десін пәлі!
Секілді райхан гүл бақшадағы,
Уылжып жігіттің тұрған шағы.
Таба алмай айтар орын жүруші едің,
Естіртші жат елдің болса өні.
Нақышпен сандуғаптай жүз құбылтып,
Даусынды түрлендірсең келер сәні.
Жастықта сауық-сайран еткен күнін
Емес пе жігіттіктің раушаны?!

Тыңдаушы асыл сөзді табылғанда,
Айтушы тартынар ма және тағы.
Қадірлес құрбыларың жиналғанда,
Тарқасын риза болып сынбай сағы.
Жасымнан елде жүрмей, өстім шетте
Демесін кәне елді сағынғаны.
Құрбыңа жатырқамай аш сырынды.
Жүйріктей бауыр жазып бабындағы.
Ұмытпа мысалды да деп айтылған
Түлкіні тазы алады табындағы.
Болады не нәрседен және де ескер
Жігітке абыройдың табылмағы.
Емес пе екі жүрек бірдей келсе,
Арада махаббат оты жағылмағы
Мінеки, домбыраңыз, тоқтадым мен.
Сөйлесін сұлу Жамал жанымдағы!

Ғали бұл арада айтып болдым деп домбыраны Жамалға ұсынғанда, отырған халық: «Мырза, тағы айта түсіңіз» – деп өтініш айтқан соң. Ғали тағы да мынау өлеңді айта бастады:

Жақсы қыз баға жетпес гауһар тас.
Он алты, он жетіге жеткенде жас
Жөннаттің пісіп тұрған алмасындай.
Қол жетсе, қандай жігіт ләззат алмас.
Сұлу қыз рақаттың кілті емес пе?
Қолыңа түсіре алсаң, бардағы аш.
Тізілген меруерттей отыз тісі,
Нұрлы жүз, жайнаған көз, қиылған қас.
Шекеде камшат бөрік, кигені асыл,
Сылдырлап алтын поппы, иықта шаш.
Бұралған тоты құстай мүшелері,
Бозбала сұхбаттасқан болмай ма мас.

Қатасыз осы айтқандай болып тұрса,
Жолында сондай қыздың қияр ем бас.
Болатын мақсұт хасыл жол табылса,
Тәрік етіп қандай жігіт малын салмас.

Серт айтып уағдамен бел байласа,
Айтар ма жақсы жігіт жұртқа сыр фаш?
Талапкер бозбалаға айтқан сөзім
Сөз емес мұның бәрі өзіне хас.
Кеудеде жанып тұрған оты жоқтар
Қадірлеп бұл сөзімді, демес рас.
Шәрбатын ғапықтықтың татпағандар
Ант беріп айтсаң дағы, сірә нанбас.
Шаһбазлар сүйгені үшпін ізденуден,
Көрсек де нендей қорлық, бір тартынбас.
Жанған от, көздеген оқ тұрса дағы,
Сескеніп ғапық үшпін жүрек қайтпас.
Магниті сұлу қыздың күшті емес пе,
Жігітті көңілі сүйген қайтіп тартпас.
Астынан ақ тамақтың демінді алсаң,
Мойныңнан ақ білекті қайтіп артпас?!

Ғали бұл өлеңді айтып болған соң, отырған ретінше Жамал
айтты:

Сөйле, тілім, шепіліп осындайда,
Құрбылармен бір жерге қосылғанда.
Отырмассың үнемі төрде бүйтіп,
Еріксіз-ақ қоярсың тосылғанда.

Емес пе едім, япырым-ау, кешке бала,
Білетұғын жастықпен есті шала.
Белгісі жоқ екен ғой өткен күннің,
Қатар түзеп қыз болдық, міне, қара!

Қыз байғұс та жұртына келген қонақ,
Мысалы, қызғалдақтай ғұмыры шолақ.
Күн келер өз басынан ерік кетер,
Қалалық осындайда күліп-ойнап.

Сөйледі Ғали мырза жігіт жайын,
Һәркімнің халі өзіне тұрар дайын.
Қыздарды жігіттермен салыстырып,
Тыңдаңыз, мен азырақ сөз қылайын.

Жігіттің еркі өзінде – жылдың құсы.
Үнса да, я келсе де отырғысы.
Мысалы, жазы болған жаққа кетер
Бір жердің қары жауып, туса қысы.

Қыз байғұс қолға түскен сандуғаштай,
Торында ғұмыры өтер кілтін ашпай.
Сатады мал көп берген кісі болса,
Кетеді жылап сорлы қарсыласпай.

Рақым етпес және ата-анасы,
Болса да жақсы көрген өз баласы.
Теңіне қыздың көбі бара алмайды.
Көнбеуге және дағы жоқ шамасы.

Қалайша тұрсын енді жыламай қыз,
Ерлерге қарсы келсек ұнамаймыз.
Тұтқында өскен жандай дүние көрмей,
Жол іздеп ұлықтан ерік сұрамаймыз.

Жаманға барсаң қор боп ғұмыр өтер,
Ұстайды ол ақымақ күннен бетер.
Күн шығып, ай да туып, көз ашылып,
Бұл қайғы қыз сорлыдан қашан кетер?

Кісінің туып-өскен жері қымбат,
Үйренген бала жастан елі қымбат.
Ата-анаң, аға-женген қадірлеген
Тебіскен құлын-тайдай теңі қымбат.

Тастайды осылардың қыз һәммәсін,
Қор етіп бір жаманға ғазиз басын.
Өзінің сүйгеніне бара алмаса,
Қалайша енді олар сағынбасын.

Қыз бермек пайғамбардың сүндетіндей,
Ұзатпақ ата-анаң міндетіндей.
Һәркімнің өзіне ерік берген жоқ па.
Аланың бұны дейміз күдіретіндей.

Сөзімде қата болса сөкпе, халқым,
Әшейін айтып өттім сөздің салтын.
Тұрған соң көзін көріп қиянатты,
Тартады уайымдап көңіл салқын.

Бұл күні Ғали мен Жамал әбден сөйлесіп, әрқайсысы хал-ахуалын біліскен еді. Іштерінен бір-біріне ұнағандығы білініп, «бір көрген біліс, екі көрген таныс», мұнан былай да кез келіп жүгерміз деп, бұл сапарда айрылысқан еді. Ғали әлі қалың бермеген бір талапты жігіт болғанға, Жамалдың күйеуіне наразылығына қарай екі тараптан да бір-біріне махаббат байланды деуге лайық болды. Не үшін десеніз, екеуінің де сол ойын болған түндегі сөздері көңілдерінен кетпей һәмән бірін-бірі ойлайтын болды. Мұнан кейін Ғали Сәрсенбайдың үйіне бір-екі мәрте келіп кеткен уақытта, Ғали мен Жамалдың бір-біріне көз қарауларын байқап тұрған кісі болса, екеуінің де көздерінде: «Мен сені жаныммен-тәніммен сүйемін» деген жазуды оқыған болар еді.

Бір күні Ғали қалаға бара жатыр едім деген болып, Сәрсенбайдың үйіне келіп қонды. Далаға кіріп-шығып жүргенде Ғали Жамалға әдейі бір жолығу үшін қелгендігін сездіріп қойғанда, Жамал түнде Ғалидың қасына келуін шүбәсіз деп ойлап қойды. Һәм бұл ойы теріске кетпей, үй іші ұйықтаған уақытта екі жас бір төсекте еді. Екеуі әуелі жолыққан күндерінен бері нендей ойлар ойлағандарын, бірін-бірі көруге сағынғандарын айтып һәм бастарындағы оқиғаларын да азырақ қозғап қойысты. Екеуі түбегейлі терең ойға бармай, ақырын көрерміз, қазірше ойнап-күліп жүрейік деп уағда етіп, араларында пын достық ғаламаттары да болып қалды. Екеуі бірдей қазақтың гүрпында болған қаталарды, жәбіршіліктерді сөйлеп, Жамал өзі ес білгеннен бергі уайымдарын бір минуттың ішінде ұмытып, енді Ғалиды көрмей тұрған минуттар – бір жылдық көрінерін Ғалидың құшағында жатып айтып білдірді.

Осылайша Ғали, Жамал дос болып, әрбір лайықты уақыттарда жолығып, сұхбаттасып жүріп, қыс өтіп жаз да келді. Бұл екеуінің көңілдерінде бір ғана ой бар еді. Бірақ бір-біріне бұл күнге шейін айтуға һәрқайсысы өздеріне сенбеген секілді болып, үндемей жүруші еді. Бұл ойын Жамал сөйлесе, Ғали қабыл алуы, Ғали сөйлесе, Жамал қабыл алуы шүбәсіз болса да, сөйлеуге екеуінің ойындағы мақсаттар бір болған секілді қауіптері де һәм бір еді.

Жамал мен Ғали аз күнгі ойын-күлкінің қызығымен өздерін дүниедегі бақытты адамдардан санап жүргенде, бір күні бұларға үлкен қасіретті хабар естілді: «Байжан мен Сәрсенбайдың арасындағы уағдалары болып, енді бір айда Жұман күйеу ұрын келіп қалыңдық ойнайды», – деген өсек расқа шықты. Бұл реніпті хабар бұл күнге шейін Жамал мен

Ғалидың іштерінде сақтап жүрген сырларын бір-біріне білдіруге себеп болды. Бұл айта алмай жүрген сырлары – екеуі қалай ғұмырлық жолдас болып, Жұманнан Жамалды құтқару екен. Бірақ әрқайсысы да өздерінен басқа ешбір жәрдемші болмағанға текке халыққа масқара болып, мақсатқа жете алмай қаламыз ғой деп қорыққан екен. Енді мынандай, Жұман келеді деген хабар аныққа шыққан соң, дүниеде бірінен бірі бөлек тұрудан қапаста жатқанды артығырақ көріп, не болса да, екеуі қосылуға бір жол қарамақшы болып, енді қай күні бір жолықса бұрынғы іштегі жұмбақ болып жатқан сырларын таласып сөйлемекші болып тұрғанда, Жамалға Ғалидан бір хат та келіп жетті. Оқып көрсе, бұл еді:

Тұра алмадым толықсып хат жазбасқа,
Ішкі сырды білгізіп замандасқа.
Екі көңіл бір жерге қосылса егер,
Не қызық бар жаһанда онан басқа?!

Зылиқа мен Жүсіпті қосқанындай,
Тілегін бер, илаһим екі жасқа!
Айтпасан да қалпынды, мен байқаймын,
Жек көрмейсің мені де сен байғұс та.
Дертім сыймай ішпім, еттім сыр папш,
Ғеш үндемей жүрсем де жазы-қыста.
Сипатыңа қызықпас қандай жігіт,
Хор қызындай нұрлы жүз, қолаң шашқа.
Сөзің бұлбұл секілді, жүзің айдай,
Сені сөккен пенде де ғеш оңбас та.
Мен мұнда, көңілім сенде, ойың кімде,
Тілеймін осы сөзді ұмытпасқа.
Емеспін мен Жұмандай бай баласы,
Жоқтықты, сұлу Жамал, бетке баспа!
Ақылсыз жаман шіркін алып кетсе,
Қызғанып халім бар ма қайғырмасқа.
Сенің де өткен күнің жылдай болып,
Көңіліңнен қасіретің арылмас та.
Ерте-кеш көз алдымда тұрғандайсың,
Қарағым, ғеш болмайды сағынбасқа.
Жамалжан, талап таудай болса дағы,
Тон келте, сүйгеніңнің қолы қысқа.
Төскейден қызыл түлкі бұлаң етсе,
Төбеден қыран бүркіт ұмтылмас па?
Жапалақ бадырақ көз босқа қалып,
Қырғи құс түлкіні алып құлпырмас па?

Отырып тәуекелдің кемесіне,
 Аһ дариға, дариядан өте шықса,
 Гапшықтық уағдамен тәуекелшіл,
 Қажымай осы үшеуін мекем ұста.
 Кімде-кім жетер сонда мұратына,
 Пайда жоқ жүрексінген қорқынышта.
 Аз сөзде көп мағына деген мысал,
 Халімді баян етіп жаздым нұсқа.
 Жамалжан, парасатлу етер фәһім,
 Бұл сөзім биілтифат қалмас босқа.
 Рақматына мың сан разы болар едік,
 «Ғали-Жамал лайық» – деп, алла қосса.
 Келер деп нендей жауап күтіп қалдық,
 Хат жазып жанабына жолдап почта.
 «Құп!» – деген жібермесең дәруінді,
 Зораяды күннен-күнге біздің Хәста.
 Дұшпан көп, достымыз аз, халық сенімсіз,
 Я, алла, тура жолға өзің баста!
 Ғалидан – пақырыңыз жазылды хат
 Махаббатлу махбуба Жамал досқа.

Бұл хатты Ғалиден Жамалға алып келген жігіт һәр уақыт бұл екеуінің арасында осындай құпия хабарлар һәм хаттар тасып жүретін Ғалидың бір анық сенген кісісі еді. Бүгін бұл хатты Жамалға тапсырып:

– Жауабын ертеңге шейін даярлап қоярсың, мен бір ауылға барып қайтамын, – деп кетіп қалды. Жамал бұл хатты үш-төрт мәрте оқып шығып, бір қызып, бір суып Жұманға барса ғұмырынша қайғы-қасіретте өтетінін ойлап, Ғалимен қапса, не түрлі ұят машақаттар болып, ақыры непік боларына да көзі жетпей, аз дағдырып, көзінен моншақ-моншақ жастарды төгіп алды. Біраздан соң тағы да қайраттанып: «Тәуекел, алла басқа салған соң, не де болса көтердім, Ғалимен ғұмырымша қол ұстасып жүрсем де арманым болмас» деп ойлады. Егерде Ғалимен қапса қалса кім тілектес, жәрдемдес боларын ойлағанда, өзінің пешесі Шолпаннан басқа непіккім көзіне көрінбеді. Пешесіне сиынатын себебі оқушыға да мәлім. Шолпан әуелден Жамалды Жұманға беруге разы болмай, Сәрсенбайға тілін алғыза алмай қойған еді. Екінші, Жамал ер жеткен соң Жұманға көңілі наразы болып жүргенін де сезіп, хәтта сол мезгілде Жамалдың жазып жүрген өленін де тауып оқиды, деп жоғарыда жазып едік. Үшінші, Жамал мен Ғалидың жақын болып жүргендерін

біліп, көріп жүрсе де, білмегенсіп жүруші еді. Жамалды Ғалиға лайық көрген секілді болып, Ғалиды пын ықыласымен баласындай жақсы көруші еді.

Ұзын сөздің қысқасы, ақырында Жамал Ғалидың жазған сөздерін қабыл алып, қарсы жауап та жазып, ертеңінде маңағы жігітке тапсырды. Бұл жігіт хатты сол күні-ақ Ғалиға жеткізіп берген соң ашып оқыса, жазылған сөз мынау екен:

Ғалижан, біздің қолға тиді қағаз,
Жазғанын қабыл алдым сіздей шаһбаз.
Мақсатқа муафиқлы сөз шыққан соң,
Өңім бе, түсім бе деп тұрдым біраз.

Сіздейін жаздым жауап білгенімше,
Не түрлі жазған сөзің кірді ішпие.
Сырымды жалғыз саған білдіремін,
Айтпаған мұнан бұрын бір кісіге.

Мағұлым бір өзіңе менің халім,
Ғеш рақат көрмегендей сенсіз жаным.
Еріксіз бір есекке қосақталсам,
Жаһанда екі бірдей келмес мәнім!

Қосылсам нәсіп болып сеніменен,
Кім айтар жүрмеді деп теңіменен?
Сенімен отқа жансам арманым жоқ,
Жуылмаған Жұман атты періменен.

Хатында «бай емеспін» деп жазыпсың,
«Бетке салық қылма» деп, көп жазыпсың.
Байды сүйсем, Жұманға бармас па едім,
Мұны ойламай, әшейін тек жазыпсың.

Бір сенсің ғапшық отын сөндіретін,
Кім бізді ыхтиярсыз көндіретін
Өлсек шұқыр бір болсын, шықсақ – төбе,
Айрылмалық болса да өлтіретін.

Бір алла жалғыз өзі болсын айғақ,
Тұралық уағданы бекем байлап.
Сен үшпін бір басымды еттім кұрбан,
Шынжырлап жіберсе де Сібірге айдап!

Біз көндік, мұндай халге құдай салды,
Панасыз мазлұммен мен бір зарлы.
Ал енді күн-түн демей хайла қара,
Келуіне жексұрынның бір ай қалды.

Менде жоқ аға-жеңге мұнымды ашар,
Сырымды басқаға айтсам, жұртқа шашар.
Білмеймін апам байғұс не қыларын,
Жалғыз-ақ сенетінім – ақылдасар.

Аналық мейірбаны түссе егер,
Дұшпаннан құтылуға хайла табар.
Сенбеймін һеш кісіге мұнан басқа,
Керек атам, керек жақын ағайындар.

Жан достым, төрт-бес күнде жолығып кет,
Болса да сөйлесерміз нендей рет.
Өзің де қарап жүрмей ескере бер,
Көңілге кіргеннен соң мұндай ниет.

Келмедің он бес күндей, мен көп тостым,
Санаулы енді аз ғана біздің бос күн.
Қайырлы сағаттарда ескергей деп,
Хат жазған қалам қозғап Жамал досың.

X

Ғали бұл хатты оқығаннан кейін сол күні өзіне сенімді құрбылары Жүніс, Нұрмаш деген жігіттермен күн батқаннан түн ортасына шейін ауылдан аулақ бір оңаша жерде ақылдасқан еді. Ғали:

– Мінекей, жігіттер, бала жастан бірімізге біріміз сен деп ойынап өскен құрбы едік. Қазірде де мен мынадай бір қиялға түсіп тұрмын. Айтқан сертіне қыз жетіп, мен жетпей қалсам, маған тірідей өлім ғой деп ойлаймын. Мен тәуекел деп бұл іске басымды байладым, сендер не ақыл айтасындар? – деді. Өлгі жігіттер:

– Оның бізге несін айтасын, біздің сенен аянар һеш нәрсеміз жоқ. Бұл заманда қыздың басында ерік бар ғой, азар болса малын алар, кім қызды тегін береді, – дегеннен кейін Ғалидың қуанғаннан екі көзі жайнап кетіп:

– Не қылса да осы іске бір өнер-қайрат ете көріндер, – деп, ертең тағы да ақылдаспақшы болып тарқасты. Бұл үшеуі ертеңіне һәм бас қосып, бұл жолғы мәслихаттары: әуелі Ғали Жамалға барып, оңаша әбден сөйлесіп, қай күні қашатындарын уағдаласуға қаратты.

Көп кешікпей Ғали да бір түнде, Сәрсенбайдың аулының тұсындағы бір сайда, сүйіктісі Жамалмен келешекте бірге рақат ғұмыр өткізулерінің желісін сөйлеп тұр еді. Дүниеде бұл екеуі үшін бір жақтан істің ақыры нешік болады деген үлкен

қорқыныш, екінші жағынан дұшпанның қолына түспей құтыламыз ба деген қуанышпен жүректері лүпілдеп, бірінің қолы бірінің мойнында болып, екі ғашық бір ойда еді.

Май жұлдызы, таң қысқа, ай жарық, дүние тып-тыныш, жел жоқ, ауа жақсы, жаңа қонған жұрт, көкорай шалғын, жапырақ гүлдердің иісі аңқып, біздің жастарды көріп тұрған жалғыз алла, екінші аспандағы Ай мен Жұлдыз еді. Жан-жануар күндізгіден шаршаған секілді тынығып, жылқы жусап, қара мал күйсеп, анда-санда кой үріккенде ұйқысы сақ төбеттің маңқылдап үргені, кемпір-шалдың айтақтаған дауысы ғана естілуші еді. Бұл бейшаралардың да бозбалалардан «үнін өшсін» деген қарғыстан басқа алғысы жоқ еді. Махаббат мүптелесіне дұшар болған сұлу қыздар елендеп ұйықтай алмай, тастан қатты пішесі есікті құлыптап, түндікті ашып қойғанда:

Өткен айдың жарығы күндізгідей,
Ер жігіттің қадірін қыз білгендей.
Қыз байғұстың басында ықтияр жоқ
Есік ашып, досын үйге кіргізгендей, —

деген бір ауыз өленді іпштерінен «Үн» деген күйінішті дауысқа араластырып айтып жатқанын қасына барып кім көрген.

Торғай пырылдап, таң белгі бере бастады, біздің сайдағылар қысқа таңның атқанын білмей қалған еді. Жамал Ғалиға айтты:

— Анау күнгі саған хат жазғаннан кейін менің өнім де бұзылып жүрсе керек, апам онашада қайта-қайта: «Қарағым, неге мұнша сарғайып кеттін, сыршуды айт, бөтен ойың болса менен жасырма, мен сенің біреуге қор мұқтаж болмағаныңды ойла-масам, саған жамандық тілер деймісің?» деген соң, бар сырымды сөйлеп едім: «Олай болса, қарағым, бетіннен жарылқасын. Ғалиды мен жек көрмеймін, бірақ қайтейін, құдай тағала сені бір жаманға байластырып қойған соң» деп жылап та жіберіп, ақырында өзі бізді шығарып жібермекші болды, — деді. Бұған Ғали да бихисап қуанып, екеуі ендігі жексенбіге осы сайды белгі қылып, уағда байласты.

Ғали үйіне келіп, өзінің бұл іс хақында ақылдас болып жүрген құрбыларымен сөйлесіп, келер жексенбіге ат сайландыра даярлана бастады. Екі досы — Жүніс пен Нұрмаш Ғалиды шығарып салмаққа бұлар да даярланып, сенбі күні «не болса да ертең болады» деп, жас жүректері дамылсыз соғуда еді. Ғали даярланғанда Жамал да қарап жатпай, ақырғы сырын туған анасы Шолпанға айтқанның соңында, Шолпан разы болып, жол қамын ойлай бастаған еді. Жексенбі күні де бо-

лып, ел жатқан уақытта Ғали, Жүніс, Нұрмаш үшеуі ерлеген ат жетегі бар, жолықпақшы болған сайда даяр болған еді. Бұларға һәр бір өткен минут бүркенген жылдай болып: «Қашан келеді, қашан келеді», – деп қарап тұрғанда, бүркенген екі әйел көрінді. Келсе, Жамал мен оның шешесі екен. Бұлармен Шолпан амандасып болған соң:

– Шырақтарым, енді алла тағала қайырлы сапарын беріп, мақсаттарыңа жеткізсін, қайда жүрсендер де аман жүріңдер. Қазірде ешкім көрген жоқ, тоқтамай жөнеліңдер, – деп, Жамал мен Ғалидың беттерінен сүйіп, жыламсырап қоштасып, жастар аттарына мініп жөнелгенде біраз арттарынан қарап тұрып, үйіне қайтты. Шолпан кісі кезіне түспей үйіне барып жата тұрсын, біз мезгілсіз аттанған жолаушыларымызды жолға салып жіберелік.

Ғалидың достарымен ақылдасқанда Жамалды алып барып жатпақшы жері – дуанда өзі бірге саудалас болып несие алып жүрген Фатихолла бай еді. Қазірде ауылдан былай бес-он шақырым шыққан соң, арттарынан қуған ешкімнің дыбысы жоқтығына көз жетіп, тағы да ақылдасып, сол әуелгі план бойынша жүз жиырма шақырым жердегі қалаға тартпақшы болды. Бұл түні күн шыққанша елу шақырым жүріп, адам жоқ бір қыстауға келіп жасырынып жатты. Күн батып, ымырт жабылғанша бұларды ешкім көрмей, енді тәуекел деп, таң атқанша дуанға жетпекпі болып Ғали мен Жамал жүріп кетіп, Жүніс пен Нұрмаш елге қайтты. Ғали, Жамал қалаға саламат жетіп, Фатихолла байдың үйіне келді. Бастан-аяқ оқиғаны Ғали Фатихолла байға айтқаннан кейін, Фатихолла бай әуелінде осындай қазақтың қызды жастай құда болып, біреуге беріп қоятын жаман ғадетін жек көргендігі себепті және де Ғалиды һәм тәуір көретіндігінен, бұл екі мүсәпірді қабыл алды. Фатихолла бай өзінше тәуір пікірлі ғана, өзі айтқан сөзін болдыруды жақсы көретін бір татар еді: «Өйда, Ғали! Син бир де қорықма, алһәмділле, бізгін қораға рұқсатсыз һеш бір степной қырғызларың кірә алмас. Әгәр де киіп скандал чағармақчы бұлсалар, прямо сотьқа заявить итіп, жилкөләрін қашытармыз», – деп Ғалиды қайраттандырып қойды.

Бір қонғаннан кейін Ғали Фатихолла баймен ақылдасып, құр мұнда келіп қарап жатқанның мәнісі болмас, «ұлықтан Жамалдың басына ерік адалық» – деп адвокатқа арыз жаздырып, крестьянский начальникке Жамалды кіргізді. Арызында: Мені жеті жасымда атам қазақ ғұрпынша бір қазаққа малға сатқан екен, бұл күнде кәміл жасқа толып көрсем,

күйеуім өзіме ұнамағандығы себепті һәм мені атам ықтиярсыз бермекші болған себепті, өзімнің сүйген жігітіммен қапып келдім. Мархамәтшылық жүзінен мен мазмұнаның көз жасын құрғатып, басыма ерік беріп қиянаттан қорғасаңыз екен», — деген сөздер жазылған еді. Бұл арызды ілтифатқа алып, начальник Жамалдың қолына: «Кімге барсан да ықтияр», — деген қағаз беріп, болысқа һәм былайша қағаз пығарды.

«Жамал Сәрсенбайқызына ешкім қиянат, жәбір қылмасын! Сүйген күйеуіне баруға өзіне ерік берілді. Қалыңмал хақында дау болса, волстной съезге салынсын», — деп.

ХІ

Енді оқушыларға елде болып жатқан уақиғалар мағлұм болсын.

Жамал қашқан күні таңертен Сәрсенбай намазға төсектен тұрып, түндік аптырып азан оқып болғаннан кейін, Жамалдың жоғын көзі көріп, қатындарынан:

— Жамал қайда кеткен? — деп шүбеланып сұрай бастады. Шолпан да һеш нәрсе білмегенсіп:

— Жамалжан тысқа шыққан пығар, — деп тұрғанда, Сәрсенбайдың бәйбішесі:

— Ойбай, бетім-ау, бір сұмдық болған екен ғой, Жамалдың ілулі тұрған киімдері қайда? — деп, сол минутта Жамалдың қашқаны мәлім болды. Үй іші сасып, ренжуде болып, сол сатында ауыл да жиналып ақылдаса бастады, біреулері:

— Өзінің күйеуі алып кеткен пығар, — деп, көбі:

— Жоқ, мұны Дүйсебектің қу баласынан басқа ешкім өкеткен жоқ. Өздерің де соны патшаның баласындай әлдеқандай көріп тым еркінсітіп жіберіп едіңдер, ал енді қайтер екенсің, — деп Сәрсекеннің жалғыз басын дая қылды. Сөйтсе де мәслихаттасып: «Осындай мағлұмсыз біздің баламыз, сіздің келінііз Жамалды біреу түнде алып кетіпті, енді не қыламыз?» — деп Байжанға кісі жіберді. Және бір жағынан астыртын Ғалидың ауылына да кісі жіберді. Кешке таман Ғалиларға кеткен жігіт бүгін түнде Ғали, Нұрмап, Жүніс үшеуінің жақсы аттарына мініп үйлерінде жоқ болып шыққан хабарын алып келген соң, шүбәсыз істің анығын біліп, Байжанға екінші кісі жіберді:

— Мінеки, Дүйсебектің баласы алып кетіпті, ендігі ақылын өздеріңіз білесіз, — деп. Бұл күні осылай хабарлармен өтіп, екінші күнде Байжан жиырма жігіт ертіп, «бәлемнің шаңырағына қобыз тартайын», — деп, Сәрсенбайдың аулына келіп түсті. Бұл өткен түнде Нұрмап пен Жүніс те үйлеріне келіп

жеткені мағлұм болып, аттары сүмектей болғаны әркімге көрініп қалған еді.

Байжан істің анығын білген соң, жолдастарынан бес кісіні түнде аттандырып, Ғалилардың аулынан жылқы алдыруға жіберді һәм болысқа кісі жіберіп хат жазды:

– Мінеки, осындай оқиғалар болып қалды, билеріңізді алып мұнда келіңіз! – деп. Байжанның барымтаға аттанған жігіттері ат, айғыр, ту биеден он екі жылқы алып һәм жолдан Сәрсенбайдың бір қысырығының үйірін қоса айдап барып та қалды. Күллі жиылыстың расхоты Сәрсенбайдың мойнында болып, қорыққаннан бір ауыз қарсы айтуға халі де жоқ еді, хәтта жан-жаққа шаптырып жатқан аттар да Сәрсенбайдікі еді.

Үш-төрт күннің ішінде бір болыс елдегі керекті кісілер жиналып, бір үлкен съезд болды. Байжанды жақсы көргендер халық жиналған жерде:

– Міне, жұрт бұл секілді тентекке тізгін беріп жібере берсе, жұрттың қойнындағы қатынын да әкелер, мұндай болмасқа тыю салып, біреудің ақ баталы жесірін қайтарып әперу керек. Біреуге болған қиянат ертең екінші кісінің басына келмей ме, мұнымен халық арасы бұзылып, жұрттықтан шықпаймыз ба? – деп уағыз сөйлей бастады. Кешке таман іңір уақытында Байжан болыс, писірді, осы жиылысқа келген бес биді һәм указной молда Ахметжанды оңаша, ауылдың сыртына шақырып алып:

– Енді ертең не болса да бір іс қылыңыздар, мен қазір де малға бітпеймін. Мыналардың бізге барып қалған он жақсы жылқысы бар, бұл мал менің жауыма қайтарылып берілгенге өздерің олжа қылыңдар, мен кешіктірмей сатып жіберемін. Сіздер бір жолға менің намысымды жоқтап не дегенімді істеп беріңдер, – деді. Бұлар да «олжа» деген сөздің қарасын көрген соң, мұрттарынан күліп:

– Енді қалай қыл дейсіз? – деп сұрады. Байжан айтты: – Сіздер һәр қызметтің басындағы кісілерсіз, мінеки, болыс пен писір ұлық жағынан бұл туралы нендей іс болса да дұрыстап тұрар. Билер, ертең Сәрсенбай, Дүйсебектердің мұнан сұрайтын жылқыларын отқаз етіп, қыз бен жігітті шығарып берген екі жігітті соларды тауып әкелуге міндетті қылыңыздар, тауып әкелмесе түрмеге отыруға бұйырыңыздыр! Ал Ахметжан молда, сіз бұл қыз бен біздің Жұман екеуіне алып қашудан он күн бұрын неке оқылған еді деп кннгенізге жазып, бізге қуәлік беріңіз, – деді. «Сіз мұндай жұмысты болып тұрғанда өтірікке де болса кіріспей болмас», – деп разы бо-

лысты. Сол жерде Байжан қалтасынан суырып, әрқайсысына елу теңгеден төрт жүз теңге ақша берді.

Бұл түн өтіп, таң атты. Болыс-билер повеске жазып, Ғалидың атасы Дүйсебекке һәм Нұрмаш пен Жүніске шақырушы кісі жіберді. Бұл үшеуі де хабар тиген соң бармай қалудың лажын таба алмай, өздеріне қараған атқа мінер кісілерін алып. Саумалкөл басындағы құрылған съезге келіп жетті. Тістерін қайрап отырған болыс пен билер бір сағат кешіктірмей тексеріп, қолға ала бастады. Екі жағынан сұрастырып келгенде қыз алып қашқан жағы: «Енді біз қолмен істедік, мойынмен көтереміз ғой, бір тентектің мұндай ел арасын айырып сөзді қылғанына өзіміз де ренжіміз, жолымен мал беруге разы боламыз», — деді. Байжан мына сөзді естіген соң тас-талқан болып:

— Мен өзім ат жалын тартып мінгелі мұндай қорлық көргенім жоқ. Бүгін Қарынбайдың малын берсең де бітпеймін, жесірімді әкеп бер, болмаса мәймөңкелеген былшыл сөзін керек емес, — деді. Билер де:

— Байжанның сөзі дұрыс. Байжан жөн айтады, — деп мақұлдап қойды.

Билер Жүніс пен Нұрмаштан сұрады:

— Сендер Ғалиды шығарып салғандарың рас па? — деп. Бұлар мойнына алып:

— Жаны бірге құрбы болған соң, шығарып салғанымыз рас, — деді. Билер онаша үйге писірді алып барып, биліктерін жазып, қайтып келіп естіртті:

Жұман Байжанұлының некелі қатыны Жамал Сәрсенбайқызын ықтиярсыз Ғали Дүйсебек баласына шығарып беріп жібергені үшін. Дүйсебек, Жүніс, Нұрмаш — үшеуі бір айдың ішінде тауып беруге міндетті болады. Егер тауып бермесе, һәр қайсысы екі айдан түрмеге отырады, — деп мағлұм етті.

Жауапкер жағы:

— Бұл некелі қатын дегеніңіз қалай? — деп сұрасып еді, билер: «Шарифат бойынша ижаб қабыл болған соң, бәрібір неке емес пе?» деген болды. Хақиқатында бұлар указной молдадан өткен түндегі куәлікті алмақшы болып қойғанын Дүйсебектер сезбей қалды. Бұл биліктен кейін Дүйсебек, Сәрсенбайлар Байжанның барымтаға алған жылқыларын сұрап биге түсіп еді, билер мұны қарсы дау деп отказ қылды. Бұл екеуі билердің осы екі билігіне де разы болмай копия сұраған соң, ауылға келіп аларсындар деп, болыс писер книгаларын жауып һәм сол күні халық тарқады.

Копия алу үшін болыстың ауылына Сәрсенбай, Дүйсебектер бірнеше мәрте барса да, әр түрлі себептер айтып бермей

жүргенде, он бес күн өтіп кетті. Бұл күндердің ішінде арыз бойынша начальниктен жоғарыда айтып өткен қағаз да келіп қалған еді. Болыс Байжанды шақырып алып ақылдасып, начальникке тағы да қағаз қайтарды.

— Дауласқан екі тарапының сұрауы бойынша бұл қыз хақында билерге салып едім. Хақиқатта бұл қыз Жұман Байжанұлының некелі қатыны екен, растығына үшбунін илән бірге жіберілген указной молда Ахметжан Аямасұлының метрический книгадан берген куәлігі дәлел, һәм билердің билігінен законды срок, яғни он бес күннің ішінде келіп копия алмады, соның үшін билікті орнына келтіруге әмір етсеніз екен, — деп.

Болыстың бұл қағаздары начальникке тиген уақытта Дүйсебек, Сәрсенбай, Нұрмаштар да қалаға келіп жетіп, ғарызларын кіргізді.

— Өз ықтиярларымен бірін-бірі сүйіп қашқан қыз бен жігітті біз қашырды деп, қанша малымызды барымта алып бермей, өзімізді тауып беруге міндетті қылып, тауып бермесең екі айдай түрмеге бұйырып, уә һәм указной молдамыз неке оқыдым деп өтірік куәлік беріп, болыс-билер һәм байлар бірыңғай болып қиянат етіп тұр. Бірнеше мәрте барғанда биліктен копия да бермеді, — деп, нендей болған уақиғаны баян етті. Начальник бұлардың ғарызын ілтипатқа алып, болыстан жауап сұраған қағаз жіберді.

XII

Байжан әуелгі қыз қашып, халық жиналған күннен бері құпия һәр жерге қыз бен жігітті іздеуге кісі жіберген екен; һәр бір барар деген шүбәлі орындардың һаммасында жоқтығын сезіп, ақырында қалада Фатихолла байда екендігіне көзі жетіп, шаһар ішінен қол іс қылып ала алмаспыз, Фатихолла байдың бұл елде алатын екі мың теңгедей несиесі бар ғой, енді бұл қашқындарымызды сақтап, халқымыздың жақсыларының тентек деген кісісін пығарып бермесең, несиенді бергізбейміз десек, қорқар деп мәслихат етті. Осы сөзді айтуға келген кісіге Фатихолла бай ішінен қауіптеніп, былай болуы да бек ықтимал деп ойлап жауап берді:

— Дұрыс, әуелгі уақытта ұлыққа арыз беру үшін ғана бізге үш-төрт күн болып қонған еді. Қазірде бізден кетті, қайда екенін білмеймін. Егерде мұнан былай бізде екендігі білінсе, халқыңыздың не қылғанына ризамын, — деді. Бұл кісі Фатихолла байдың әлгі сөзіне нанып, елге қайтты. Фатихолла бай Ғалиға сөйледі:

– Мына көпірлердің сырлары өзіңе мәлім ғой, енді басқа бірнеше жерге барып паналағаның өзіңе де, бізге де пайдалы болар еді.

Ғали бұл сөзге түсініп:

– Қайыр, Фатихолла абзи! Мен сізге ризамын, зальымдар не қылады деуге болмайды. Олай болса, мұнан үш шақырым* жерде атамның нағашысы бар, сонда барайын, – деп, ертеңіне жүруге даярланды. Ғалидың өзінде жегуге екі ат бар еді.

Фатихолла бай арба-сайман һәм елу тенге ақша беріп, қаладан шығарып салып, «қайырлы сапар» деп, дұғада болып қалды. Ғали, Жамал да өздерінің ата-анасынан айырылғандай болып қимай, жылап айырылысты.

Ғали әуелден ноғайша киініп жүретін һәм Жамалды да ноғайша киіндіріп, шәлі бүркендірген соң жолда көрген кісілер шүбәсіз ноғай деп біліп, бұлардан қауіптенбей, көңілдері паттанып, оңашада ойындағы сөздерін сөйлесті. Ғали сұрады:

– Егер жаман айтпай жақсы жоқ, өстіп жүргенде қолға түсіп, сені менен айырып әкетсе, қайтер едің, көніп кетер ме едің? – деді. Жамал:

– Құдай сақтасын, не айтасын, жаным сенің жолында құрбан, сенен тірі айырылғаннан өлім маған көп артық, – деді. Бұлар бұл секілді сөзбен келе жатқанда сәске түс болып, жолшыбай ағаштарды аралап, бір көлдің жағасынан өтті.

Маңайында ел болмағанға бұл көлде неше түрлі қаз, аққу, ғайыр құстар биқисап көп еді. Атырабындағы жердің һаммасы тамылжып кілем төселгендей болып, желсіз күнде көл айнадай жарқылдап, алыстан сағымдар мұнарланып, біздің екі ғапық біраз тамапаға қалып келе жатқанда, Жамал ойына бір нәрсе түсіп кеткендей ән салып, мынау өлеңді атып жіберді:

Ғаламды он сегіз мың жаратқан хақ,
Көп беріп біреуге мал, біреуге бақ.
Біреуді ғалым, біреуді зальым еткен,
Біреуді мұңлы жараттын, біреуді шат.

Тамапа аспан менен жері қандай,
Зенгір тау, дария шалқар көлі қандай.
Орман-тоғай гүлденген бақшалары,
Пайдаланған бұлармен елі қандай.

* Алғашқы басылымдардағы «үш шақырым» деген сөз оқиға желісіне қарағанда «үш жүз шақырым» болуы мүмкін. (Ред.)

Таңдамалы. М. Дулатов.

Көзім тоймас қарасам тамашасын,
Қисабына ми жетпес адасасың.
Зан түзеп, закон жайып, патша отырып,
Қараған ғаділдікпен қарашасын.

Таласқан аспан менен таулар биік,
Мекендер аю, қасқыр, марал, киік,
Ұжмақтың шешмасындай бұлағына
Кетпей ме қарап тұрсаң іштен күйік?

Аспанда ай мен жұлдыз, күні қандай,
Қалғыған мұнарланып түні қандай.
Суда балық, көлде құс, тоғайда аңдар
Шулаған неше түрлі үні қандай.

Жанаттай тамашалы жазы қандай,
Келетін ұшып аққу, қазы қандай.
Ескеріп өткен күнді көрілері,
Жастардың және де айтқан назы қандай.

Сықырлап келіп қалған қысы қандай,
Қар жауып, су қатырған мұзы қандай.
Берген соң алла қуат жан сақтарлық,
Жүреді мақұлықтар үсік алмай.

Біз ғаріп сол панаңда саялаған,
Дұшпандар рақымсыз аямаған.
Жіберсең жалғыз тамшы рақматыннан,
Болса да құтылмаймыз қай арадан.

Ғали, Жамал жолда төрт қонып, Қырыққұдықтағы нағашысы Бабас деген кісінің үйіне келіп жатты. Көңілдері орнығып, қорқыныпсыз күннің өткенін де білмей жатқанда, елдегілер бұрынғы қалпынша дауласып қағаз үстінен қағаз айдап, бір берекесіз, аяғы үзілмейтін дауға кіріскен еді. Ғалидың нағашысы да һәм сол елдің жақсы кісілері де: «Енді бұлар бізді пана тұтып келді ғой, біз де елдігімізді көрсетіп қорғалық, көп болса екі жыл дауласар, оның ар жағында өздері де шаршар», – деп жастардың көңілін бұрынғыдан да қуантқан еді.

Бұл мүсәпірлердің бақытсыздығына қарсы бір күні Ғали төсектен ауырып тұрды. Нағашылары да үршісіп қалып, Жамалдың түсі қорыққаннан өзгеріп кетті.

Ғали: «Тұла бойым қызып, сүйектерім сырқыраған секілді болып тұр», – деп тыныш алмай, науқасының күштілігі көрініп, төсектен тұрмай жатты. Науқасы күннен-күнге ауыр тартып, төрт-бес күннің ішінде бек қауіпті секілді көрінді. Һәрбір та-

мыршы дөрігерлерді әкеліп тамыр ұстатып, ұшықтатып-қақтырып көрсе де тәуір болмады. Жамалдың көзінен қанды жастар төгіліп, ас ішпей, кірпік қақпай зор қасіретке кірісті. Бір минут Ғалидың қасынан кетпей, һаман ауырды деген жерлерін сипап, мөлдіреген көздерін Ғалидан алмай қарап отыратын болды.

Екеуінің қасында кісі жоқ уақытта:

– Менің бақытсыздығым өз басымнан асып, кесапаты саған да тие бастады, ақыры қайырлы болсын, – деп Жамал Ғалиды құшақтап жылап та алушы еді. Ғали:

– Жылама, алла сақтар, жазылармын, қазынасы кең бір сағатын жіберер, – деп өзін, өзінен де Жамалдың көңілін жұбататын еді. Сөйтсе де дерт күшейіп, Ғалидың халі нашарға айналды. Нағашылары: «еліне хабар жіберелік», – деп еді, Ғали рұқсат етпеді.

– Алланың жазғанынан қашып құтылмаспын, құдай сақтар, жіберменіздер, – деп тоқтатты.

Он күнде науқасы сонша ауырлап, хатта арыздаса бастады. Жамал бейшара қияли болған кісідей бағзы уақытта басы айналып, талып та қалып, Ғалидан:

– Мен енді қайтемін, сенен қайтіп тірі қаламын, сенсіз дүниеде мен не боламын? – деп неше мәрте сұраса да, Ғали:

– Құдайға тапсырдым, – дегеннен басқа һеш жауап айта алмады.

Барлығы он үш күн ауырып, бейсенбі күні түс кезінде жана гүл шапып келе жатқан бакшадай жанып тұрған жас ғұмыр сөнді. Алла рақмат тілесін... Жұма күні халық көп жиналып, жаназа оқып, Көкен моласы деген зиратқа апарып қойды.

Ғали жан тәсілім қылғаннан бері Жамал ессіз болып жатқан еді. Нағашылары да үлкен уайым қылып, «бір сапар бізге мұндай жұмысты болып келгенде бейшаралар бүйтіп қалды, қолымыздан өлтірген секілді болдық-ау», – деп, өздері ақылдасып, естіртіп һәм хабар айтуға кісі жіберді.

Хабаршылар Ғалидың үйіне, Жамалдың үйіне кісі салып естіртті. Екеуінің де ата-аналары қағазға жазып келтіре алмастай жылап, зарлап, қайғыланып, дұшпандары һәм сол дәрежеде табалап шатланған еді. Көп тоқтамай Ғалидың ата-анасы һәм Жамалдың пешесі қасына жолдастар алып, аялышты өлім болған жерге жетті. Келісімен жылап-сықтап, зиратқа барып мауқын басып, ауылға келді. Жамал бейшара аз күннің ішінде сүзектен тұрған кісідей болып, келген ата-аналарымен жылап көрісуге де хәлі келмеді. Жамалдың пешесі:

– Жылама, балам, бақытсыздығыңнан көр, құдай жазбаған, обалың бізде секілді. Әуелде қазақшылық қылмасак,

мұндай іске себеп болған секілді болар ма едік? Тентектік қылсаң да, теңінді тауып едің, алла лайық көрмеген соң, жылағаныңмен не өнеді, — деп бірсыпыра насихат айтты. Ғалидың шешесі де жылап:

— Қарағым, Ғалижан мен Жамалжан қашан елдің сөзінен құтылып, оң жағымды қарайтып отырар деуші едім, ол тілегіме құдай жеткізбеді, — деп сөздің аяғын бітіре алмай, еңкілдеп жылап жіберді.

Бұлар үш күн қонып, қайтатын күні Ғалидың зиратына дұға қылмақшы болып келген еді. Молда құран оқып болған соң, Жамал Ғалидың қабірінің басын құшақтап отырып, көзіне жас ағызып сөйледі:

— Ғали! Ғали! Бақытсыз болған Жамалдың қасыңа келіп тұр, алла тағала маған сенің қабіріңді көрсеткенше, мені алғаны жақсы болатын еді, бірақ бұйрықсыз жан пықпайды екен. Дүниеде бірге рақат ғұмыр өткеремін, Ғали тұрғанда неси жаманға қор болмаймын дегенім төкашпарлық екен. Алла қабыл етпеді, үмітім кесілді, Ғали. Қып-қызыл шоқтың ішіне тастап, алыс сапарға жөнелдің, өзін үшін қайырлы болсын! Мен сорлық кеудемде пыбын жаным барда сені ұмытпаспын. Дүниеде патшаның баласы болса да саған теңгермеспін. Қош, жаным! Ғали! Бір мен үшін мейірбан ата-ананды да көре алмай, қолдарынан топырақ салғыза алмай кеттің, кеш жаным! Алла тағала ақиретте қосылуға несіп тілесін, сол уақытта ғана көрген қасіретім бір сағаттай болмай ұмыттылар. Мен сорлық опасыз дүниеде қонақтай алмай адасып қалдым, қош, жаным. М... м... қош.. о... ш, — деп Жамал талып кетті. Зират басындағы халық Жамалға су бүркіп, кішкене тәуір болған соң алып қайтты. Сонда да Жамалдың есі бүтін кірмей, әлденендей мағынасыз сөздер сөйлеп келе жатты. Зираттан қайтқан соң Бабастың үйіне келіп, енді жолаушылар қайтпақшы болды. Ғалидың ата-анасы үйіне кетіп, Жамалдың шешесі Жамалды өз үйіне алып қайтты.

XIII

Жамал үйіне келіп тұрған соң күннен-күнге уайым-қайғысы артып, жаман болып, адам баласы аярлықтай жүдеді. Байжандар істің ақыры мұндайға айналған соң «енді қайда барар дейсін» деп, дауды да көп қозғамай тыныш жата берді. Жамал өз үйінде бір ай тұрғаннан кейін Байжанға да, Сәрсенбайға да бірдей көлденең ағайындар дәлтелат қылып, Байжанға:

– Енді сіз келініңізді алдырыңыз, пәлен-түген деген көк қылмаңыз. Өуелден һеш кінәңіз болмаған соң алла тағала жақ болып ақыры мұндай болды ғой, – деп һәм Сәрсенбайға да:

– Енді сіз де балаңызды өуелгі разы болған жеріңізге беріңіз, – деп насихат айтты. Бұл сөзге екі жағы да разы болды.

Шолпан қызынан сұрады:

– Қарағым, Жамал, жұрт мынадай деп жатыр, енді қайтеміз? – деп. Жамал:

– Апа, енді мен үшін жаманатты болмаңыз, маған енді Ғали болмаған соң бәрібір, суға батырып, отқа жандырса да ықтияр бере беріндер, алла тағала менің маңдайымды ашайын десе, Ғалиды мұндай қылмас еді, – деп қасіреттеніп, мұңлы дауыспен жауап берді.

Жұман мырза Жамалды өзі келіп алуды намыс көрген соң, Байжанның қатыны келіп алып кетті. Бір күндерде Жамал кәміл бақытты бір қыз болып жұрттың аузына ілігіп, құрбысының алды болып жарқылдап жүрген дәрежеден түсіп, ақырында мұндай қадірсіз, мұндай кемпілікке душар болып, барымтаға түскен малдай біреуден біреу алып жүргенін көрген халықтан Жамалды аямаған жан қалмады. Жиынтой болғанда көлге қонған аққудай көрінетін Жамалды енді көрген кісі танымай қалатын болды.

Жамалды Байжан үйіне келтіргеннен кейін болыс арқылы қағаз жазып, ұлыққа білдірді. Құдай қазасы болып Ғали Дүйсебек баласы опат болғаннан кейін билердің үкімі бойынша ата-анасы Жамалды алып келді. Жамал да енді бұрынғы күйеуіне разымын деп қол қойып, подписке берді. Жамал болып: «енді екі тарапымыздың да бір-бірімізден сұрайтын хақымыз, дауымыз жоқ», – деген соң күллі бұл іс хақындағы ғарыздар отказ деп, начальниктен хабар келді. Бұл оқиғалар тамам болғанда октябрь жұлдызы жетіп, жұрт қыстауларына кіре бастаған еді.

Жамалдың һеш уақыт ойынан Ғали кетпей, бір минут көңіл ашып, езу тартып күлмеуші еді, һешкіммен сөйлеспей, сөйлеген кісінің сөзін ұқпай я естімей бір түрлі диуана кісідей болып жүрді. Жұман ерегісіп бұрынғыларын алдына келтіремін дегенсіп, не сөйлесе ұрсып, боқтап сөйлеп, бағзы уақытта түртіп түйіп қалып, қорлап жүрді. Байжан мен қатыны Жамалды шын ықыласымен жақсы көрмей, баласына ақыл айтып, көп тоқтатпаушы еді. Жамалдың үстіндегі киімі бек нашар болып, бағзы уақытта көздерінің алды көгеріп те қалып жүргенде, Жамал бейшара кісі көзіне көрінгенде жерге кіріп кете жаздаушы еді. Соңғы

күндерде Жұманға ақыл айтушылар да болып, һәм Байжанның өзі де:

– Енді балам, жетер, «қапқан жауға қатын ер» деп көп қоқақтай берме, – десе де құлағына кірмеді. Жамалға жаны ашып көріне болысатын кісі болмай, жалғыз қолынан келгені онашада зарланып жылау ғана еді.

Осылай қыстың бір-екі айы өтті. «Жамалдың көрген қорлық, кемпілдігін мұсылман баласына бермесін», – деп айтарлыққа лайық болып, тұрса аяққа, отырса басқа ұратын болды. Нендей ұрып-соғып қинаса да, Жамал бір сөз қарсы айтп- жерген жоқ еді.

Бір күні Жұман тағы да бір себепсіз боктаған соң, Жамал шыдай алмай:

– Мені өлтіретін болсаң біржола өлтір, әйтпесе өзі күйіп жүрген жанымды күйдірме! – деді. Жұман мына сөзді ести салып:

– Я, сенің сүйіп болған байыңның күйігі басылмай жүр екен ғой, мен сенің күйігінді басайын, – деп, сол жерде тұра салып кеудеге тепкілеп, Жамалды талдырып тастады. Бұлардың үстіне Жұманның шешесі келіп айырып алып, Жұманды ұрысып:

– Енді сен кісі өлтіремісің, – деп үйден шығарып жіберді. Жамал бір сағаттан кейін есін жиған соң ақырғы ақылын жиып, мен бүйтіп жүріп тіршілік қыла алмайды екенмін, мұнан да бұл иттің қолынан өлгенше басқа жаққа кетіп өлейін, – деп ойлады. Жамалдың бармақшы болып ойлағаны – қаладағы Фатихолла бай еді. Әйтеуір онда жетсем, біреудің самаурынын қайнатып қызметін қылсам да қор болып, халық көзіне көрінбес едім деп, осылай ойлап жүргенде күн де батып, түн болып, ел де жатты. Жамалдың бұл ойлағанына қарай осы түні Байжанның ерттеулі аты таң асып тұрған еді.

Жылырақ киім киініп, егтеп шығып Жамал әлгі атқа мініп, үлкен жолмен: «Құтқардың ба, құдай?» деп жөнелді. Жамалдың ісі әуелде теріске басып келе жатқанмен, бұл сапарда істің сәті болмайтұғын белгісі көріне бастады. Жамал шыққан уақытта азырақ жаяу борасын бар еді. Жамал жиырма шақырым шыққан уақытта боран көтеріліп, жол көрінбей бастады. Бара-бара боран әбден күшейіп, алды-артын орап алды. Қорқыныштың не екенін һәм жан-тән рақатын ұмытқан Жамалдың ойында Ғали ғана болып келе жатқан уақытта аты бір жерге келіп тұрып қалды. Сол уақытта байқаса, ат әлдеқашан жолдан шығып кетіп, бір қалың омбы қарға тоқтаған екен. Атты кейін бұрайын десе, екі қолы қатып қалып, тізгінді ұстауға келмей тоңып һәм күллі денесінің қалтырағанын сезді.

Жамал бар күшін жинап алып, атын бұрып жүрген болып еді, неш нәрсе көрінбей, жол табылмайтын болды. Осылай адасып түн ортасына шейін жүріп, өзі әбден жаурап не болғанын білмеске айналды. Тым болмаса аттан түсіп, жаяу жүрсем жылынар ма екенмін деп, түсіп жүріп көріп еді, қалын қарға жығылып-тұрып жүре алмай, бір жерге келіп біржола құлады. Күндізінде мініліп жүріп, түнде һәм болдырған ат Жамалдың қасынан ұзай алмай тұрып қалды. Жамал да жан ұшырып, тұла бойы қызып бара жатқан секілді болып, үстіндегі киімдерін һәр жерге шешіп лақтырып, бар даусымен:

– Ғали, Ғали, қиналды жаным, қайдасың? – деп, ақырғы тіршілігінің минуты осы болып, бір ояздай елге әңгіме болған сұлу Жамал мақсатына жете алмай, жапан далада, декабрьдің рақымсыз боранды түнінде жан тәсілім қылды...

Боран Жамал үшін ғана болғандай танертен апшылып, Жамал бейшара да жолдан жарты шақырым ғана жатыр еді. Сәске кезінде қаладан келе жатқан бес-алты жолаушы әлгі жерге жақындағанда жол үстінде қалтырып тұрған бір ерттеулі атты көріп, бұрылып келіп шүбеланып, мұның иесі қайда екен деп жан-жаққа аттың ізімен жүріп іздегенде, Жамалдың үстінен түсті. Көрсө – бір әйел адам, қасында шапылып жатқан киім. Сол жерде жолдастарының бірін жақын жердегі ауылға шаптырып, өздері күтіп тұрды. Бұлар қарап тұрмай: «Бұл кім екен, не қылған адам екен» деп тани алмай тұрғанда, біреуі: «Мұның қалтасында не бар екен» деп шапанының қалтасына қол салғанда, қарындашпен жазылған бір қағаз шықты. Оқып көрсө, бұл Байжанның келіні Жамал екен, бұл қағазға Ғалиды жоқтап һәм басына келген зарын жазған екен. Елден кісі келіп, Жамалды Байжандарға апарып берген соң, ертеңіне бауыры суық қара жерге тапсырды. Манағы Жамалдың қалтасынан шыққан қағазды жолаушылар өздері оқып һәм солай деп мәнісін айтып, елдеріне таратқан еді. Сондағы Жамалдың Байжанның үйінде жазып жүрген зары мынау екен:

Қыздың құны бес байтал,
Сатылып кетті базарға.
Басымнан кепкен уақиға
Емес пе лайық жазарға?
Жаны ашылған пахбазлар
Ала жүрсін назарға.
Рақимлы пенде ғаріпке
Нақактан ор қазар ма?
Михрибанлы атамыз
Қарамай берді ажарға.

Теңіне барған қыз болса,
Мендей жүдеп азар ма?
Көрмеді алла лайық
Ғали сынды сабазға.
Көрген түстей күн өтті,
Болған соң солай азалды.
Қуанышынды көрсетіп,
Тартқызған қайғы жазан да.
Қаранғыда қалдым мен,
Шамшырақ сөнген заманда.
Ғалидан қалып не болдым,
Жетпеді менің қазам да.
Ішіме түсті ыстық дерт
Қайнаған судай қазанда.
Бұзылды күлкі, түнгі ұйқы,
Тілеймін хақтан азанда.
Махшар күні болғанда
Қосуға алла жазар ма?
Арасында екі оттың
Мені, алла, қор еттің.
Ғариптің көңілін мұнайтып,
Дұшпанды шадлы зор еттің.
Алтын, гауһар асылды
Жерге көміп жоқ еттің.
Аспаһани қылышты
Жасытып фөлпі бор еттің.
Жамал қыздың дауы деп,
Саумалкөл басын топ еттің.
Рақматың мол құдайым.
Масқара мұнша неге еттің?
Тоты құс едім бақшада,
Қарақұсқа жем еттің.
Хан қызындай басымды
Бір жаманға тең еттің.
Ботасыз нардай боздатып,
Мінекей, мені еңіреттің.
Қаһарынды жіберіп,
Тең құрбымнан кем еттің.
Мұндай зарлы қылғандай
Мен бейшара не еттім?..
Жыладың зарлап, Ғали жоқ,
Ісіне көндім күдіреттің!

Петропавл, 1910.

Өлең-жырлар

Көзіңді аш, оян, қазақ, көтер басты...

*Көзіңді аш, оян, қазақ, көтер басты,
Өткізбей қараңғыда бекер жасты.
Жер кетті, дін нашарлап, хал харам боп,
Қазағым, енді жату жарамас-ты.*

ӨЛЕҢДЕР (1902–1909)

СӨЗ БАСЫ

Дүниеге қатынасып жүрген оқыған азаматтарымыз болмаса, біздің гумуми¹ қазақ халқы fayдалы мәселелерден би-хабар еді. Себебі: дария қасында тамшы секілді оқығандарымыз аздықтан, халқымыз шәһәр² ретінше емес, көшпелі һәр жерде бытырап жүргендіктен, заман ахуалынан хабар білерлік оқуға өз тілімізде газет жоқтықтан, татар туғандарымыздың әдеби тілменен жазылған газеттері оқу оқымаған халыққа түсініксіздігінен, дүниеде болып жатқан гәжәйіп³ уә⁴ гәрәйіптен⁵ fayдалана алмай, біздің халық дүние сарайының бір қараңғы түкпірінде ұйықтап, ұмыт қалған секілді болып тұр, чүнки⁶: заманымыз күн сайын түрленіп келеді, мұнан бұрып өткен бес жылменен бүгінгі хәлімізді салыстырсаңыз да аз уақытта көп таршылықта қалған секілдіміз. Өлі де болса бұрынғыдай қозғалмай ғафилдықта⁷ жата берсек, енді аз заманда непік болашақпыз?

Қой, бүйтпелік, һәр халықтың күпші һүнер болса, ол һүнерге алла тағала қасында һүммәтіміз⁸ саясында біз қазақтар да

¹ *гумуми* – жалпы

² *шәһәр* – қала

³ *әжәйіп* – таңырқарлық

⁴ *уә* – және

⁵ *гәрәйіп* – керемет, таңсық

⁶ *чүнки* – өйткені

⁷ *ғафил* – білмеу, білімсіз

⁸ *һүммәт* – ынта, талап

ортақ болсақ керек, соның үшін мұсылманша ғылымдар оқып, дінімізді танып, надандардың көзін қойып, көңілін ашып, мұнымен ахиреттік¹ пайдамызды табалық. Екінші – дүние-мізде қажетті хақыларымызды² алып, жерімізді, малымызды сақтау үшін, басқалардан хорлық көрмес үшін, орысша оқып һүнерлі болалық. Орысша білмегендіктің зарарын³ білу фарыз⁴ дәрежесінде қажет екендігін, міне, мұнан байқаныз: Россия мемлекетінде жүз қырық миллионнан артығырақ халық бар, һәммәсі⁵ жүз тоғыз тілде сөйлейді, соның ішінде үстің⁶ тіл орыс тілі, күллі⁷ хукімет мекемелеріндегі жұмыстар орыс тілінде болады. Заңдар һәм солайша.

Һәркім өз қолында барына жомарт болғаны секілді, мен де өз мағлұматымша бишара халқымызға пайда келтірмек әмһилә⁸ үшбу⁹ рисәләні¹⁰ жаздым.

Міржақып Дулатов, 1909

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БҰРЫНҒЫ ҺӘМ БҮГІНГІ ХӘЛІ

Міржақып, неге отырсың қалам тартпай,
Бәйге алмас болғанменен жүйрік шаппай.
Шаманды кәдәри хәл¹¹ көрсетсеңші,
Байғұс-ау, оянсаңшы қарап жатпай.

Не пайда бір орыннан қозғалмайтын,
Тазармас қарасу да жатқан ақпай.
Артықтан тағлым алып, кемге үйретпей,
Жүруің лайық па ғақыл таппай?

Сен неге бой көрсетпей жасқанасың?
Тастаса көзің көрсін халық ұнатпай.

¹ *ахирет* – о дүние

² *хақыларымыз* – праволарымыз

³ *зарар* – зиян, залал

⁴ *фарыз* – міндет

⁵ *һәммә* – бәрі

⁶ *үстің* – үстем

⁷ *күллі* – барлық

⁸ *әмһилә* – тілемеген

⁹ *үшбу* – осы

¹⁰ *рисәлә* – шығарма, кітапша

¹¹ *кәдәри хәл* – әл жеткенше

Бұл шақта сөз базары көтеріңкі,
Сынаспай бақытыңды сен де бағтай.

Бірде алып, бірде қалып жүрмес пе едің,
Сөзінді біреу сөгіп, біреу мақтай.
Бой тежеп жүрексіну дұрыс емес,
Шапылған ризықты жүріп татпай.

Һиммәт тау кеседі деп мысалда бар
Жігітке Һүнер қайда зейін артпай.
Талапты жаңа өспірім бағалана,
Жүруге лайықты ғой атын ақтай.

Жігіттің несі жігіт босқа жүрген,
Қызметпен пайда беріп халыққа жақпай?
Бәсең бол, әсем болсан деген жөнмен,
Үнерін мұхтаждарға¹ жүрсе сатпай.

Жан фида², малың тәрік³ болсын, жігіт,
Дін, милләт⁴ деген сөзді түр жәһидлай⁵.
Мен кепіл сонда жаман болмасыңа,
Тұрмасам қолыңды өкел айтқан шартта-ай.

Адасып қараңғыда сорлы қазақ,
Ай тұмай, күн һәм шықпай, түр таң атпай.
Сөндірмей жанған өртті көрген адам
Қалайша тұру мүмкін жанға батпай?

* * *

Бір кеңес түсті қиял⁶ бастарыма,
Дәфтер хат гибрат⁷ үшін тастарыма.
Хсуса⁸ арнап жаздым халық үшін
Жиырмасыншы ғасырдың жастарына.

¹ мұхтаж – дiлгер

² фида – кұрбан

³ тәрік – безу

⁴ милләт – ұлт

⁵ жәһид – ынта

⁶ қиял – арман

⁷ гибрат – өнеге

⁸ хсуса – әсіресе

Аз жасап өмірімде көрдім көп іс,
Ретін шамаладым халықтың тегіс.

Қарайлас һәр қайсысы көрінеді,
Бірі артық, біреуі кем дейтін емес.

Қазақтың қай нәсілден тарағанын
Білерсің шежіреден қарағаның.

Бұл жерге соның үшін тоқтамаймын,
Жазайын басқа сөздің жарағанын.

Адамзат неше түрлі жиһан¹ толған
Һәр дінде, һәр мәзһәптә² және болған.

Соның көбі шөһерден орын алып,
Сахарада³ біздің қазақ көшіп қонған.

Ол заман үш жүз бірге араласқан,
Бағының еш падишаһқа қарамастан.

Хан шығып өз ішінен халықты билеп,
Билері һүкім⁴ айтып, өрнек шапқан.

Көпсе де мың шақырым жері жайлы,
Аққан бұлақ, шалғыны көк орайлы.

Тоқты қоздап жүріпті, тай құлындап,
Жер тар болып көрмеді-ау уайымды.

Сол кезде біздің қазақ ала болған,
Көлденен дұшпандары және болған.

Күштісі наһарларын шауып алып,
Бұрынғыдай болмаған, бөле болған.

Ел шауып, кісі өлтірсе батыр деген,
Батырлар фақирлердің⁵ хақын жеген.

Біз мұндай бұл уақытта болар ма едік,
Істесе халық файдасын ғақылменен.

¹ жиһан – әлем, дүние жүзі

² мәзһәп – дін тармағы

³ сахара – байтақ дала

⁴ һүкім – шепім, үкім

⁵ фақир – кедей

Кетіпті фітнәнің¹ жолы ашылып,
Бірінен дұшмандығын бірі асырып.

Айырылып берекеден қарап жүріп,
Тұрыпты басқаларға құр бас ұрып.

Кетіпті араздасып бір туысқан,
Барымта ұрлық қылып мал қуысқан.

Сыя алмай кен дүниеге таласушы ед,
Таршылық енді көріп сығылысқан.

Мазасы кеткен бірдей іштен, сырттан,
Аз ата көрген хорлық күшті жұрттан.

Екі сұңқар таласса құзғынға жем,
Берекесін бұл қазақ сүйтіп құртқан.

Сол күнде жауға қарсы қорған құрса,
Құтылып надандықтан ғылым тапса.

Гайратын бойындағы шетке жұмсап,
Келтірмей жәбіршілік қарындасқа.

Өзді өзі тату болып тұрған күнде,
Қалар ма еді һәр нәрседен мұндай босқа?

Мінеки, бұл уақытта тұрмыз енді
Дұшманға таба болып, күлкі – досқа.

Жүрмеген кең жайылып ол халінде,
Үнемі тұру қайда хан тағында?

Россия мемлекетіне бағынышты
Өбілхайыр төренің хан шағында.

Патша айтқан «Ғаділдікпен билеймін» деп,
«Дініне һәм жеріңе тимеймін» деп,

«Оқ атпай, қылыш тартпай, бағынған соң,
Қалайша қадірінді білмеймін» деп.

Алмасқа уәгдә² еткен бізден солдат,
Орнына түндік басы салған рамат³.

¹ *фитна* – сұмдық, қулық

² *уәгдә* – уәде

³ *рабат* – салық

«Қазақ та Россияның бір ұғылы¹,
Бар болса беремін» деп нендей хәжәт².

Қазақтың ең әуелі билеген хан,
Правитель, десятичный, аға сұлтан.

Қалдырып осылардың һәммәсін де,
Шығып тұр біздің тұста бүгінгі заң.

Қызығып қызарғанға кеткендер көп,
Шен алып дәрежеге жеткендей боп.

Ойлады өз файдасын халықты сатып,
Қазақты ең керексіз еткендей боп.

Тұманға кірді қалың біздің қазақ,
Арты жар, алды тұйық – бұл не ғажап?

Адасқан ағайынға баспы болып,
Ішінде жол көрсетер адам аз-ақ.

Бас қосып киргизский интеллигент,
Біздерге халықтың қамын ойлау міндет.

Культура деген сөзді на практике
Етпейміз не себепті осуществлять?

Милләтлар цивилизованный озып кетті
Оянбай енді жату не следует.

Ұйқысы ғафилдіктің басып кетті,
Қазақты оятарлық етіп һүммәт.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БҰРЫНҒЫ МӘҒИШАТЫ

Қазақтың қандай еді мәғишаты³,
Бір күнде көшіп-қонған рақаты.

Қайғы жоқ, хасірет жоқ қыз-бозбала
Түзеген бөсекемен салтанаты.

Кетуші ед көпбаспылар ілгері озып,
Жарасып өз форымынша саясаты.

Жарысып жас балалар жүруші еді
Жаратқан үкі тағып жүйрік аты.

¹ ұғылы – ұлы, перзенті

² хәжәт – керек

³ мәғишат – тіршілік, тұрмыс

Жайлауға пыға айғыр суытушы еді,
Ыстықтың қалмайды деп зарараты¹.

Тізіліп көл жағалай қонушы еді,
Жарасып ақ үйлердің қияфаты².

Көкорай шалғындарға бие байлап,
Байлықтың көрінуші еді ғаламаты³.

Жан-жануар рахатпен бір жасаушы ед,
Кіргендей бөлмесіне жер жәннаты.

Ішкен мас, жеген тоқ боп жүруші еді,
Түзеліп бозбаланың саяхаты⁴.

Бүлдірген, шие тере кетуші еді,
Қыз-келіншек мырзалардың жамағаты.

Кеңейіп жұрттың фиғылы⁵ ол уақытта,
Напарға тиюші еді шарафаты⁶.

Ұл туып, келін түссе, қыз ұзатып,
Той болып ат шабушы ед бір ғәдеті⁷.

Бек ғажап марқұмдарға ас беруші ед,
Фаи⁸ болса халық ішінде инафаты⁹.

Бауыздатып бағланды, құлын сойып,
Інсе қымыз, келуші еді сөздің шарты.

Қанікей, осы айтқанның бірі бар ма,
Айтылса сөздің көміл хақиқаты¹⁰.

Бұл күнде бұларды ойлап қайғыда жүр,
Бар болған данышпандар фарасаты¹¹.

Оқыған пайда берер жастарымыз,
Нәр істен болса мәгер мағлұматы.

¹ зарарат, зарар – зиян

² қияфат – көрінісі

³ ғаламат – белгі

⁴ саяхат – серуен, сапар

⁵ фиғыл – ниет, ындын

⁶ шарафат – игілік

⁷ ғәдеті – өдет

⁸ фаи – белгілі болу

⁹ инафбат – сенім

¹⁰ хақиқат – рас, шындық

¹¹ фарасат – көреген, сұңғыла

Үйренген халықыыз ғой кемшілікке,
Талпынып ұмтылмайтын кеңшілікке.

Осындай білінген соң мінезіміз,
Кім де кім біздің жұртты елсініп пе?

Россияда жиырма миллион бар мұсылман,
Жері жоқ осылардың бір қосылған.

Мәселен, біздің қазақ бұл уақытта
Тысқары рухани идарадан.

Бола алмай тілек қабыл хафалықта¹,
Көруде жәбіршілік жүрміз һаман.

Қазағым, көрмегенін әлі алдында,
Боларсың көне берсең мұнан жаман.

Босында аяқ, қолың қимылдап қал,
Бір күнде тыпырлауға келмес шамаң.

ҒҮНЕРМЕНЕН ХАСЫЛ² БОЛҒАН НӘРСЕЛЕР

Ғүнердің афзалдығын³ еттім зікір⁴,
Мұхтәрәм⁵ оқушылар, жібер пікір.
Ғылыммен хасыл болған нәрселерді
Жазайын баян етіп, тыңдап отыр.

Ат жетпес алты айшылық алыс жолға
Аз күнде жеткізеді бұл от арба.
Естілмес хабарларды жер шетінен
Аламыз телеграммен я ғәжибә⁶.

Жүргізді автомобиль ат жекпестен,
Өмірі қолда болып теріс кетпестен.
Ғүнермен от пен сулы көлік қылып
Алыстан телефонмен жұрт гапләскен⁷.

¹ *хафа* – уайым, қайғы

² *хасыл* – иемдену, дарыту

³ *афзал* – артықшылық

⁴ *зікір* – атап өту, еске алу

⁵ *мұхтәрәм* – құрметті

⁶ *я әғжибә* – таң-тамаша

⁷ *гапләскен* – сөйлескен

Дариямен қара жердей файдаланды,
Бұрынғы қиыншылық жайға қалды.
Балықтай мұхиттарда жүзіп жүріп,
Ғамал ғып пароходпен қайда барды?

Дәхидә¹ хәйламенен аспанға ұшты,
Кезінде қажет болса жерге түсті.
Есімін воздушный шар деп қойды,
Халық бұрын көріп пе еді мұндай істі?

Телеграф және шықты сым темірсіз,
Иланып болған іске жұрт сенерсіз.
Үстіңнен жүргенменен көз көрмейді,
Өлбетте², қалайынша сіз білерсіз.

Машина жер астынан жүрді тағы,
Ғажайып мұнысы да қиялдағы.
Не нәрсе өздігінен жаралмайды,
Ғүнермен мұны тапқан пендедағы.

Берденке, бомбы, мина, зеңбіректер,
Пистолет, револьвер, браунингтер.
Һәммәсі бұл уақытта болды тамам,
Қылатын жауға қару не керектер.

Машина электрический және келді,
Жарық боп май мен отсыз жана берді.
Түн болса шаһар іппі күндізгідей.
Өлбетте, бұл әсері ғажап енді.

Сөз сөйлеп грамофон әнге салар,
Ғажайып аят оқып, дұға қылар.
Бұл сөзге көрмеген жан нанбас еді,
Не керек, халықтың көбі көрген шығар.

Телескоп дейтін нәрсе болды тағы,
Нәрсені көрсетеді алыстағы.
Түймені түйедей ғып зорайтады,
Баяғы мұны тапқан һүнердағы.

¹ *дәхидә* — тағы да

² *әлбетте* — әрине

Руссияның заводы мен көп фабрикасы,
Табылған соныменен халық файдасы.
Қымбатты арзан қылған сол екеуі,
Нашарға жеңіл келіп пұл бағасы.

Машина және шықты шөп шабатын,
Аз күнде жан қинамай көп шабатын.
Соқа бар егін салған һәм машина,
Секілді көп пайданы тең табатын.

Баспахана және шықты кітап басатұғын.
Халыққа һүнер, мағариф¹ шапатұғын.
Арқылы газет-журнал һәр тарафтан
Хабармен халықтың көзін ашатұғын.

Һүнермен мәзкүрлерді² адам тапқан.
Жалғыз-ақ біздің қазақ қарап жатқан.
Һөп бірін осы айтқанның істей алмай.
Қатардан кейін қалдық надандықтан.

Біз дағы ғылым білсек етпес пе едік,
Ілгері озғандарға жетпес пе едік?
Дін, дүниеміз таршылықтан азат болып,
Һүнерлі халық атанып кетпес пе едік?

САЙЛАУЛАР ХАҚЫНДА

Шыққалы волост сайлау қырық жыл өтті,
Сол сайлау, байқасаңыз, түпке жетті.
Бай болып, мырза атанып, мал біткендер
Таласып болыстыққа ақша төкті.

Еліріп біреу шықты би болам деп.
Кейбірі би түсетін үй болам деп.
Желікпей үшіншілер неге тұрсын:
«Қалайша аналардан мен қалам» деп.

Еліртер момындарды «сен де аттан» деп
«Малыңның арқасында бір шаттан» деп.
Қарапшы, бұл қырсыққа не қыларсың,
Бишара әуреленер құр жатқан тек.

¹ мағариф – білім

² мәзкур – аталған

Пәленше ауылнайлыққа ылайық деп
Ынтымақ не қылса да, қылайық деп.
Бір сорды бәйге атындай алып келер
Һәммәміз сертте мәхкәм¹ тұрайық деп.

«Бір атадан қалдым» деп шығар біреу:
«Сіздермен бірге, – деп, – біздің тілеу».
Жолын алса, мәз болып ол кетеді,
Бермесе, қамыққандай көңілі жүдеу.

Сайлау басы төреге мың-мың ақша,
«Жаныңда орыс жоқ па екен онан басқа?»
Стражник пен писірлер сүйінші алады,
Бермей тағы болмайды һәм тілмашқа.

Волост болар мал шапып шығынданып,
Сайлау өтер осылай тынымданып.
Әбден болып алған соң расходын
Бітіреді халықтан жылында алып.

Кедей сорлы шолағын арықтатар,
Түк айда жоқ, үйіне барып жатар.
«Фәленшемен табақтас болдым мен» деп,
Қатынына мақтанып осыны айтар.

Мұнымен мал шапылып, ар кетеді,
Күшті әлсіреп, нашардан хәл кетеді.
Өтірікті расқа шығарам деп,
Жалған іске ант беріп жан кетеді.

Нахақтан біріне бірі бөле салып,
Білмесе ұрлық, білсе егер барымта алып,
Төбелес, жанжал, керіс әңгімеге
Құмар-ақ болып кетті біздің халық.

Тұрады төрелері кекірейіп,
Переводчик онан жаман шекірейіп,
Көп зарар біздің қазақ көрседағы
Демейді мұндай істен бекінейік.

¹ мәхкәм – берік, бекем

Мал шапып әлектеніп таласады,
«Мен көп, сен азсың» деп санасады.
Ес кетіп өліп-талып болыс болып,
Сонан соң халқыменен жарасады.

Үйіне ат-тонымен барып түсіп,
Ризалық айтысар, тағам жесіп.
Мысалы тоқылдақтың тәубесіндей
Кетеді бір жылдан соң ұмытысып.

Құл кетті хан орнына таққа мініп,
Жұрт кетті жамандықты жатқа біліп.
Хақімлер¹ харамидан² болғаннан соң,
Ұры-қары кетпей қайтсін атқа мініп?

Я, пірім-ау, дәл осы істен не пайда бар?
Көбейер күн-күн сайын фитнелар.
Көз көрді бір парасын құлақ естіп,
Кісі өліп, сотты болып бірі айдалар.

Ағадан іні айырылды, атадан ұл,
Ағайын арзандады, қымбаттап пұл.
Сатылды ғазиз ұждан³ аз ақшаға,
Ғәләметі надандықтың емес пе бұл?

Өзіне өзі халық жаны апқымай,
Мал шаңсар болармын деп волостной.
Жұмсаса қандай жақсы болар еді,
На пользу образования народной.

Беруден көздей жерге көлдей ақша,
Құмары келе жатыр бір басылмай.
Кісідей арақ ішкен өуреленіп
Я, пірім-ау, кеткені ме халық осылай?

Қазағым, бұл ғадетті тасталық та,
Халықты тура жолға басталық та.
Волост, билік, ауылнайлық, выборнайлық
Қимайтұғын соншама падишаһлық па?

¹ хақім – әкім, білгіш

² харам – арам

³ ұждан – ар, намыс

ҚАЗАҚ ЖЕРЛЕРІ

Мың жеті жүз отыз бір сәнасында¹,
Біз кірдік Россияның фанасына.

Гүнерсіз бостығымыз көрінген соң,
Қызықпас кім қазақтың баласына?

Жылында мың сегіз жүз алпыс сегіз,
Қазналық, – деді, – жердің һөммәсін да.

Тарылып жылдан жылға жер-суымыз,
Мұжықтың кетті бәрі қаласына.

Қәдірман халық билеген, ақсақалдар,
Бұл іске фәһім² назар саласың ба?

Темірді қызуында соқпай қалып,
Нәсілдің көз жасына қаласың ба?

Кір жуып, кіндік кескен қайран жерлер,
Мұжыққа, қош аман бол, барасың да.

Қасиетті бабамыздың зияраты,
Қалдын ғой көшесінің арасында.

Моншаға зияраттың тасын алып,
Ағашын отқа, мұжық, жағасың да.

Таба алмай бір барғанда еш белгісін,
Көзден жас көлдей болып ағасың да.

Шалқар көл, аққан бұлақ, жайлы қоныс,
Орман-тоғай кетті ғой ағашың да.

Ойласам мұның бәрін хияли³ боп,
Хафадан ішім оттай жанасың да.

Өуелде жерімізбен кіріп едік,
Тұрмақта ғәділдіктің саясында.

Айырылсаң қалған жерден осы күнгі,
Топыраққа малды, қазақ, бағасың да.

¹ сәна – жалы

² фәһім – ақыл, сана

³ хияли – есалаң

Адасты ғақылынан қара халық,
Білгіштер, өзің хайлә табасың да.

Қазағым, жерің қайда ата мекен,
Қазақ қазақ болғалы мекен еткен?

Хазірде бөрінізді қуып шығып,
Орнына қала салып, «хахол» жеткен.

Шығарған жер өлшеуге землемерлер,
Қала үшін кеткен бізден жақсы жерлер.

Тәтті шөп, тұпсы судың бөрі сонда,
Табатын бұған хайлә қайда ерлер?

Зенгір тау, аққан бұлақ, шалқар көлдер,
Кетті ғой бетегелі биік белдер.

Қысқарып жер кеткен соң өрісіміз,
Қалды ғой жатақ болып қайран елдер.

Аңсы су, бізге қалды, шөл далалар,
Жақсы жер қалдырмады егін салар.

Қалайша тау мен тасқа баға алады –
Қоралы қой, қосты жылқы байларда бар?

Мінікей, келді мұжық көшкен бұлттай,
Қазақтың қояр емес жерін құртпай.

Келді де егін салып байып кетті,
Жалқау ма бұлар, тәңірі-ай, біздің жұрттай.

Көрдің ғой бұл уақытта тарылғанын,
Алынбас илтифатқа¹ жалынғаның.

Он бестен кісі басы десятина
Жер берсе, сонда, қазақ, нешік хәлін?

МӘСЖІД² – МЕДРЕСЕ ХАҚЫНДА

Қазақ жүр мұсылмандық жаласында,
Сайрандап сахараның даласында.

¹ илтифат – құлақ асу, көңіл аудару

² мәсжід – мешіт

Файда деп күндіз-түні дамылы жоқ,
Гибадат¹ қылмай хаққа шамасында.

Дегенмен «мен мұсылман» іс бітпейді,
Бұл күнде жұрттың көбі дін күтпейді.

Қазақша киім киіп, сөйлегенмен,
Мойныңнан фарыз уәжіб² бір түспейді.

Ортаға жарар еді мешіт салсаң,
Намазды қаза қылмай барып тұрсаң.

Бір ғалым фазыл³ заттан имам сайлап,
Байларың жәрдем беріп уақыф⁴ қылсаң.

Дау десе ұмтылатын сорлы қазақ,
Дін десе шалқаятын болды қазақ.

«Мынауың өтірік» деп бетке түкір,
Жоқ болса бұл сөзімнің орны, қазақ.

Қазақтың көп жерінде мешіті жоқ,
Жоғына себеп болған миссионер поп.

Екінші, халықтың өзі ықылассыз,
Не ғылып исламға апылсын ход?

Бір адам хуфияттан⁵ ашса мектеп,
Хакімге көрсетеді біреу қастап.

Көбінің ниет-фиглы жаман еді,
Әйтеуір келе жатыр құдай сақтап.

Күн болды енді көзің ашарыңа,
Байларың жәрдем беріп нашарыңа.

Жасында жиһан кезіп ғылым іздеп,
Надандық қармағынан қашарыңа.

Оңбассың бойда жүрсе бұл мінезің,
Теріс пе насихатым бұл, біл өзің?

«Әйтеуір ата-бабам мұсылман» деп
Дүрмекті қоятұғын келді кезің.

¹ *гибадат* – дін жоралғыларын өтеу

² *фарыз уәжіб* – міндет, борыш (діни)

³ *фазыл* – мейір

⁴ *уақыф* – діни мекемеге тарту

⁵ *хуфияттан* – рұқсатсыз, жасырын

Тәртіпті медресе жоқ бұл қазақта,
Салады сәбилерді тек азапқа.
Молдекем шарт жүгініп қаһар етіп,
Босатар күн батқанда әрең шаққа.

Бір бала езу тартып күлер болса,
Қытайша дүре салар сол сағатта.
Үш-төрт жыл оқып шыққан болса мәгер,
Сонда да ұстармайды жазар хатқа.

Білмейді уазифасын¹ кейбір молда,
Еліріп «тақсыр» деген құр атаққа.
Кім өледі, кім қояды – тілегі сол
Көбінің байқасаңыз бұл уақытта.

Тәқдим², тәфһин³, тәхрисде⁴ жұмысы жоқ,
Күштейді әліф-би мен әбжәдқа⁵.
Халыққа қайтіп үлгі паша алсын.
Мінезі хилаф⁶ болса шарифатқа;

Сыйыныфтап⁷ жылға бөлген нәмунә⁸ жоқ,
Нүнерлі болсын қайдан біздің халық.
Бұ айтқан барлық гәйп⁹ молдаларда
Хәлі емес істеушіде хақиқатта.

«Жылына пәлен сомға жалдадым» деп,
Күні-түні балаларын оқытмақта.
Отырса молда сордың қолы босап,
Бір іске ештеп қана жұмсамақта.

Ғылымды ғалымменен хұрметтемей,
Өлбетте, мұның бәрі надандық та.
Орыны бала оқытқан таза емес,
Дәріс тыңдар қотыр бұзау, ешкі, лақ та.

¹ уазифа – міндет, борыш

² тәқдим – ұсыну, арнау, тағзым ету

³ тәфһин – өзара түсінісу

⁴ тәхрис – ойша табысу

⁵ әліф-би, әбжәд – ескіше әріп атаулары

⁶ хилаф – қиғаш, теріс

⁷ сыйыныф – класс

⁸ нәмунә – үлгі, өнеге

⁹ гәйп – айып

Келер ме ездiгiнен бiздi iздеп,
Қол созып ұмтылмаймыз мағрифатқа¹.
Ғүнәрлi халықтардан өрнек алып,
Кел ендi, бұл ғәдеттi тасталық та!

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНА ДІНИ БІР УАҒЫЗ²

Қазаққа дiн хақында осы керек,
Мүбәда³ бұл секiлдi болса өрнек.
Духовный собраниеге бiз қарасақ,
Дiнiмiз қуат табар һәм бегiрек.

Өр волоста бiр указной болсын молда,
Кандидат һәм муәзiн тұрсын және.
Сайланып үшбу затлар халық тарафынан,
Емтиханды мүфти алсын пәруа⁴.

Русша бiлмек бұларға шарт болмаса,
Iс етсе шаригаттың фәрмәнiнiпе⁵
Никах, талақ, мирас, жаназа оқып,
Указной балаға есiм қойса.

Мәгәрде уақыты бола алмаса,
Указной бiр молданы уәкил қылса.
Ләкин⁶ никах, талақ, мирас iсiн
Лайық өзі бiтiру дауа болса.

Указной молданың хилаф iсiн,
Өлбетте, оязной ахунд тексерсiн.
Ахундтан оязной болса хата,
Областной ахунд тексерiп мұны көрсiн.

Областной ахундпенен iс бiтпесе,
Духовный собраниеге барып кiрсiн.
Ең шетi ғадiлдiктiң осы болып,
Ғәмме iсi мұсылманның сонда тынсын.

¹ мағрифат – оқу-бiлiм, ағарту

² уағыз – үгiт

³ мүбәда – алда-жалда, бола қалса

⁴ пәруа – қамқорлық, тауқымет

⁵ фәрмен – өмiр, бұйрық

⁶ ләкин – бiрақ

Бір мешіт болсын нешік әр болыста,
Жамағат, расходын өзің ұста.
Және болсын медресе бала оқытуға,
Берсін бұған расходын земство.

Медресеге сайласын екі молда,
Бірі оқытсын мұсылманша, бірі орысша.
Педагогия тәртібімен оқытсандар,
Қазағым, кетер едің сонда алға.

Айтылмыш екі учитель уазифасын
Һәр дайым земство беріп тұрсын.
Указной һәм кандидат һәм муэзин,
Екі учитель бес жылда бір сайлансын.

Кімде кім уақыф¹ қылмақ болса мәгер,
Мәсжил пен медресеге деп файдасын.
Лазим² мұндайларға рұқсат ету,
Указной молда алсын һәм метрикасын.

Бір адам я бір қауым етсе жәһид,
Шығарып мешіт, медресеге пұл қаражат,
Тыймасын бұрынғыдай «болмайды» деп,
Хүкімет бұларға да берсін рұқсат.

Һәммәсі осы тілек келсе орынға,
Канун³ боп бекітілсе бір формаға.
Риза қазақ халқы болар еді,
Хүкімі шарифаттың тұрса қолда.

Жазылып төуарихта қалсын аты,
Бұл істің жүрген болса кім жолында.
Дін үшпін һәм халық үшпін бейнет көрген
Хор болмас жүрседағы қай орында.

Болғандай халықтың өзі бейне қас-ты,
Қылып жүр шарифатты аяқ асты.
Мәселен, біреу сүйіп шарифатты,
Зарарын хүкім⁴ етсе қайта қашты.

¹ уақыф – хайыр, сыйлық

² лазим – керек, қажет

³ канун – заң

⁴ хүкім – шешім

Заманға қарай молдалар наданырақ,
Көбі қара қазақтан жаманырақ.
Білер-білмес оқумен молда болып,
Орынсыз сөзге ұмтылып көбі ұрыншақ.

«Білмеймін» деп, сірә бір мойнына алмас,
Хәлін білмес кейбірі бишарарақ.
«Шала молда дін бұзар» деген мысал,
Тек мұнан тәңірі өзі сақтағай-ақ.

БҮНЕРІН ХАЛЫҚ ФАЙДАСЫНА ЖҰМСАП ЖҮРГЕН ОҚЫҒАНДАРЫМЫЗҒА...

Жау жүрек, қыран көзді арыстаным,
Жан қиып халық үшін қарысқаның.
Қатардан қазақ сорды қалдырмасқа
Бәйгеде ұлы дүбір жарысқаның.

Шешен тіл, фарасаттың саясында,
Ететін талмай қызмет, данышпаным.
Атқан оқ, сермеген қол қата кетпей,
Түскейді табаныңа бар дұшпаның.

Не қылса дертке шифа¹ табылад деп,
Еуропа саяхлармен танысқаның.
Бір іске ғақылдаспақ болсаңыздар,
Уғдаға хилаф қылмай табысқаның.

Әуелі алла, екінші білер халқын
Риясыз көңіліңіздің халыстарын.
Азуы алты қарыс айдаһармен
Кезекті сөз жібермей салысқаның.

Кезінде ғазиз жанды еттің фида,
Халқыңның жібермеске намыстарын.
Көздеген мәселләкке тез ерішіп²,
Хайырлы болғай еді шабыстарың.

Бір залым хиянатпен³ тоқтатпаса,
Қатардан өздігіннен қалыспадың.

¹ шифа – дәрі, ем

² ерішу – жету

³ хиянат – жауыздық, сатқындық

Фасықтар бой көрсетпей үйде жатыр,
Нүнерге құлаш сермей алыстадың.

Қамалға қарсы шапқан, қаһарманым,
Жәһәләт¹ микробларын тауыс бәрін.
Иншалла, халыққа берер үлкен тәһсир²
Жерлерде екіталай дауыстарың.

Өлсең шаһид, ғазысың тірі болсаң,
Қызметке берер ажар құдірет кәрім.
Қазақты төрге сүйреп бір жеткізші,
Дін, дүние жемісі боп табыстарың.

ЖАСТАРҒА

Найзаменен түртсе де,
Жатырсың, қазақ, оянбай.
Мұнша қалың ұйқыны
Бердің бізге, ой, аллай-ай!

Бар ма екен біздей ғафыл жұрт,
Атырафқа көз салсақ.
Көзі іскенше ұйқыға
Келе жатқан тоя алмай?

Етемін үміт жастардан,
Жаңа гүл шапқан бақшадай.
Мұрады оңай кім табар,
Жар салып жұртқа қақсамай?

Халыққа, жастар, баспы бол!
Қараңғыда жетектеп.
Терең судан өтер ме,
Мың қойды серке бастамай?

ҚАЗАҚТЫҢ РУ БАСШЫЛАРЫНА

Қазағым, саспайсың,
Ілгері баспайсың.
Арамнан сейіліп,
Сескеніп қашпайсың.

¹ жәһәләт — надандық

² тәһсир — әсер

Қазағым, надансың,
Өнерден амансың.
Мың салса бір баспас,
Жігер жоқ, шабансын.

Оянып, ояланып,
Өнермен жұмысың жоқ.
Ел кезіп, ет аңдып,
Есекше қарның тоқ.

ПАСЫҚ БАЙЛАРҒА

Бай болсаң мақтанып,
Тыраптанып, баптанып.
Басқаны жау көріп,
Өзіңше сақтанып.

Арамнан мал жиып,
Қайыр, зекет бермейді.
Ғарып міскін кездесе,
Көзін жұмып көрмейді.

Рақымсыз қатандар,
Жетім-жесір көрінсе,
Кеуденмен қағасың.
Құдайдың сүймес құлы деп,
Пақырға жала жабасың.

Бар мақсаты алдында,
Ұрлық, қулық, барымта.
Шақырам деп тәртіпке,
Момынды сорады салтында.

Қолы боо қазақ жұмыстан
Қара қарға секілді.
Шуылдасып тұс-тұстан,
Бастарын қосып алыстан.

Қорқамын қазақ ғұрпынан,
Гүілдесіп-күпілдесіп,
Бір сөзінде түйін жоқ,
Тұрып кетер артынан.

АТҚАМІНЕР СҰМДАРҒА

Атқамінер жүр
Сұмдығын сатып халыққа.
Күбір-күбір сыбырлап,
Шығармай сырын жарыққа.

Сайлау бар деп сарылып,
Балады болыс шарық ұрып.
Мен тұрғанда кім болады деп болысың,
Байлар тұр парасын тосып.

Артышып-тартышып,
Болыс болып алған соң,
Берген пара есебін
Елден жиып алады.

Анасы деп болыстың,
Мынасы деп болыстың,
Жүру-тұру пығындап.
Бай-патшаға тақалмай.
Момындарды сорады.
Кедейге салық салады.

ТЕРМЕ

Ғақлы көміл жігіттер,
Заманның көз сал халына.
Халқыңның ойла файдасын,
Өзің үшпін налыма.

Нашарларды жылатып,
Байлардың сатпа малына.
Көз жасына қаларсың,
Қарамасаң зарына.

Баса айтпасам болмайды,
Жүк тартатын нарыма.
Қайратың болса, ал көрсет,
Келді ыңғайлы жағына.

Бәйгеге қостым тұлпар деп,
Ұқсап жүрме жабыға.
Алдымен келсең майданда,
Талас жоқ сенің бағына.

Көре алмаған дұспандар,
Ілесе алмас шаңыңа.
Басынды тік бөйгеге,
Бір халқынның ғамына.

Алаш деп ұран естілсе,
Кім бұрылмас қанына.
Фаһімлар деп айтамын.
Фарасатың барына.

Бұл уақытта кез келдік,
Заманның мұндай тарына.
Асықбасаң көрерсің,
Мұны азсынсаң тағы да.

Хиянаттан бой тартып,
Шық ғаділет жағына.
Мұны істесең пығарсың.
Абыройдың тағына.

ТАРШЫЛЫҚ ХӨЛІМІЗ ХАҚЫНДА АЗ МҮНӨЖАТ¹

I

Жас орнына көзімізден қан кетіп,
Қолымыздан ата мирас² заң кетіп.
Хүкімі шариғаттың емес қолда,
Ғаділдікпен халық билеген хан кетіп.

Аяқ асты болып қазақ қалды ғой.
Құр әншейін рухы қалып, жан кетіп.
Шаһбазлар басшы болған милләтке
Аяғына қан түсті ғой мән кетіп.

Кім жазалы өзімізден көрмесек,
Төбемізге пығардық қой дәндетіп.
Сүлдік болып қазақ қанын шаққан соң,
Аузына салмай қайтсін аңдатып.

¹ *мүнәжәт* — жалбарыну дұғасы

² *мирас* — мұра

Әлі де болса ояналық «аллалап»,
Жалыналық жаратқан хаққа бөнде¹ етіп.
Мезгілінде қару қылмай қимылдап,
Бұл уақытта тұрмыз енді хәл кетіп.

II

Үйқыда жатыр қазақ көзін ашпай,
Кеттік ғой отқа күйіп, өрттен қашпай.
Өр халық алға кетіп жатсадағы,
Біздің жұрт шегінеді қадам баспай.

Сахра, сахра деп қалдық надан,
Һүнерлі халықтармен араласпай.
Басқа жұрт алтын, күміс мысалында.
Простой біздің қазақ қара тастай.

Барына өркім сараң болып кетті,
Бай малын, Һүнерпаздар ғылым шапшай.
Қазағым қырық ауызды бола қалар,
Шықса егер пайдалы іске біреу бастай.

Иттифақ² жүзден бірі етер болса,
Бытырап тоқсан тоғыз кетер тастай.
Хұррият³ инсаният⁴, хаққа ниет⁵
Тұрмайды осы үш сөзді мәхкәм ұстай

Бай, мырза, халық билеген ұлығымыз
Файдасыз жемісі жоқ қу ағаштай.

III

Аһ десе, іштен қайнап шығар жалын,
Халықтың кім түзетер мүшкіл⁶ халін?

Далада көпіп қонған сахрауи
Халық еді біздің қазақ баққан малын.

¹ бөнде – адам, пенде

² иттифақ – бірлік, одақ

³ хұррият – бостандық

⁴ инсаният – адамзат

⁵ хаққа ниет – ақтыққа, растыққа

⁶ мүшкіл – қиын, қысылшан

Файдасыз зарарына жұмсаушы еді,
Сарф¹ етіп мал мен мүлік, хәйлә, амалын.

Алданып көзі жетпей қалған жоқ па,
Махұрым сыбағадан жай қаларын?

Бихабар алдағы істен ғафил болып,
Қақпанның білмеуші еді құрылғанын.

Жиырмасыншы ғасырға қарсы тұрған
Шықпаса шаһбазлар бірлі-жарым.

Талапты һүнер іздеп жастар шығып,
Көңілдің шығармаса хәстелерін².

Европа ғылымынан өрнек алып,
Қазақтың қуанамыз жанасқанын.

Мақсұтқа муафиқлы³ ғылым тауып,
Тұқымды мөллетке өкеп пашқай аның.

Тұманда мұнар һауа жол таппаған
Халықтың жолға салса адасқанын.

Бихабар мағрифаттан саңырау қазақ
Мөз болып жүргеніне сақтап жанын.

Көзінен қан ағызып қойған жоқ па,
Қазақ ұғлы, ұраны, алаш барын?

Қазақтың өз тілінде жоқ матбуғат⁴,
Жаһиллік⁵ пен жалқаулық көп, жоқ әһмият⁶

Дәртке⁷ дәрмен⁸ табиб⁹ қайдан табылар –
Күннен күнге ауырлады мағишат.

Күн көреміз қайда барып, алашым?
Білгіштердің хәл мүшкілін қарасын.

¹ сарф – шығын, жұмсау

² хәстә – ауру, сырқат

³ муафиқ – лайық, сөйкес

⁴ матбуғат – баспасөз

⁵ жаһиллік – надандық

⁶ әһмият – маңыз, мән

⁷ дәрт – құмар, ынтық

⁸ дәрмен – қуат, жігер

⁹ табиб – дәрігер, емші

Сүйегі жоқ, тіске жұмсақ болған соң,
Һәр кім жейді біздің қазақ баласын.

Аз емеспіз, алты миллион халықпыз.
Өлхәмдуллила надандыққа ғарықпыз¹.

Жайымыз жоқ онан басқа мақтанар,
Сахрада диқарь болып қалыпшыз.

Біздің жұрттың зәррөдей² жоқ намысы,
Ғайрылардың³ һүнәрменен жарысы.

Мағрифлі озып кетіп милләтләр,
Көз жетпейтін арамыздың алысы.

Надандық шәрбәтіне⁴ мас болдық,
Зарарға дос, пайдамызға қас болдық.

Үлкеніміз көдимлақкө⁵ жазылып,
Жәдид⁶ деген партияда жас болдық.

Мұнымыз да дұрыс емес ойласақ,
Файдасы жоқ халқымызға қоймасақ.

Өзді-өзіміз дұшман болып жүргенде,
Жарар еді басқаға жем болмасақ.

Айтқан сөзді алмайда қазақ тындап,
Тұрмас еді білгіштер сөзін бұлдап.

Халық файдасы деп біреу сөйлесе егер.
Ант етсең де, нанбастан тарқар шулап.

Кінәні жұртқа аударып ақсынамыз;
Неш нәрсе көрмегенсің табсынамыз.

Дәреже ісімізде иттифак жоқ,
Жіберіп ғақыл, назар халық сынаңыз.

¹ ғарық – бату, қарық болу

² зәррә – бүрткі, мыскыл

³ ғайры – басқа

⁴ шәрбәт – төтті ішімдік, жүзім шырыны

⁵ көдим – ескі, көне

⁶ жәдид – жаңаша

Бірлік жоқ алты ауызды халықпыз ғой,
Қатардан сол себепті қалыппыз ғой.

Ғылым мен мағрифатты керек қылмай,
Надандық шәрбәтіне қаныппыз ғой.

Көп әлі көргеніннен көрмегенін,
Алынбас ілтифатқа көнбегенін.

У беріп бал орнына қамқорыңыз,
Жау болып шыққан жоқ па ел дегенін?

Көресің не болғанын сене берсен,
Һәр түрлі айтқанына көне берсең.

Соқырдай етегінен мықтап ұстап,
Соңынан «ләббай!» деп ере берсен.

Молла болсаң, өсек көп ерген артқа,
Хақім болсаң, күңкіл көп және халықта.

Үнерлінің дұшманы көп болады,
Сол себепті шықпайды ісі жарыққа.

Ғылым үйрен, ашылсын көзің, жастар,
Тәрбиеле өзінді өзін, жастар.

Өзін біліп һеш кімге айтпай қойма,
Білгенінді тезірек халыққа шап, бар.

Сонда тиер файдаңыз аймағыңа,
Кім оқымас рахмет файдалыға.

Һәр нәрсенің фарқына¹ көзің жетсе,
Алдаушының түспессің қармағына.

Білмегеннің зарарын көп көрдің ғой,
Аз беретін орынға көп бердің ғой.

Өз малыңды дей алмай өзімдікі,
Қорыққан күні біреуге тек бердің ғой.

¹ *фарқ* – айырма, мәніс

Сөз асылын таниды фәһимлілар¹,
Ақымаққа айтқаның жайға қалар.

Жұрттың бөрі бірдей деп ойламаймын,
Түсінгендер бұл сөзден файдаланар.

VI

Жұмыс көп біздің жұртта ұнамаған,
Нашар жоқ қорлық көріп жыламаған.

Шортандай шабақ жұтқан жалмауыздар
Тексеріп өз ғайыбын сынамаған.

Аяғын пайдалы іске бір баспаған,
Ұмтылған өлімтікке бір аш таған.

Түйені түгіменен жұтсадағы,
Харамнан нәфсі² тиып бір қашпаған.

Һәр істі деп білеміз құдай қылған,
Жап-жақсы адамдарды бұлай қылған.

Ләкин һәр кімге алла берді ықтияр,
Бөнде өзі тапса керек фиғылынан.

Шықса әгәр мыннан біреу білген болып,
Халықтың пайдасына жүрген болып.

Қазақтан һиммәт³ еткен жан болмады,
Бұларға жәрдем көмек берген болып.

Милләткә қызмет етер һүнерпаздар,
Фида етер пыбын жанды шаһбаздар.

Жүр ғой деп біздің үшін мұндай болып,
Қадірін біле алмады ғақлы аздар.

Мысалы қара халық үріккен қойдай,
Бақпаса, кетупші ме еді қасқыр тоймай?

Дәрмен жоқ қолдан келер талпынғанмен,
Хафа боп қайғырады бұларды ойлай.

¹ *фәһим* – ес, зерде

² *нәфсі* – құмарлық

³ *һиммәт* – жомарттық, нартлық

Тәнің бар, мысалында жаның жоқ боп,
Сырт бүтін, жанып тұрған ішің шоқ боп.

Алмайтын айтқан тілді сорлы қазақ,
Өз обалың өзіңе болсын шоқ, шоқ.

VII

Бозбала, һүнер, ғылым үйренбедің,
Ел кезіп, өсек айтып сүйреңдедің.

Һәр қайсың хәл қадәрше талаптансаң,
Сендерге мен нахақтан бұйдер ме едім?

Атана дәулет бітсе, бұлғақтадың,
Хисапсыз сөздер сөйлеп ыржақтадың.

Мәз болып «мырза» деген қошеметке,
Буынып мықынынан ырғақтадың.

Бояумен сырладыңыз сырттарыңды,
Керіліп сипадыңыз мұрттарыңды.

Қарасам ішінді ашып дәнеме жоқ,
Не дейін надан демей жұрт бәріңді?

Малға кездей болғаның жетілерсің,
Ғылымға кедей болғаның өкінерсің.

Хазірде құлағыңа кірмесе де,
Файдасын ақырында бір білерсің.

Тағы бар кедей болса бір мінезі,
Бұдағы өз қырсығын білгізеді.

Қылды деп кедей қылса мені құдай,
Фәтуа¹ мойындамай жүргізеді.

Ерте жатып, кеш тұрып керіледі,
Кәсіп қып мал табуға ерінеді.

Ертеңгісін ойламай құдай ұрған,
Қайғы жоқ, ішпей, жемей семіреді.

¹ фәтуа — шешім, келісім

Жер жыртып онандағы егін салса,
Өзіне аз олжа ма жері қалса?

Артығың сатып қант, шай мен киіміне
Қатын, бала асырарлық жемін алса.

Және қыс мал жейтұғын шөбін шапса,
Онан соң басқа ретпен пайда тапса.

Хәрәкәттән¹ бәрәкәт² көрінген соң,
Болмай ма ант ұрғанға бәрі де ақша.

Ене ме бұл айтқаным құлағыңа?
Бізге айтқан ғақыл ғой деп ұнады ма?

Хор болып желге кетсең қайран сөзім,
Өкінбе жетпедім деп мұрадына³.

VIII

Дариға, жігіт қайда өнер тапқан,
Жан қиып қызмет етіп халыққа жаққан?

Гайратпен қырық кез жерден су шығарып,
Рахымет, ізгі дұға алса халықтан.

Үнерін халыққа сатып бұлданбаса,
Білгенсіп аз нәрсені сұмданбаса.
Халыққа хақ көңілден айт насихат,
Не хайлә қала берсін тыңдалмаса.

Жігітті топқа салсаң әбден баптап,
Бойында өнер болса, тұрмас тоқтап.
Жабыдан туған болса мәстек болып,
Жерінде бас көтермей қалар оттап.

Үйренсін балаларың өнер, ғылым,
Өткізбей ойын ойнап бекер күнін.
Жатқанға жан жоламас дегендейін
Көрдің ғой замананың, міне, түрін.

¹ хәрәкәт — іс, қимыл

² бәрәкәт — молшылық

³ мұрад — асыл мақсат, арман

Жыламай жас балаға емшек бермес,
Ер хәжет ізденбесең, өзі келмес.
«Алма піс, аузыма түс», – дегенге
Халқым-ау, илансаңыз ешкім көнбес.

Патшаға көпдiр айтар рижаимiз¹,
Берiлсе бәрi тегiс бiз ризамыз,
Ғадiлдiк назаратын² жiбермесе,
Жұтаған хайуан кiбiк³ қырыламыз.

Күн бар ма қиянаттан құтыларға?
Тең ұстап, бiздi ұлық тұтынар ма?
Қой үстiне бозторғай жұмыртқалап,
Зорлықты бұрын көрген ұмытарға.

МҮДӨРРИС⁴ ... ӘФӨНДИГЕ⁵ ЖАЗҒАН БІР МӘКТҮБІМ⁶

З... әфөндия жолдадым хат,
Көре алмай дидарыңыз бiз бұл сағат.

Мақсұдым – жатырқамай жанасуда,
Жан құмар жақсыларға бiздiң ғадет.

Іштегi көп хәстәнi шығаруға,
Етпекте болған едiк машауарат⁷.

Сiз болып Исламның хадимiнен⁸
Сахаби⁹ болып тұрсыз, зор мұхаббат.

Ғаламда афзал нәрсе болмас мұнан,
Бiр қолда болса мегер дәулет, һиммәт.

¹ *рижаи* – өтiнiш

² *назарат* – басқарма

³ *кiбiк* – секiлдi

⁴ *мүдәррис* – сабақ берушi

⁵ *әфөндi* – мырза

⁶ *мәктүб* – хат

⁷ *машауарат* – ақыл-кеңес

⁸ *хадим* – қызметшi, малай

⁹ *сахаб* – бас ие, хожа

Ошақтың үш бұтынан тілеуменен
Не уафа¹ дүниеде еткен хәят².

Заманның баһадыры сіздер болып,
Орнына келгей еді еткен хәйрият³.

«Тандағы тәңіріден» деп біздің қазақ,
Жетті ғой түбімізге сол ғәфиләт⁴.

Қараңғы бір сарайда қамаулымыз,
Есігін кім ашады бұл жәһалат?

Өлбетте, өңгелері сіздің қолда,
Тәуекел, не тоқтау бар? Бар да қират.

Мен дағы тілек шарын салдым сізге,
Өр іске болғай еді саләхият⁵.

Құтқарсақ жаһилліктен қамын ойлап,
Нәсіліміз оқыр бізге рақымет.

Мұбада ешбір пайда ете алмасақ,
Айтпай ма сол уақытта бізге ләғнат.

Олай болса, өфөңдім, ұйықтамалық,
Енді оянбай жатуымыз болар ұят.

Хайыр қош сәлемет түр, ғазизіміз,
Хат жазушы Мир Яғкуб ибн Дулат.

ЖЕСІР ДАҒУАЛАРЫ⁶ ХАҚЫНДА

Дау-жанжал көп қазақтың жұрттарында,
Себеп бар фитнәнің шыққанында.
Өуелден әдеттеніп келе жатқан
Рәсім болған мынау бір ғұрыфларында.

¹ уафа — адалдық

² хәят — өмір

³ хәйрият — ізгілік

⁴ ғәфиләт — мешеулік

⁵ саләхият — дарын, қабілет

⁶ дағуа — дау

Біздің қазақ халқының бір ғадеті.
Шариғат нұсқада¹ жоқ бұл ғадеті.
Фитнәні көбейтуге себеп болып,
Рәсім боп бұзылмай тұр ғадеті.

Келе жатыр әуелден ғұрыфтай болып,
Мұнысы ұнамаған хұлықтай² болып,
Дау-жанжал арасынан арылмайды,
Берекесіз бұзылған жұрттай болып.

Қатын алу хақында жанжалдары,
Бұл мирас әуелгіден қалған бәрі.
Көрсеніз бұл күндегі жанның көбі
Болмайды даусыз қатын алғандары.

«Непік?» десең, себеп бар бұған және
Бесікте жатар жаңа туған бала.
Бесікте жатқан ұл мен қыз балаға
Ата-анасы болады құда және.

Бала өскенше өтеді қанша заман,
Уақыт қандай болады барса да аман?
Ақсақ, соқыр, саңырау, таз, сақау, мәжнүн –
Сондай бір зағифлықта³ қалса тамам.

Жаман мен жақсы қалайша тең болады?
Зағиф адам әрқашан кем болады.
Өскен соң бірін-бірі сүймей тұрса,
Оны непік қосуға жөн болады?

Бір адамда бес жасар бала болса,
Біреуде бойжеткен қыз және болса.
Осы екі бала қалай лайықты
Атасы ойламай ма, дана болса?

Балаға бойжеткен қыз тең бола ма?
Айттыру осы қызды жөн бола ма?
Қыз жиырма жасында, бала бесте,
Атасының бергені ем бола ма?

¹ нұсқа – тәртіп, заң

² хұлық – мінез

³ зағиф – жарымжан

Бір адамның қатыны өлген болса,
Өзі алпыс, жетпіс жасқа келген болса.
Айттырып он бес жасар қыз алады,
Атасына малды көп берген болса.

Кетеді осындайлар жөніменен,
Малының жұмысы жоқ көбіменен.
Ұлыққа арыз беріп дау қылады,
Өзінің қашып барып теңіменен.

Мұнан кейін жанжалға кіріседі,
Арасында барымта жүріседі.
Мұның көбін халық қосса ықтиярсыз,
Өз ісін тағы артынан біліседі.

Хәләл¹ қатын болады осы қалай,
Келеді көңілінің хошы қалай?
Ол қатынның табылар досы талай,
Осыдан хәләл бала тусын қалай?

Қуаныш ойлар қазақ көрейін деп,
Балама жаста қалың берейін деп.
Осылай ойлап қызды айттырады,
Мерекелі қызыққа енейін деп.

Реніш қуаныштың акыр соңы,
Әр адам аңғармайды ғафыл соны.
Бір қатынның байы өліп тұл қалады,
Көреді ағайыны жақын соны.

Өменгер деп еріксіз оны алады,
Оның ісі қалайша оңалады?
Шариғатта жоқ жұмыс қайдан шықты?
Тұл қатынды алуға жол табады.

Және біреу бес-алты қатын алар,
Тең ұстамай мойнында хақы қалар.
Бұл жұмыс пайғамбардың сүннәті² деп,
Дәлел айтып оның бір шартын табар.

Алса алсын көп қатын тең ұстаса,
Әрбірін риза қылып жөн ұстаса.

¹ хәләл — адал

² сүннәт — мұсылмандық міндеті

Күнаһар болмағанда не болады,
Біреуінен біреуін кем ұстаса?

Пайғамбар көп қатынды алуы рас,
Бәрінің ризашылығын табуы рас.
Пайғамбардың фиғылы һүммәтіне¹,
Әлбетте, сүннәт болып қалуы рас.

Қатынның бәрін бірдей көреді екен,
Һәммасы риза болып сенеді екен.
Өрбіріне «сені артық көремін» деп,
Бір алтын білезікті береді екен.

«Сен мұны аналардан жасыр» дейді,
«Мен сені артық көремін жақсы» дейді.
«Білезікті көрсетпе өзгесіне,
Сенің көңілің ризалық тапсын» дейді.

Бұл сөзге һәрқайсысы нанушы еді,
Соныменен алданып қалушы еді.
«Пайғамбар мені жақсы көреді» деп,
Көңілдері ризалық табушы еді.

Бай қазақтар қатынды көп алады,
Сүннәті пайғамбардың деп алады.
Осындай ғаділдікпен ұстамаса,
Күнаһар боп бекерге неге алады?

Біреуін бәйбіше деп дәрежелер,
Екіншіні бада үшін және де алар.
Үшіншіні алады қызмет үшін,
Хисабы күн орнына бағалана.

Төртінші және алады тұл қатынды,
Өмәңгер деп байы өлген бір қатынды.
Пайғамбардың сүннәті осылай ма?
Ықтиярсыз алады бұл қатынды.

«Өмәңгер» деген сөз жоқ шаригатта,
Қазақ өзі тауып жүр оны жатқа.
– Зәру болсаң, ал деген, бірден артық
«Сүннәтім» деп айтқан жоқ тағы халыққа.

¹Һүммәт – еруші

Пайғамбардың сүннәті осылар ма?
Сүннәт деп мұны бізге борыш қылар ма?
Байлар тоқал алады қызмет үшін,
Осы да зәрулікке қосылар ма?

Екі адамның көңілі жақын болса,
Көңілі жақындықпен тату болса,
Бұлар құда болады жақын жүріп,
Соңынан өкінер, іс ғафыл болса.

Бұлар болса өз көңілін шамалайды,
Жөніне жас баланың қарамайды.
Қыз жаман боп, ұл бала жақсы болса,
Әлбетте, оны теңдікке жөне алмайды.

Жаман қыз жақсы қатын бола алмайды,
Ғұмыры таусылғанша оңалмайды.
Ғаділдікпен ұстамай, хорлайды ері
Өле-өлгенше теңдікке оны алмайды.

Әуелде никахланған¹ жар еді ғой,
О да құдай жаратқан жан еді ғой.
Қалады бишараның обалына,
Онындағы өз теңі бар еді ғой.

Адамның қызығады малына адам,
Адамдығын санайды тағы да адам.
Баланың хор болуын ойламайды,
Қылады өз басының камын адам.

Біреуге біреу жақын жүрейін деп,
Құда болар сыр жайын білейін деп.
Бір-бірін сүймесе де құда болар,
Соңымен «партияға» кірейін деп.

Бірін-бірі тең көрмей қомсынған жан,
Дұрыс жүрмес қомсынып қосылған жан.
Махаббаты басқаға аударылып,
Харам бала туады осылардан.

Бір ғұрфымыз тағы бар біздің жөне,
Жөні осылай бұрынғы іздің жөне.
Кейінгі жас балаға қаратады
Күйеуі өлсе бойжеткен қыздың жөне.

¹ *никах* – неке

Біреу байдың малына қызығады,
«Құда боп қызымды ал» деп қыздырады.
Ақырында бұл адам кедей болса,
«Қызымды бермеймін» деп бұзылады.

Бір кедей қызын және малға берер,
Қыз риза болмаса, оған не дер?
Қыз жылар көзінің жасын артып,
Алғанын шамасы жоқ қайта төлер.

Асығар ұлға қалың беру үшін,
Құда болар мереке көру үшін.
Біреу мал берейін деп келіп тұрса,
Қыз атасы бөгелсін ненің үшін?

Қуанышы сол – жас баласы мал болады,
Білмейді соңыра қандай хал болады?
Ұл мен қыз бірін-бірі сүймегенде,
Мал берген ұл атасы дал болады.

Онан да қуанышты бұлай көрсе,
Фәтуәлі болып халық бұзбай көнсе.
Оқытса жас баланы ер жеткенше,
Дәреже болар еді құдай берсе.

Татарлар дін қарындас өзімізбен,
Оның ісін көреміз көзімізбен.
Оларда біз секілді дау-жанжал жоқ,
Фәтуәлі болады сөзі бізден.

Ноғай қыз айттыруға асықпайды,
Жас балаға құда боп мал шаппайды.
Кәмелетке жеткенше оқу оқып,
Дәрежесі қазақтан аз пықпайды.

Жас қызға хұтба¹ оқиды молда тағы,
Ризалығын білмейді сондадағы.
Жанжал болса, «мен никах оқығам» деп,
Қуәлігін береді соңыра тағы.

¹ хұтба – неке кияр дұғасы

Молдалар олжа алады, аямайды,
Жылаған көз жасына қарамайды.
Олжа алған соң жұмысын бітіреді,
Обал, сауап болғанын санамайды.

Осылары дұрыс па молдалардың?
Жүзінің ыстықтығы олжа малдың.
Дау-жанжал болмағаннан болғаны көп,
Балаға жаста құда болғандардың.

Қалдырса осы айтқанның һәммаларын,
Азайтар еді қазақ бұл жанжалдарын.
Он жеті, он сегізге бала келмей.
Токтатса қыз беріп, мал алғандарын.

Он жеті, он сегізге жасы келсе,
Ұл, қыз бірін-бірі жақсы көрсе,
Өзінің сүйгеніне бармақ болып,
Атасына сонан мал алсын десе.

Жанжалсыз сонда жұмыс тынар еді,
Шарифат пен низамға ұнар еді.
Мүсәфірдің тыйылып көз жастары.
Халық арасы тыныштықта тұрар еді.

ЖІГІТТЕР

I

Жақсы қыз бозбалаға пар болғандай,
Жігіті душар келсе, жар болғандай.
Теңі емес бір фасыйқа¹ берілсе егер,
Көңілі көтерілмей зар болғандай.

Ғұмыры қызғалдақты зайғы² болып,
Мысалы кең дүние тар болғандай.
Жетпейтін төстігіне көп жамандар
Ол күнде әлдеқандай таң болғандай.

¹ фасыйқа — бұзық, азғын

² зайғы — бекер, бос

Сатылып кейбір қыздар кете барар,
Бағасы ғәзизәнін¹ мал болғандай.
Қожасып «мал бердім» деп жаман шіркін
Жайы бар, байқап тұрсаң, паң болғандай.

Бишара өздігінен жол таба алмай,
Ғәзиз бас әуреленіп даң болғандай.
Көрініп ғәриб² хәлі тұр емес пе,
Бір міскін халық ішінде жан болғандай?

Бұзылды фәленшенің қызы десе,
Өзіне көрінеді ар болғандай.
Көлденең ағайындар ұнатпайды,
Халыққа сонын үшпін лаң болғандай.

Жұрт қалып осылардың обалына,
Секілді алушыға хәл болғандай.
Жиһаннан қорлықпенен өттім ғой деп,
Көзінен аққан жасы қан болғандай.

Келе ме осы ісіміз дұрыстыққа?
Кебіне көрінсе де сән болғандай.
Адамды мал орнына жұмсауымыз,
Бір емес бар қазаққа тән болғандай.

Сөндіріп ғаділдікті жүр ғой қазақ,
Көңілді жарық етер шам болғандай.
Қай күні бұл қиянат тоқталады?
Бір емес халық ішінде сан болғандай.

Я шәрғі, я низамға дұрыс емес,
Қазақтың қағидасы заң болғандай.
Бұл сөзім біреуге емес, көпке бірдей,
Қажеті кімге болса сол алғандай.

Мәселен кісі болса аңғартқаным,
Осы хәл өз басында бар болғандай.
Тең болып екі зайып қосылса егер,
Арман не ол уақытта аһ, дариға-ай!

¹ *әзизә* – сүйкімді, сүйікті

² *әриб* – мүгедек, сорлы

II

Болсын да ғақылыңа малың серік,
Өнерлі сегіз қырлы сырын берік.
Дүние аз күн қонақ мысалында,
Болғаны жақсы емес пе өзінде ерік.

Қадірінді білмейтін жаман қызға
Сөз жасытып құр бекер өтінбелік.
Жігіттікке муафық болса егер,
Бой тартып ол уақытта бекінбелік.

Ғұмырында рахатпен өтер жігіт,
Ұнатып бір сұлуды алса көріп.
Жарасып бір-біріне өзіл сөздер,
Отырса махбүбөңіз¹ қасын керіп.

Хайырлы хәлел зайып болып шығып,
Шүбһәсіз² көз алартпай жүрсең сеніп.
Жүреді осылайша қосылғандар
Тән басқа, жаны бірге секілденіп.

Және де құр сұлу деп қарамалық,
Сыр-сипатын көрелік көз жіберіп.
Сырты алтын, іші фальші болып шығып,
Саң соғып, құрбыларым, өкінбелік.

III

Ойын-күлкі жастықта гүл дейміз ғой,
Сауық-сайран етелік, жүр дейміз ғой,
Сыпайы сөз, сынық тіл мүләйімсіп
Әдеппенен қатты айтпай сіз дейміз ғой.

Сұхбат³ еткен сағатың жылға хисап,
Дүниенің қызығы қыз дейміз ғой.
Сахипжамал болсын деп құрбы ішінде.
Жан фида мал төрік қып іздейміз ғой.

Мәселен анау артық тауып кетсе,
Бірімізді біріміз күндейміз ғой.

¹ махбүбөңіз – сүйгеніңіз

² шүбһә – күмән, күдік

³ сұхбат – әңгіме

Көре алмаслық мүбтәла¹ көп хафаға
Сүйгеннен айырылып жүрмейміз ғой.

Риядан болса да көзге алдап,
Мысалы басқаменен күлмейміз ғой.
Алуан-алуан шарты бар жігіттіктің
Қата қылмай еш бірін күйлейміз ғой.

Токта, бірақ осыдан пайда бар ма?
Қатемізді өзіміз көрмейміз ғой.
Ұзын сөздің қысқасы, құрбыларым,
Өнер абзал бәрінен, білмейміз ғой.

НАСИХАТ ҒУМУМИЯ

Бұл жазған, замандастар, насихатым,
Емесдур риядан² хақ ниетім.
Көңілі ашық, көзі өткір інілерім.
Өр түрлі мұһим³ істен пайда алатын.

Базары өнер-ғылым ашылғанда,
Лайық емес сіздерге құр қалатын.
Жан фида ғылым үшін, мал тәрк ет,
Артылсын күн-түн сайын мәғрифатын.

Файда жоқ іс өткен соң бармақ шайнап,
Алып қал осындайда бар қажетің.
Алмасаң айтқан тілді, ғазизлерім,
Күн болар өкінішпен зарланатын.

Нанбасаң өздеріңіз ойлап қара,
Бұл айтқан болмас теріс дәлалләтім.
Әлбетте, кепсе болсаң қала бердің,
Барларын ұғарсыздар парасатың.

Біреуден екеу абзал, екеуден үш,
Қосылсын һәммәңіздің иттифақың.
Жүргенмен жеке-жеке іс бітпейді,
Байқасаң фікір етіп мұның парқын.

¹ мүбтәла – душар

² рия – ішмерез, екі жүзді

³ мұһим – маңызды

Ішінде темір тордың шынжырлаулы
Жатқанын көрмеймісің қайран халқын?
Көп қуып, қорқақ едік, батыр қылды,
Біздерге енді не бар аянатын?

Біз сонша сатып алған құл емеспіз
Һәр кімді төбемізге пығаратын.
Болады әбігер заман деген осы,
Байқасаң, Алаш ұғлы азаматым.

II

Шығады асыл-тастан, өнер-жастан,
Тәрбие тәуір болса әуел бастан.
Мысалы ғылым таппақ сол секілді
Бұлақтың бітіп жатқан көзін ашқан.

Жігітке талаптанған мың рахымет,
Пайдасын ғылымының халыққа пашқан.
Жаны ашып напарларға қызмет етіп,
Салса егер түзу жолға болса адасқан.

Халық үшін жанын қиып шыққан болса,
Қайырлы әр қадамы болсын басқан.
Көрсетіп тар орында таудай қайрат.
Құтқарса мұхтаждықтан болса сасқан.

Қазақ қор болар ма еді көп болса егер,
Шаһбазлар осы айтқандай өнері асқан.
Немене бұл күнгі хал ойлап тұрсақ,
Жақсымыз өз пайдасын құр қарасқан.

Азырақ дәулет біткен кісі болса,
«Мен баймын, сен кедей» деп мал санасқан.
Болмаса бірлі-жарым талапкерлер,
Бозбала өнерпазбен жоқ жанасқан.

Ғиммәтсіз байларымыз бәрі надан,
Хайыр, ихсан¹, иганатдан² аулақ қашқан.
«Анау артық, мен кейін қалам ба?» деп,
Өзді өзі хәсәтлікпен³ құр таласқан.

¹ ихсан – жақсылау

² иганат – жылу, жәрдем

³ хәсәтлік – күншілдік

Молдалар пайдалы іске уағыздамай.
Керексіз ұсақ сөзбен бахасласқан¹.
Құзғындай қызыл көрген барар жетіп,
Кісіні көрсе билер бір дауласқан.

Үйінде ғаділдігі ұмыт қалып,
Биікем келуші ме еді пара алмастан?
Уаллаһи, көзім көрді мұның бәрін,
Наныңыз, жалған демей, шын растан.

III

Өнерпаз қара жерге салар қайық,
Жиһаннан алар тағлым қанат жайып.
Өр жердің тамашасын көзбен көріп,
Жастықта етер сайран болып ғайып.

Болғанда бойда қуат жүрген жақсы,
Аяғың бір күн қылдан кетер тайып.
Басыңды тауға да соқ, тасқа да соқ,
Отырма бір орында құр мұнайып.

Жүргеннен тіпті қарап пайдалырақ
Күнінде үйренсең де жалғыз хәріф.
Тамшыдан тама берсе, болар дария,
Кетпей ме ақырында бір молайып?

Қылжақтап екі ауылдың арасында
Не пайда жүргенінен құр сорайып?
Бай болып өнер білсең тіпті жақсы,
Зор қару дәулетінді бұл сақтарлық.

Тым артық кедей болсаң оқығаның,
Білгенге қиын емес кету байып.
Мағлұмсыз мал дәулеті уақытша
Бүгін бай, ғажап емес, ертен ғариб.

Дүниеде кедейлік жоқ өнерпазға,
Түседі ләхытка бірге барып.
Мысалы надандықтың қараңғы түн,
Білгеннің жүрген жері бәрі жарық.

¹ бахас – бөсеке

Бұларды айту – бізден, істеу – сізден,
Мұбада іні болса үлгі аларлық.
Ғибрат дүниеден алар болсақ,
Көріну тұр кісіге сөз ұғарлық.

Қызына айтып, келінге байқатқандай,
Мағынасы көпке бірдей сөз шығардық.
Түсінер ишараға фәһімлер,
Түс ашып «сол, солай» деп не қылалық?

IV

Майда бол жігіт болсаң тал жібектей,
Жақсы емес қатты болу тікенектей.
Ғылымың болсадағы ұшан-теңіз,
Пайда жоқ өз халқыңа қызмет етпей.

Көрген мен көрмегенде көп парық бар:
Апылмас жігіт адам сыннан өтпей.
Лайықсыз ерсілікке арандама
Өр істің мазмұнына көзің жетпей.

Ғибрат ал жақсыларға жақын жүріп,
Қапша гөр жамандықтан аулақ шеттей.
Не нәрсе талаптансаң табылады,
Опа жоқ ер жігітке жафа¹ шекпей.

Мысалы хәрәкеттің сол секілді,
Алмассың егін орып тұқым сепшей.
Пайданды жақсы болсаң тигіз көпке,
Жатырқап еп адамды сыртқа төпшей.

Кезінде кезең жерден қосылып қал,
Бәйгеге ұлы дүбір өткен көктей.
Мақсұты хасыл болып ойындағы,
Илаһим² ер тілегін мақбұл³ еткей.

Тәуекел кемесіне мініп шыққан,
Ғылымның талиблары⁴ нұрын төккей.

¹ жафа – азап

² илаһим – құдайым

³ мақбұл – қабыл

⁴ талиб – талапты

Аз біліп көпке ғапыл болғандардың
Ләззәті таңдайынан жүрген кетпей.

Қанағат көп білдім деп етпе өнерге,
Көре бер басқалардың азын көптей.
Жасында қалсаң мақрұм сан соғарсың,
Болмайды жаман нәрсе өкініштей.

Шалқайып үйде жатсаң дәнеме жоқ,
Сарф етіп ижтиһатпен¹ малын төкпей.
Таппасаң дертке дауа, ғазизлерім,
Хафасы жұрттың қалың ауыр дерттей.

V

Шәкірттерді өтейінші бір жанап,
Шетке ұстамай сіздерді де бір санап,
Неше түрлі бұл заманда ғылым бар,
Үйренуге пайдалысын қыл талап.

Өзіңнен зор кітаптарды көтеріп,
Мағынасын білмей жүрме құр қарап.
Бірін сөгіп, бір хәлфені мадақтап,
Көше таптап, қыдырып, жүрме тарап.

Ата-анаң, ел-жұртың көп үміткер,
«Пәленше жан келеді, – деп, – іске жарап».
Сол үміткер шырағы сіз болсаңыз,
Үміт босқа шықпасын, ұмтыл бірақ.

Хәрәжәт² кем көбінде болса дағы,
Мұхтаждыққа не түрлі оқы шыдап.
Мехнәттан³ рахат болмай қалмас,
Бір көрерсің пайдасын ақыр, пырақ.

Орысша білмек қазаққа бек ләзім,
Руссияда болған соң біздің тұрақ.
Сусыныңды бардағы қандырып қал,
Мысалы ғылым жатқан ағып бұлақ.

¹ *ижтиһат* – тырысу, жанталасу

² *хәрәжәт* – ақша

³ *мехнәт* – бейнет, азап

Газет-журнал оқы да мағлұмат ал,
Көз жіберіп әр іске салып құлақ.
Аршын жұтқан кісідей қақырайма,
Намыстанбай білгеннен үйрен сұрап.

Көздің жасын құрғатар жігіт қайда?
Тарпшылықта қазақ тұр біздің жылап.
Жүріп, жастар, араға жақындастыр:
Біздің халық өнерден жатыр жырақ.

Құрт жайлаған тамырын қу ағаштай,
Бір күн сынып не болдық кетсек құлап?
Кім қызықпас жүрегін бір жалғауға,
«Мені же!» деп алдында жатсақ сұлап?

VI

Әуелі үйренетін бір ғылымың,
Өзіңнің мұсылманша дін ғылымың.
Шарттарын исламның көміл білсең,
Ахиреттік азық берер шын ғылымың.

Бұйырған, тыйған ісін шарияттың:
Секілді фарыз, уәжіп мұны ұғуың.
Хат жазып, түркі танып, құран оқып,
Қираәт¹, қағидамен² жүргізуің.

Мұғалім аз оқумен бола қалсаң,
Мәзкурларды сәбилерге білгізуің.
Мұдаррис үлкен ғалым болғың келсе,
Шаһардағы ғали³ медресеге тұр кіруің.

Екінші қажет ғылымың орысша дүр,
Өзіңе бек пайдалы тіл білуің.
Қараған мемлекеттің низамы не?
Мұны білсең, сақталар дүниелігін.

Рүссияның закондары өз тілінде,
Көздің бе білмегенге зор қиынын?

¹ қираәт – әндетіп оқу

² қағида – ереже

³ ғали – жоғары

Әлбетте, һәм русша шығарады
Һәмме кітап, рисала¹, газеттерін.

Әр түрлі халыққа деген бұйрықтарын,
Жазбайды біздің тілде бірде бірін.
Көзіңнің шарасы бар, көңілің соқыр,
Немене білмеген соң көрген күнін?

Өуелде біздің қазақ қорқып еді,
Баланың ыхтимал² деп бұзылуын.
Шоқынып солдат болып кетеді деп,
Қайтерсің білмеген соң іс мазмұнын.

Кеш біліп, кенже қалып көп пайдадан,
Жібергені сол емес пе жер мен суын.
Жол тауып әлде болса даньшпандар,
Дұшпанның құлатқай-ды тіккен туын.

VII

Кім жақсы халық ішінде — байлар жақсы,
Кедей жақсы дегенді іздеп тапшы.
Рас қой байлық артық екендігі,
Орныменен дәулетті, байлар, шапшы.

«Мал бітсе, соған бітсін!» деп айталық,
Халыққа жомарттықпен болса басшы.
Не пайда бәхил³ болып құр жинаса,
Ондай пасық сараңнан алыс қашшы.

Мәз болмай мыңдап жиған малыңызға,
Ұмтылып ғылымға да көзінді ашшы.
Көре алмай біреуіңнен бірің ассан,
Өзді өзің күншілдікпен болма ашшы.

Бірінен бірі тәғлим⁴ алмақ үшін
Бұл күнде жердің жүзі араласты.
Білуге білмегенін құмар болып,
Әр қайсы өрге ұмтылып жағаласты.

¹ рисала — шығарма, кітапша

² ыхтимал — қалай ма қалай

³ бәхил — сараң

⁴ тәғлим — үйрену

Азы көптен қорқып та қарап тұрмай,
Өнер, ғайрат, білімін шамаласты.
Бойға сенген биіктер жайға қалып,
Талаптанған напардың амалы асты.

Ұл, қыз демей баланы оқыт, қазақ,
«Пәлі делік сонда біз – мынау асты».
Қазақ ойлар балама қалың берсем.
Оң жағымда отауым сонда ұнасты.

Мұны пайда деп білме балаңызға:
Тұсау салып аяққа байлар басты.
Үш бұтынан ошақтың шетке шықпай,
Үйде отырып жасытар ғауһар тасты.

Ата малы сенгені болып кетіп,
Жалқаулыққа салыну жарамас-ты.
Тәрбиесіз тоң мойын бай баласы
Қайтарып жүр әр жерде ыхыласты.

VII

Бір айтпадым, көп айттым керек өнер,
Бір айтқанға халықта көп не көнер?
Бұл заманда, көз салсаң, бір мінез бар:
Дұрыс сөзге табылмас кісі сенер.

Сондадағы сөйлемей тұра алмас тіл,
Жалғандықты хақиқат ақыр женер.
Жатқан зарды ішіннен шығармасаң:
Ойда нең бар жұрт сені қайдан білер?

Жуан қоньш, кең қолтық қазақтар деп,
Құлағынан тұмақтың тартып күлер.
Өтірік деп айтуға тағы орын жоқ,
Намыстанып, көргенде көңілім жүдер.

Азын-аулақ болмаса саналылар,
Бозбалалар, көбіңнен үздім күлер.
Мыннан біреу шыққанда баспы болып,
Жүзден біреу шықса екен соңына ерер.

Әр тайпадан бір білген болып тұрса,
Сонда жұртқа шүбһәрсіз үлгі берер.
Халық пайдасын күзетсе осылайша,
Ісімізге, әлбетте, береке енер.

Бұл айтқанның махрұм әммесінен
Қалсақ бізді, халыққа кім теңгерер?
Қайтіп тұрсын үндемей білген адам —
Ақылы дария, көзі өткір, көңілі шебер?

Алла жаққан кеудеде оты болса,
Су бүріккенге бәнденің қайтіп сөнер?
Тампы қаны, қалғанша пыбын жаны,
Шаһбазлар білгенін жұмсап көрер.

Жеті өлім жоқ, біреуден — құтылу жоқ,
Ақыры тәқдир¹ жеткенде бір-ақ өлер.
«Топырақты үйден жаз» деп сұрайтын
Жаны тәтті жақсылар бұған не дер?

IX

Ағайын барды күндеп көре алмайды,
Жоқ болса жомарттық қып бере алмайды.
Кеткені берекенің сол болмаса,
Білмеген білген тілін неге алмайды?

Екі көз бір біріне дұшпан болып,
Болса да қандай жақын сене алмайды,
Ұрысса қатын-бала әлдеқандай,
Үйіне бір-бірінің ене алмайды.

Ғұмыры ит жығыспен бара жатыр,
Белгілеп бірін-бірі жеңе алмайды.
Көлденең ағайындар дәләлат² қып,
«Сіз бүйтіп бұзылманыз» дей алмайды.

Бастаса пайдалы іске біреу пығып,
Соңынан көмек беріп ере алмайды.
Мал беріп жамандықты сатып алып,
Берсең де жақсылықты тек алмайды.

Арада фитнаның өрті жанса,
Құйса да туфан³ суын сене алмайды.
Өуре боп бірін-бірі жоғалтам деп.
Татулық иттифаққа келе алмайды.

¹ *тәқдир* — тағдыр

² *дәләлат* — делдалдық, ара ағайыншылық

³ *туфан* — топан су

Дау десе жаны құмар бишараның,
Онымен еш бір нәрсе өне алмайды.
Аударып хақ пиғылын бұзықтыққа,
Жүре алмай түзулікпен, оналмайды.

Береке кәсібінде болмаған соң,
Түзеліп еш шаруасы оралмайды.
Біреуі біреуінен артық болса,
Бір-бірін ілтифатпен тең алмайды.

Дұшпаны сырттан болған жесе дағы,
Онда да тізе қосып кек алмайды.
Жамандап бірін-бірі мұқатса да,
Ешкімнен мұның жөн деп шен алмайды.

X

Құл десең биді – күледі,
Құл десең құлды – өледі.
Асыл дегдар заттарды
Мақтанбай әркім біледі.

Іпін алтын, сырты мыс
Білмегенсіп жүреді.
Сезікті адам секіріп,
Мадақтап өзін көреді.

Төңірі жаққан шамшырақ.
Су құйсаң қайтіп сөнеді!
Намыстанып орынсыз,
Абыройын адам төгеді.

Пенденің тілі сүйексіз,
Жеңілсе де жеңеді.
Орынсыз іске матассан,
Жамандық содан өреді.

Ықыластас кейбір надандар
Тасқа егін себеді.
Ақымаққа айтқан нәсихат
Дәл осымен тең еді.

Пендемін деп жүр мәз болып,
Дүние жүзі кең еді,
Өскен жігіт мұрат боп,
Кімге ғибрат береді.

Алтыныңды мыс етіп,
Бос сөзден не өнеді.
«Аздан тұтын асылды» –
Данышпандар деп еді.

Жүгенсіз кеткен бас асау
Айтқанға қайтіп көнеді,
Көңіл – батыр, тіл – қорқақ,
Айтатын сөзім көп еді.

XI

Қыздырманың қызыл тіл
Түбіңе жетер – соны біл!
Пайдасы жоқ тиындай,
Сөз байлығы дария Ніл.

Күле кіріп, күңірене –
Үйіннен шығар ол құрғыр.
Көз алдында бір түрлі
Шыға беріп шапсар сыр.

Тілімді алсаң, жігіттер,
Ондайлардан аулақ жүр!
Жақтай жүр абзал заттарды,
Бейне бір сөзі ол бұлбұл.

Жарысқа салсаң жаратып,
Озатын мыңнан бұл дүлдүл.
Саяхатшы біз пенде,
Сайрандауға дүние гүл.

Бейхабар жатпа, жас ұлан,
Шығып тұр қазір әрбір тұр.
Өнерден алып үлесті,
Халыққа шапсақ болар нұр.

Қатын-бала асырап,
Мал жиғаның былай тұр.
Хайуаннан артық қай жерін,
Надан болып жүрсен құр.

Жақсымен өткен мәжіліс
Бір сағаты бейне жыл.
Жаманның сенбе сөзіне,
Тайдырып кетер жіңішке қыл.

Дегенге «доспын» тез нанба:
Сырын біліп, көңіл бұр.
Аяғыңды аңдып бас,
Кез келмесін қазулы ор.

XII

Шікірейіп, я жігіттер, кетпелік,
Инсанлыққа ерсі жұмыс етпелік.
Қарастырып халық пайдасын жабылып,
Көмек беріп мұқтаждарға көптелік.

Пайдасы жоқ исафтан¹ бой тартып,
Керексіз бекер малды төкпелік.
Қадәри хәл біреу шықса талапкер,
Рәд² қылып хәсәдлікпен сөкпелік.

Қайда қалған өткен заман қызығар?
Омыраулап күшке салмай, ептелік.
Әлде қандай заман болар алдында,
Ғафилдықта бекер шулап өтпелік.

«Мынау керек» деген істен құр қалмай,
Нашар істен пама келсе шеттелік.
Халыққа келсе мұбада бір тарппылық,
Мұны, әлбетте, басқа демей, дерт делік.

Сүйекке сіңсе, пайда бермес, жамағат,
Жақындатып бойымызға ертпелік.
Тың кезінде қалған жақсы кимылдап,
Тұрса төуір үнемі бізге ерік беріп.

Кіріспекші болсаңыздар бұл іске,
Уәдені бұза бермей ет берік.
«Мынау ісін қате» деген кісіні
«Сөкті мені» дей көрменіз жек көріп.

Басқаларды кемге тұтпа, мырзалар,
Өзінді өзін әлдеқандай биік көріп,
Екі жүзді бола көрме, асылым,
Сырттан сөгіп, мәдих етіп бет көріп.

¹ *исаф* — төгіп-шашу

² *рәд қылу* — кері қағу

Ертеңіне қалма ұмытып, шыншылым,
Достарына бүгінгі күн серт беріп.
Сырты дос боп жүрген болса, іші жау –
Ондай итке: «манайымнан кет» делік.

ХІІІ

Ғибрат жаздым жасқа еткен талап,
Қасыңнан ұран салып өттім жанап.
Желікпей, жүйрік болсаң, тұра алмассың
Кермеде арғымақтай тұрған жарап.

Өр баптан пешен болсаң сөйленерсін,
Бұлбұлдай бақшадағы бейне сайрап.
Күнінде қызғылықты қимылдап қал!
Тіл мен жақ, байланарсың бір күн әлі-ақ.

Өнерден, бозбалалар, үлес алмай,
Мақұрым үйде отырып қалма қарап.
Сен өсіп көмелетке жеткенінше,
Базары бұл ғылымның кетер тарап.

Тарылып дін, дүниеміз бара жатыр,
Япырмау, білген бар ма – бұл не ғажап?
Ойламас ертеңгісін не болар деп,
Салынып жалқаулыққа біздің қазақ.

Өр түрлі кемшілікті ғибрат қып,
Етеді басқа жұрттар бізді мазақ.
«Бекер» деп құр кеудеге сала бермей,
Бізге де лайық қой мойыңға алмақ.

Жарысып жұрттың бәрі өнерменен,
Большы тұр қалам, сия қару-жарақ.
Білімді – мыңды, білекті – бірді жығар,
Халықтың артуына өнер сәбәп.

Тәуфиқлы¹, инабатты² болсаң, жігіт.
Құрметтер халық сені дәрежалап.
Уәгдәсіз өтірікші болсаң мәгер,
Бәддұға³ оқыр саған әр кім қарғап.

¹ *тәуфиқлы* – тәрбиелі, көрегенді

² *инабатты* – сенімді

³ *бәддұға* – қарғыс, теріс бата

Абзалын мінез-фиғыл, жүріс-тұрыс,
Лайық мұның бәрін алсаң тандап.
Сырын бір, қырын сегіз болсын, құрбым,
Бұл өзі бозбалаға ауыр салмақ.

XIV

Басылсын халыққа тарап бұл книжке,
Жазылған келгенімде жиырма беске.
Қадірлеп сөз асылын танығандар,
Қолына ала отырсын мәжілісте.

Өзіммен мәсіләктес¹ құрбыларым,
Көтеріп лақабымды алсын еске.
Мағыналы сөзім терең болмаса да,
Бір әсер бермейді деп үміт кеспе.

Міржақып бар сөзімен базар апты,
Жиылып, өнерпаздар, кел кеңеске.
Сынына білгіптердің сөзді салып,
Болмайды «ғақыл, совет» бер демеске.

Өзінді биік ұстап менмен болып,
Лайық па емтихан ғып тергемеске?
Тал түсте қойға қасқыр шауып жатса,
Дұрыс па көре тұрып үндемеске?

Әр іске өз формынша баға беріп,
Хиянат – теріс, ғаділдік – шын демеске?
Білімсіз топас болсаң мойынға алып,
Бола ма ғайрыларға «біл» демеске?

Іс істе татулықпен басың қосып,
Пайда жоқ құр шулаған ерегісте.
Шамаңнан келмес жерге бой көрсетпей,
Бұлданба өз қолыңнан келер іске.

«Пәленше білсін!» деген сөзге мәз боп,
Мырзалар, тілімді алсаң еліріспе.
Жұмысқа абыройсыз қатынаспай,
Бел байлап тәуекел қыл жеңер іске.

¹ мәсіләктес – пікір бағыты, наным-бірі

Әр іске өнер, хәйлә керек болса,
Тіл алсаң омыраулап салма күшке.
Бұл сөзім ілтифатсыз босқа қалып,
Түбінде қалып жүрме өкінішке.

XV

Көңілі бозбаланың ашылғандай,
Құмары кәрілердің басылғандай.
Ләззәті көпке бірдей сөз шығарып,
Халыққа пайда беріп шапылғандай.

Әр кімнің қышуына тие сөйлеп,
Мәдихлап дәреженді асырғандай.
Сөзіңмен дұшпанды азайт, досты көбейт,
Тасалап ғайыбынды жасырғандай.

Өнермен құрбы ішінде көсемдік қыл,
Өзіңе мұқтаж келіп асылғандай,
Артылып достарыңның махаббаты,
Болмасын дұшпандарың басынғандай.

Жақынсып жұртқа тегіс сене берме,
Білдің бе, досың қандай, қасың қандай?
Болманыз көрсе қызар көрінгенге.
Байқаңыз: пасық қандай, асыл қандай?

Ененді пыға беріп кетер боқтап,
Көзінше болсадағы бас ұрғандай.
Хафада жұрттың көбі жүр әуре боп,
Мақсуды көңіліндегі хасыл болмай.

Арыстандар айға шауып мерт болып тұр,
Ғайраты бойға сыймай ашынғандай.
Бұл күнде көбі қор боп жүр емес пе,
Шаһбазлар қалың жауды қашырғандай?

Пайда жоқ ірілікте, байқасаңыз,
Көз жібер: олақ қандай, төсіл қандай?
Пасықтар ер қадірін қайдан білсін,
Көрмейді ой жіберіп нәсіл қандай?

Файдасыз мылжың сөзді әркім айтар,
Келмейді сөздің нәпі асылданбай.
Ғәммәсін бұл айтқанның байқамайсың,
Өзіңе өзің, жігіт, қасың бардай.

Өфөңдім, хата қандай, анық қандай,
Бұл күнде көз жіберсең, халың қандай?
Ілгері басқан аяқ кері кетіп,
Хафада жәрдем таппай тарыққандай.

Арасы аспан менен жер секілді,
Мысалы, қараңғы мен жарық қандай?
Хиянат ғаділдікпен жанасар ма,
Байқасаң, арасында фәрқ қандай?

Бенденің бірі күшті, бірі нашар,
Өлшесен жоқтық пенен барлық қандай?
Берер ме қойшы болып қасқыр уафа,
Ізгілік залымдыقتан ғаләб¹ болмай?

Жаксы мен жаман кетті араласып,
Пиғылын һеш адамның танып болмай.
Өкініш күн өткен соң бермес пайда,
Ғылымның щәрбөтінен қанып қалмай.

Тұрғанда төн сәламат неге отырсың,
Жеріне көңілге алған барып қалмай.
Жармасып жағаласпай дөнеме жоқ,
Тиесілі сыбағанды алып қалмай.

Жұмсайтын өнер орны кез келгенде,
Дәреже болсадағы салып алмай.
Көз жібер әр нәрсенің асылына,
Сөзіне алдаушының нанып қалмай.

Жастықта не қылсаң да жарасады,
Қартайып күнің болар жалыққандай.
Қан түссе аяғына озар мәстек,
Осындай аманыңда пшауып қалмай.

Бел байлап тәуекелге жұм көзіңді,
Ешкімнен жүрексініп хауыфланбай,
Ғазилар хафалықта жүр өуре боп,
Еш нәрсе бұл уақытта анықталмай.

¹ алаб – жеңіс

Болады Торғайский уәләятим,
Тайфам – Арғын, Мадияр – асыл затым.
Бұл сөздің мұхаррирі һәм напширы,
Дулат-оғлы Мир Яғкуб – өзім атым.

Дәреже халыққа пайда келе ме деп,
Бұл еткен сол ниетпен қызметім.
Қиыстырып қәдәри хал айттым назым,
Көтеріп оқушының көңіл шатын.

Сөзімді жауып қоймай халыққа тарат,
Тілейтін құрбылардан бір хажәтім.
Майданға сөзді салып құрдым дүкен,
Әр істің төңірінен деп қабуләтін.

Өнерге жүрмін сусап құмарланып,
Ғылымның аз татқанға ләззәтін.
Тағлим, тәртіп үшін жүргендеймін,
Іздеумен жері болса табылатын.

Школге берген еді атам марқұм,
Заманның түрін көріп тарылатын.
Орыстың тілін біліп, хатын танып,
Біреуге болмасын деп жалынатын.

Болғай-ды жайы – жәннат, иман – кәміл,
Бихисаб еткен алда рахмәтін.
Аз білген ғылымымның саясында
Милләтке қызмет ету ижтиһадым.

Білдіру білмегенге білгенімді,
Өзімнің деп білемін зор міндетім.
Мен жүрмін жиһан кезіп, халық аралап,
Жүруге күн болар деп жалығатын.

Әр елді өз көзіммен көрейін деп,
Себеп боп мұталиғам¹ апылатын.
Үлгілі жақсылардан өрнек алып,
Мақсұдпен арттыруда мәғрифатым.

¹ *мұталиғ* – бақыт, ырыс

Көп пайда аз ғылыммен көрсетпесе,
Көп біліп кім болады Әфлатон?
Пайдасыз ғылымда жоқ ешбір уафа,
Ішуге апсы судай жарамайтын.

Болғайсың таудай аққан тәтті бұлақ,
Ыстықта шөлдегендер жабылатын.
Қысылған мұқтаждарға жәрдем беріп,
Халықтың өзіне аудар махаббатын.

Қадірін дос-жарларға болсын сондай,
Сыртыңнан көрмегенде сағынатын.
Өскенде өнер табам деп ойлама,
Өр нешік күнің осы талпынатын.

Зиһнім¹ қайыршының дорбасындай,
Қайткенде артылады мағлұматым?
Жастықтан қызғылықты болар заман
Я өліп, я қартайып айырылатын.

СӨЗ АҚЫРЫ

Жақындап келді сөзім тамамына,
Ұсындым сынаушының назарына.
Орынсыз қатам болса көрсетіңіз,
Фибрат еске түсіп аларыма.

Бұл сөзді жазғаным жоқ ақын болып,
Халық тентек, жалғыз өзім мақұл болып.
Қайғы мен хәл мүшкілін білдіргенім –
Үйқыда жұрт жатқан соң ғафыл болып.

Қазақтың өзім дағы баласымын,
Білемін сол себепті рәсімін.
Хәйламен қақпан құрған жауды көріп,
Теріс пе сізге келіп сыр ашуым?

Мұсанниф² һәр халықтан өткен сайрап,
Заманның кемшілігін айтқан зарлап.
Үзілмей даньшпандар шығып жатыр
Милләтке жаны ашып, ғамын ойлап.

¹ *зиһін* – зерде

² *мұсанниф* – автор, құрастырушы

Орыста Пушкин, Гоголь, Лермонтов,
Крылов, Тургеневтер кеткен өтіп.
Қартайып бұл уақытта Толстой тұр
Өзіне мәсілектес ерлерді ертіп.

Қазақта бұлар теңдес бар ғой шешен,
Халықтан мойны озып болған көсем.
Семейден шықты Ыбырай Құнанбаев,
Сөзінде қате бар ма сынап көрсен.

Ақын аз Байтұрсынов Ахметтей,
Сөзі алтын, мағынасы меруерттей.
Оқыған ғибрат алып жас жігіттер
Һаммәсі өз халқына қызмет еткей.

Оралдан Әбубәкір молда шықты,
Омбыдан Қыпшақбайдай жорға шықты.
Торғайда Ақмолла мен Нұржан жатыр,
Шөже, Орынбай, Мәшһүр Жүсіп о да шықты.

Бұлардың әрбір сөзі пайдаға асқан,
Өнерін хатқа жазып халыққа папшқан
Мақтап өлең айтпаған нәрсе алуға
Ғажайып хикметтің¹ кілтін ашқан.

Бұлардан басқа ақын көп сөз бұлдаған,
Бергенді мақтап, саранды жамандаған.
Есімін оның үшiн жазбаймын мен,
Болған соң хадемлардан саналмаған.

Һәр баптан білгенiмді жаздым сорттап,
Барыма қанағат ет деме жоқтап!
Артуын абыройдың хақтан тілеп,
Етілді сөз мұхтасар², қалам тоқтап.

¹ *хикмет* – даналық

² *мұхтасар* – қысқартылған

*Мен біткен ойпаң жерге аласа ағаш
Емесін жемісі көп тамаша ағаш.
Қалғанша жарты жаңқам мен сенікі —
Пайдалан шаруаңа жараса, алаш!*

ӨЛЕҢДЕР (1910–1916)

ШАТЛЫҚ

Хайырлы сағат. Алашқа бірдей шатлыққа,
Сабыр етіп, сарғайып жеттік ақтыққа.
Сілік үстіңнен панды, қазақ баласы,
Жетер енді, оянбай біраз жаттық та.

Аш ұйқыңды, ал қазақты матбұғат,
Шетке қаппа, біздің жұрт та болсын шат.
Талапкерлер майданында жарысып,
Бөйгесіне алып шықсын мағлұмат.

Бұлар келіп, халықты қара ағартсын,
Білмегендер білгіш болып тағы артсын.
Өр алуан ғылымнан алып үлесті,
Шын көңілден халқына сүйген тартсын.

Бұл хабар қуандырар елді байтақ,
Керегін матбұғаттың келген байқап.
«Серке»
Жасасын ғұмырлы боп енді «Айқап».

ЖІГІТТЕРГЕ

Көрген мен көрмегенде көп парық бар,
Болмайды жігіт жақсы сыннан өтпей.
Үлкенге, кішіге де ілтипат қыл,
Жатырқап еш адамды сыртқа теппей.

Ғибрат ал жақсылықтан жақын жүріп,
Аулақ қалп жамандықтан сырттан шеттей.
Орынсыз батырлыққа арандама,
Өр істің мазмұнына көзің жетпей.

Жігіттер, мұнан ғибрат алмай болмас,
Адамға бірлік керек болса жолдас.
Бірінің айтқанына бірі көнбей.
Істеген бөтуасыз ісің оңбас.

Алыс пен жақын ойлы болмас жолдас,
Қас қылған жолдасына жігіт оңбас.
Бар болса нәсілінде бір шикілік,
Өзге түгіл – өзіне болады қас.

Бақ-дәулет басындағы бір гәуһар тас,
Жоқ болса бұл екеуі ісің оңбас.
Қызығы бұл жалғанның мал менен бас,
Даракқа миуасы жоқ бұлбұл қонбас.

Дос емес дос сыртынан жамандаған,
Несі дос бір қатасын жаба алмаған.
Дос қайда досы үшін жан қинайтын,
Өншейін дүние үшін амалдаған.

ҚАМАР СҮЛУҒА

Неғылам айтқан сөзім ем болмаса,
Сұңқар мен сұқсыр үйрек тең болмаса.
Сен үшін мұнша қапа болмас та едім,
Алды-артын бәрі қысқа кем болмаса.

НАУРЫЗ

(Жаңа жыл)

Аспанда күннің нұры,
Мақпалдай жердің түрі.
Қуаныш мал мен жанда,
Қыс пыққан өлмей тірі.

Ойнаған анау бала,
Көк орай жалын дала.
Егіндік егін еккен
Ұзамай болар жаңа.

Бай, жарлы келген күйі,
Ойын-той ауыл, үйі.
Қой сойып, қонақ асы,
Мырзалық еткен сыйы.

Келіпті жылдың құсы,
Күнде шу көлдің тұсы.
Күн жылы, ызғары жоқ,
Жаз шығып, кеткен қысы.

Боздаған анау түйе,
Құлындап жатыр бие,
Гүлдеуге бет алып тұр,
Қызарып қызыл шие.

Егінші егін егіп,
Қостанып арба жетіп.
Тыныш жоқ ерте мен кеш.
Еңбекпен азап шегіп.

Ат шауып, тау жарысқан,
Таласып бәйгі алысқан.
Көтерем арық-тұрық,
Жаз шығып жайлаңысқан.

Ойын-той болып жатқан,
Ел көшіп, қонып жатқан.
Жаз шығып, жазғытұры,
Анау мал толып жатқан.

Жайнаған терең сайлар,
Ойнаған құлын, тайлар.
Ел қонып көл жағалай,
Өріске малын айдар.

Гүл өсіп гүл-гүл жайнар,
Бұтақта бұлбұл сайрар.
Тіріліп құрт-құмырсқа,
Жер жүзі быж-быж қайнар.

Сұлу жүр сыландаған.
Күлімдеп қылаңдаған.
Ерініп бір басуға,
Жас талдай бұрандаған.

Қыдырып жігіт сылқым,
Ерігіп күнде дарқан.
Женгесі жылы жүзді,
Ат қойып кенже қалқам.

Аспанда күннің нұры,
Мақпалдай жердің түрі.
Қуаныш мал мен жанда,
Қыс шыққан өлмей тірі.

МЕКТЕПKE

Ашық күнде жарқырап,
Жаңа жауған жатыр қар.
Домбықтырып беттерін
Адамдардың тұр ызғар.
Жатырсындар неге ұйықтап?
Күн шығып қалды, балалар.
Таңертеңгі аязбен
Мектебіңе жөнел, бар.

МЕКТЕПTEH

Мектептен қайтып балалар
Қызарып беті суықтан,
Үй алдында майлыаяқ
Жатыр еді суықтан.
Құйрығын бұлғап еркелеп
Қылды ықылас шындықтан.

Күліп шулап, кірсе үйге,
Самауыр тұр бу шыққан.
Тойып алып тамаққа,
Балалар жатып тыныққан.

БАЛДЫЗҒА

(Бірінші хат)

Сөлем жаздым балдызға
Осы ауылда кез келіп,
Қазақшылық ғұрпында
Бар ғой қақым жезделік.

Бұрын солай болушы ед,
Кетпесе заман өзгеріп.
Жатсынбасаң, Жәніма,
Бізде болмас өзгелік.

Сен бір бұлбұл сайраған,
Бұл өнерің білінді.
Жақсыға құмар жездеңе
Естіртпіді бүгін үніңді.

Бір көргеннің бірімін.
Мұндай гүлді кім көрген?
Мадақтауға сипатың
Бармай тілім күрмелген.

БАЛДЫЗҒА

(Екінші хат)

Жаздым сөлем балдызға.
Ғапығым сіздей жалғыз ба?
Осы ауылда кездестік,
Көңілімді қалғызба.

Айналайын мақшұғым¹,
Өкпелеп мұны азсынба.
Қоршауда отыр жезденіз,
Темір тордын астында.

ХИБСТАҒЫ ҰРЫНЫҢ МІНАЖАТЫ

Уф, алла! Бітті қаным, пықты жаным,
Шірір ме бұл хибста ғазиз төнім?
Таусылып көздің майы, қуат кеміп,
Сиқым бар жан таңымас кетті мәнім.

Мінекей, жиырма бес ай мен жатқалы,
Хибста тұтқын болып дәм татқалы.
Ұшырап жетім-жесір қарғысына,
Ерік кетіп қол-аяқты байлатқалы.

¹ мақшұғым – сүйгенім

Бәле боп іздеп басқа тапқанымыз:
Жазасын тартып қазір жатқанымыз.
«Пәленше пәлен» деген атқа мәз боп,
Аяғы неге соқты мақтанымыз.

Бит, бүрге, қандалалар қанды сорып,
Қасынып түнде ұйқы жоқ жанды қорып.
Білмейміз елдегілер неғылып жүр,
Қазіргі осы боп тұр біздің жорық.

Қара нан қыжылдатып жүрек кесіп,
Жатасың жамбасыңды тақтай тесіп.
Осы екен: «ұрлық түбі – қорлық», – деген,
Япырмай, құтылармыз енді нешпiк?

Алмайтын мықты неме елдің сөзін,
Тісінді қайра да жат өзіне-өзін.
Кілтті есік, тас кереге, темірлі әйнек,
Шыға алмай құр жылтырап екі көзін.

Найзалы мылтық, қылыш қолына алып,
Күн-түні күзетшілер тұрған бағып.
Білінсе бір көдігін, бітті саудан,
Батырым, құтыларсың бұдан нағып?

Астыңа жел жетпесті мініп алып,
Күн бұрын мал өрісін біліп алып,
Жабысып ат жалына ай жарықта
Кететін қолдар мынау іліп алып.

Жануар қысса тақым сезуші еді,
Қайшылап құлақтарын безуші еді.
Өзі тоқ жетектегі семіз піркін
Өреңге қызыл май боп еруші еді.

Кептіріп атты терін тек тұрмадық,
Байлардан шама келсе көпті ұрладық.
Сүйекке әбден сіңіп алғаннан соң,
«Кедейдің көкшолағы» деп тұрмадық.

Жолдастар қосылупшы еді әлде қайдан,
Демеуші екс: «мынау арғын, мынау найман».
Шыққанда елден аулақ таң бозарып,
Өндетіп өтуші едік терең сайдан.

Деуші едік ұрлық малды «түнде туған»,
Жігітті «батыр» деуші ек оны қуған.
«Қой» деген ақыл сөзді құлаққа ілмей,
Көз жасы енді мынау бетті жуған.

Басымнан кінәм асып мұнда түстім,
Ақыры не болғанын көрдім істің.
Босатып бір ат берсе жіберетін
Көзімнен болыс, билер бір-бір ұштын.

Жаза гөр топырақты елден, алла.
Тілегін міскіндердің берген, алла.
Құлыңа екі жаза бере көрме,
Кеше гөр, қылдым тәуба, тәуба, тәуба.

АБАҚТЫДА АЙТ КҮНІ

Күзетшілер оянды ерте ақырып,
Шай алуға тұтқындарды шақырып.
Бейшаралар уқалай көзін жүгірді,
Тастаған ғой тізесін әбден батырып.

Шуласып жүр айт құттықтап жиылып,
Құтылсақ деп іштерінен сыйынып.
«Он екі айда бір келген шәриф айт күнін
Өткізбедік шадлықпен» деп күйініп.

Ас қадірін қайдан білсін қарны тоқ?
Бос адамда тұтқын үшпін қайғы жоқ.
Қатып-бала, дос-жарымен мәз болып,
Ойнап-күліп, сұхбатласып құрған топ.

Хафа мен Офа екеуі де алладан,
Мойын ұсынып міскіннің көбі зарлаған.
Шаттанайын десе дағы айт күні.
Беттерінде қан тамшысы қалмаған.

Асырайды шықпастай қылып пыбын жан,
Сөткесінде екі қадақ қара нан.
Көкпіл сорпа, ширек қадақ жасық ет
Сорлы тұтқын бәйге атындай жараған.

БАЛДЫЗҒА

(Үшінші хат)

Жаздым сәлем балдызға,
Мақшұғым сіздей жалғызға.
Жақсыда жаттық болмайды,
Именіп сырың жасырма.

Торда отырып тарықпай,
Талпынады ылашын.
Бидайықты үміт қып,
Созады көкке құлашын.

Көк қауырсын бидайық,
Ержетсе кімге лайық.
Жатсынбайық жақындап,
Пікірін тартып сұрайық.

Отырмын торда жабырқап,
Шығармын ертең жарқырап.
Сұрағыма жауап бер,
Жүріп кетпей салбырап.

ТАЗА БҰЛАҚ

(Романс)

Бар екен таудан аққан таза бұлақ,
Түк ел жоқ маңайында қылған тұрақ.
Жағалай біткен ағаш жапырақты,
Жайқалып күн мен желден тұрған қорғап.

Шілденің тас қыздырған ыстық күні,
Мөп-мөлдір суы салқын, әйбат түрі.
Шыныдай жалтыраған тазалығы
Көрініп айнадай боп жатқан түбі.

Жиһанкез үш жолаушы келе жатқан,
Шөлдеген ыстық күнде тандай қатқан.
Кез болып бақытына әлдеқалай,
Су ішіп мейірі қанған сол бұлақтан.

Рақат сусын қанып, жан жайланып,
Қарап тұр аққан суға қайран калып.
Көреді суағардан жазулы тас,
Жағалап жоғарырақ жүрсе барып.

Үшеуі мұны көріп қалды тоқтай:
Жапанда жазуы бар неткен тақтай?!
Жазылған оқып көрсе, сөзі мынау:
«Болсаң бол, ей жолаушы, бұл бұлақтай!».

Саудагер екен бірі үшеуінің,
Тыңдаңыз сондағы айтқан сөзі мұның:
– «Япыра-ай! Бұл жазылған ақыл екен,
Өткізбей ағар бұлақ күні-түні.

Алысқа бармақшы ол тынбай ағып,
Қосылмас өзге бұлақ бұған нағып?
Зорайып ақырында өзен болып,
Суынан пайдаланар тәмам халық.

Менімше, мұнан мұрат, мағына сол,
Кәсіп қыл, жалқауланбай, талапты бол.
Бұлақтай мақсұдына сен де жетіп,
Басыңа тигізерсің пайданды мол».

Екінші ғалым екен аса зерек,
Ол айтты басын пайқап, назданып бек:
«Бұл сөздің мағынасы сіз айтқаннан,
Менімше, болса керек тереңірек.

Бұл сөзден ғибрат сол адамзатқа,
Тегін қыл жақсылықты, пұлға сатпа.
Бұлақтай кез келгенге даяр болып,
Міндетсіз білімінді тарат халыққа».

Жас жігіт жолаушының үшіншісі,
Әдемі көрер көзге көркем кісі.
Тоқталып еш нәрсе айтпай тұрып еді,
«Не ойлайсың, сөйле, мырза!» – деді өзгесі.

Бұл жігіт берді жауап сонда тұрып:
«Орнында ақпай бұлақ тұрса тұнып.
Шөп-палам, шаң-топырақ, селеу басып.
Сарқылып қалар еді әлі-ақ құрып.

Жұрт құмар бұлақ таза болғандықтан,
Жазудан мағынам сол менін ұққан.
Көңілді бойынменен таза сақта,
Пәклікпен артыларсың сонда жұрттан.

Ақ пейіл, таза жүрек, жүзін жарқын,
Секілді мөлдір бұлақ суы салқын.
Болғандай дертке шипа жаны сүйіп,
Шүбәсіз пайдаланар болсын халқың».

«АЙҚАПҚА»

Екі жылды зарменен
Өткізді журнал «Айқабың».
Алашты тегіс аралап,
«Айқабым» жайын байқадың.

Оңына жұрттың сүйініп,
Теріске басты шайқадың.
Алабына жиылды
Білгіштің һәр бір тайпаның.

Мұң-мұқтажды күзеттің
Көрсетіп өрнек байтағын.
Оқушың отыр құмар боп,
Тағы да бар ма айтарың?

«Айлық жүріс алыс» деп,
Айында екі шыққаның.
«Шабындық ерге намыс» деп
Өз борышыңды ұққаның.

Жүрек қанын, көз жасын
Қайнаттың қозғап жұрт қамын.
Түзу жолға салам деп,
Адасып теріс ыққаның.

Ақиқатты тура айтып,
Жасқанып, жасып бұқпадың.
Аз пұлменен көп қайрат
Көрсеттің ерлік, сырттаным!

Қазақтан шыққан жүйріктер
Көрсетті көзге шабысын.
Қаламы өткір білімпаз
Шапты алысқа дабысын.

«Алаш!» деп ұран шақырды,
Жұртының жоқтап намысын.
Жарқырап жанған жұлдыздай
Ұқтырып айқын һәр ісін.

Көңілі жабық, көзі көр
Білсін қайдан мәнісін?
Жолбасшы болған заттарға
Абырой, бақыт дарысын.

Жомарттықта бірінші
Орын алған ел едік.
Үш теңгеден өлмеспіз,
Кел, мырзалар, берелік.

Білгіштердің соңынан
Шұбырып біз де ерелік.
Газеттің сөзі ертегі –
Ерігіп жазған демелік.

Толықсып кеше тұрғанда –
Біз кімдерден кем едік?
Кеміткен жауыз надандық,
Надандықтан безелік.

Газет-журнал оқысаң,
Көзінді, қазақ, ашасың.
Дүние халін білмесең,
Ілгері қалай басасың?

Игілік жолдан тартынба,
Бекерге де шашасың.
Өнер-білім тістей ме.
Шегініп неге қашасың?

Сарғайып жатқан бір ғаріп
Жіберді жазып батасын.
Халыққа шашып жемісін
Жасасын «Айқап», жасасын!

ЖОҒАЛҒАН ҚЫЗ

Тұманды қоңыр бір күнде
Жоғалып шықты сұлу қыз.
Қараңғы түн және өтіп,
Таң атып болды һәм күндіз.
Бұл таннан бізге не пайда?
Табылған жоқ әлі сұлуымыз.

Бүтін елден бір адам
Көрсейші жоқтан нешбір із!

Ұрлады ғой өлім деп,
Қайғырып жастар қылды сөз.
Іздесе де жабылып,
Болмады бұған ешкім кез.
Ұрысы мағлұм сөйтсе де,
Тіпті үмітсіз емеспіз.
Іздесе жоқты кім таппас:
Өзі – біреу, ие – жүз.

СҮЛУ ҚЫЗҒА

Сұлу қыз, қалың елден сені таптым,
Көрдім де тамапана белден баттым.
Майысқан алтын айдар еркесің
Оянған ұйқысынан табиғаттың.

Құмардан құр көргенмен шықпайды екен,
Кілтті қолға түспей махаббаттың.
Күн шалмас, миуанды алмас адам бар ма,
Шағынды күзеттім де қарап жаттым.

Бола алмай дидар нәсіп қол созғанмен,
Қызығын көре алмадым рақаттың.
Сыланып тоты құстай қыр көрсетіп,
Аққудай биікке ұшып қанат қақтың.

Жалынын басатұғын жалғыз өзін,
Сөнбестей жүрегіме бір от жақтың.
Болмағы мұрат хасыл және өзіңнен,
Өзіне сырттан балап жүрген заттың.

Дей көрме – «кінә өзіңнен, обалың жоқ,
Қайғыға шат көңілді неге саттың?»
Сұлуым, қазы да сен, төрем де сен,
Мұңымды қайта айналып саған шақтым.

ЖҮТ

Кетер ме көпке шейін Доңыз естен,
Былтырғы қатты боран қыстайғы ескен?
Жетпіс пен сексендегі қариялар:
«Көрмедік сұрапылды мұндай», – дескен.

Үскірік, аяз, боран араласқан,
Екі үйдің арасында жан адасқан.
Қабағын түйіп келген қаһарлы жұт
Салды ойнақ сахараға уытын шапқан.

Мұндайда қасқыр қарап қалсын неге?
Қашаннан тісін қайрап жүрген неме.
Көп берді жұтқа көмек бір жағынан
Демеді: «Қызғаныш қып жұтта жеме!»

Қырылды қосты жылқы сорға түсіп,
Омбы қар, терең сай мен орға түсіп.
Хал кеткен қайыруға жылқышылар,
Жанымен «қош» айтысты олар да үсіп.

Үстінде ұзын жолдың қалапшылар,
(Күн бар ма кедей сордың бағы апшылар).
Тоқтаусыз күні-түні соққан боран,
Біразын қалған басып қазасы бар.

Балалар бокша арқалап барын киген,
Сабаққа бармақшы боп шыққан үйден,
Жеткенше аяқ-қолын домбықтырып,
Бетінен тызылдатып аяз сүйген.

Суатқа мал суғара барған малай,
Келеді құлақ-мұрнын о да укалай.
Кенеттен бір мезгілде боран соғып,
Лағып құба жонға кеткен талай.

Жылқыны Доңыз солай қырып кетті,
Жұмысын бітірді де жүріп кетті.
Сан байлар жүген ұстап қала беріп,
Сабасын керегеге іліп кетті.

Қайран ел, қандай едің заманында,
Күн бұрын сақтанбадың аманында.
Алдына жау мен жұттын айдап салып,
Сөйтетін қор болып жұрт қаларында.

Жаз туса бейғам едің қыс жетпестей,
Қызық күн бастан, сірә, һеп өтпестей.
«Жаратқан құдай артық халықпыз» деп,
Қолыңнан төрт түлік мал бір кетпестей.

Көрдi ме ендi көзiң кеткендiгiн,
Замана өз жұмысын еткендiгiн.
Сақтанбай салақ өскен жалқау жұртты
Көндiрiп кедейлiкке жеткендiгiн?

Ақылын жанашырдың алмаушы едiң,
Сөзiне, сiрө, құлақ салмаушы едiң.
Қымызға шекең қызып, тойсаң етке –
Пайдасыз құрғақ дауға талмаушы едiң.

Жаз жимай қыс азығын жатушы едiң,
Арзанға қымбатыңды сатушы едiң.
Еңбекпен табар пайдан болмаған соң,
Борышқа шаш етектен батушы едiң.

Баланды оқыт десе қашушы едiң,
Малыңды «партияға» шапушы едiң.
Алдында дұрыстықтың көздi жұмып,
Аңқылдап терiс iске басушы едiң.

Кең қоныс, атамекен кеткен жоқ па?
Орнына «хахол» сұмырай жеткен жоқ па?
Мал болса бар сенгенiң о да азайып,
Заманы көшi-қонның өткен жоқ па?

Көсiпсiз қиын жұрттың күн көруi,
Шаруаның осы кезде кеттi түрi.
Жүз жылқы қарға салған қазақтардан
«Хахол» бай пар өгiздi . . . жазғытұры.

Қара жер анамыз ғой бiздi тапқан,
Өлгенде тағы қайта қойнын ашқан.
Қол үзiп, сол анадан айрылмасақ,
Өлтірер бiздi тiптi қалай аштан?..

ШАҒЫМ

Мен бiткен ойпаң жерге аласа ағаш,
Емеспiн жемiсi көп тамаша ағаш.
Қалғанша жарты жаңқам мен сенiкi –
Пайдалан шаруаңа жараса, алаш!

Тамшылап көзден аққан бұл суық жас,
Балқытып қашан ерiтер жүректi тас?
Қаламнан жылап аққан қара бояу,
Жазылып қағазға, сен, жұртқа қыл пап.

Жүректен қашан шығар қадалған оқ,
Жандырған жанды нахақ сөнер ме шок?
Қажыған қам көңілді бір көтерер
Жанымда жаны апштын адам да жоқ.

Бар кінәм тамырына балта шаптым, –
Көрген соң шыдай алмай, қиянаттын.
Білген аяр, білімсіз айтар маған:
«Обал жоқ, қылмысыңнан өзің таптын».

Қаптап тұр күнбатыстың қара бұлты,
Адасып сөуле көрмей қазақ жұрты.
Әсир боп жол іздеген жортуылышы,
Жол бөгеу жол тосқанның болып ғұрпы.

Алушы андушыны алмай қоймас,
Жеріне көңіліне алған бармай қоймас.
Әділдік аста қалған еш күні жоқ –
Ерте ме, кеш пе, бір із салмай қоймас.

МҰҢ

Ғазиз басым құтыла алмай жаладан,
Жаудың қолы босамай тұр жағадан.
Жүректі жаншып, жанға түскен ауыр тас,
Аңу тасып, тамырды қуып тараған.

«Қара құлақ – қасқырдың шамы» дегендей,
«Мынау солай» – дегенге оғын қадаған.
Лаж бар ма болған соң заман осылай:
Шақ болып тұр сұңқарды құзғын талаған.

Жүйрік қиял дүниені айналып,
Дамыл таппай дәртке дәрмен қараған.
Мұңын шағып қалды «азамат» үміткер,
Түсінер деп көңілінде сөуле бар адам.

СЫРЫМ

Құрып жүрміз алдағы істің планын,
Біле алмаймын не нәтиже шығарын.
Малды байлап, басты тігіп бөйгеге,
Мәсілөктің құлы болмақ құмарым.

Білгінгерді жанай жүру әдетім,
Үміт етіп жақсылықтың жұғарын.
Кете алмаймын аса сілтеп, еркінсіп,
Мін тағуға халықтың біліп сынарын.

Күзетуде кірпік қақпай әуремін,
Хақ пен нахақ – қайсысы жеңіп шығарын.
Біздің тілек кім жағында, белгілі,
Дұшпан туын сұрау хақтан құларын.

Көздеген оқ, сермеген қылып болса да,
Тәуекел деп қасқайып көзді жұмарым.
Кім үшін тусам, сол үшін өлу борышым,
Міндет қылып қосқаны маған құдайдың.

Баста – бақыт, қолда – дәулет, тәнде – жан,
Кім айта алар үнемі кетпей тұрарын.
Мұның бәрін білсең, қазақ баласы,
Халін харап, онан да ғажап шыдауын.

ҚАЖЫҒАН КӨҢІЛ

Жүйрік қиял дүниені кездіріп,
Туған ел мен өскен жерден бездіріп,
Қиын қиғаш қияларға жетектеп,
Сырын айтпай, жөні қалай сездіріп.

Ере бердім мен артынан бір есер,
Қарсы келіп еркім бар ма тіресер?
Жел айдаған тұрағы жоқ қанбақтай,
Ағынымды дедім-дағы сай кесер.

Сай орнына дұшпар болды терең жар,
Мезгіл жетпей шығу қиын, өзі тар.
Достың саны нөлге қалып азайды,
Бой балқытып кімді ерітер шакқан зар.

Көп құлағы мақтаменен тығулы,
Қасқыр қуып үріккен қойдай ығулы.
Құбыжық бар десе, қорыққан баладай,
Су жүрек боп сорлы қазақ бұғулы.

Жалыны ыстық жас ғұмырым шыдатпай,
Теріс істі пәк ұжданым ұнатпай.

Тоқтай алмай басым тасқа жеткенше,
Қарсы шауып қайралған өткір болаттай.

Желігуден жел көңілім басылмай,
Білім артып, жемісі жұртқа шапшылмай.
Ерте мен кеш тақылдатып қақсам да,
Өуре қылды бақ есігі ашылмай.

Жаудың бетін қажып тұрмыз бұра алмай,
Бұрмақ түгіл, пыдап қарсы тұра алмай.
Күннің көзін қара бұлт жасырып,
Күлімсіреп нұрын шашып пыға алмай.

ҚИЯЛ

Бір жерде көп отырсаң жалғыз өзің,
Көрмесе көңіл ашар жанды көзің.
Кейде ашы, кейде тәтті қиял билеп,
Кететін бар емес пе бір мінезің?

Сенде бар ондай мінез менде жоқ па?
Сарғайған дертсіз ауру елде жоқ па?
Құс – торға, балық – ауға, батыр – жауға,
Желіккен желді аяққа керме жоқ па?

Қасында жүйрік қиял сонда серік,
Басында әсіресе болмаса ерік.
Қаулаған қалың үміт көзге елестеп,
Біресе ауыр қайғы қаптар келіп.

Еркімен дулығасын ерлер тастап,
Бір жуан бөйтерекке келсе бастап.
Бай жомарт, бөйбіше де сараң емес,
Болыпты сый көрсетпек, қойнын ашпақ.

Тенгеге телміретін еріншектер,
Түспеген желектері келіншектер.
Қайырмай қайын атасын, «ұялам» деп,
Бет басып, сырт айналып, шегіншектер.

Кең өлке келбет кетіп мұнар басқан,
Бір шақта сері жастар құмарласқан.
Көтеріп өкшелерін момын жандар,
Қош айтқан, қол алысқан қия алмастан.

Тағы да көз алдымда бір жиып-той,
Үй тіккен, ошақ қазған, сойылған қой.
Ат шапқан, палуан түскен, серке тартқан,
Шаттанған, күлімдескен, толқыған ой.

Бұл топта білімсіз де, білген де көп,
Жан болып жаратылып жүрген де көп.
Көзінен жас ағызып жылағанмен,
Семіріп қара суға күлген де көп.

Мен дағы жылағанның бірі екенмін,
Қайғырып соларды ойлап жүр екенмін.
Аямай қаны бірге қастық қылып,
Шыға алмай бір тұйықта тұр екенмін.

Сүйіскен, сөз беріскен замандастан
Қаншасы хал біліскен, амандасқан?
Сырт берген, қол сілтеген, көбі ұмытқан,
Мен міскін бұларды ойлап қиял басқан.

ТАҢ

Жарық болды, бозарып, міне, таң атып,
Биік тауға сәулесін тегіс таратып.
Үнсіз тоғай көгере жана бастады,
Айнадай суға көлеңке түсіп тағы атып.

Шілденің күні ыстығымен қыздырып,
Құстар қонды қамысты көлді жаратып.

Дуадақ пақыр шөлден жалғыз қаппайтын,
Қалыңға кеп бекінді аңдар жан атып.

Кімге пайда, кімге зиян атқан таң,
Алмақшымын оқушыға сынатып.

ҚАЙТЕР ЕДІҢ?

Үмітпен созған қолыңды тағдыр қақса,
Біліп еткен ісіннен зор мін тапса,
Оң дегенің теріске һаман бастап,
Арбаң сынып, өгізің өліп жатса.

Жан ашыған сөзінді дұшман көріп,
Қоңырайып достарын салқын тартса,
Суық жылан араңнан кесіп өтіп,
Сөнбейтұғын өсектің отын жақса.

Жанын сүйіп барғанда сенен безіп,
Жоқтай болса дұшпаны сенен басқа.
Тіршіліктен көңілің неғып қайтпас,
Еңбегің болса егіндей өккен тасқа.

Адаспаса иесін табар бұл сөз,
Мағынасы шақырып дабыл қақса.
Қайтер едің, жігітім, сырынды айтшы,
Бақытыңа кез болса мұндай хәстә?

АРМАНЫМ

Зор арманым – жиһанды жүрмін кезе алмай,
Не бар, не жоқ – дүние халін сезе алмай.
Зейінім – ауыр, қолым – қысқа, жолым – тар,
Іздеген мұрат қолға тиіп тез алмай.

Көзім көріп, айтуға тілім бата алмай,
Ішім қайнап тағы да шыдап жата алмай.
Мендей міскін бар ма екен хақтың құлында,
Керексіз болған еңбегі еткен ақы алмай.

Мен дос көрсем, мені санап дұшманға,
Айтқанымды алғыза алмай еш жанға.
Қаскүнемнің хайласына көз жетпей,
Білерсің бір-ақ бүйіріннен қысқанда.

Аяусыз жаным, мен бір құрбан лағың,
Болса алуға, қаным себеп, мұрадың.
Болайын сүйінші: жұлдызы жанып бақыттың,
Сен көркейді деп естісе құлағым.

Азуды қайрап, бармақты пайнап өтті күн,
Ғылымды іздер, алысты көздер жетті күн.
Ақсақал артқа, жастар тартса салтқа,
Әперер жұртқа кекті кім?

МҮҢ

Сенімсіз басым, пайдасыз жасым арманда,
Жетермісің тілегіңе жалғанда?
Қан тамшылап тұрса да көзден жас ағып,
«Сенікі жөн», – деп құлаққа ілген жан бар ма?

Елең етер намысқа қызып жігіт аз,
Бұл не ғажап – жұрт керек боп қалған ба?
Мен не болсам, болайын саған садақа,
Сүйікті жұртым, қақпанға түсіп алданба.

Сырты тұнық, ішкі лай жауын бар –
Жаны ашитын жақын сол деп малданба.
Жұрттығыңды жоғалтпай әлден, басың қос,
Озу қиын көмбе жерге барғанда.

Бола берме, жазған қазақ, жасқаншақ,
Күннің жетті мұңыңды шағып зарларға.
Ақсақалдар көсемдік қылса, ел бастап,
Ер артынан, жас азамат, арланба!

Шап өсірген орысша оқып жас жандар,
Жолды көрсет адасқан елге, панданба.
Жұрт пайдасы деген жолдан тартынбай,
Дәулетіңмен жәрдем тигіз, байлар да.

Шариғат сатып мал жиғанға салынбай.
Ағарт жұртты, молдекелер, қамдан да.
Сен де қысқарт ақынсымай сөзіңді,
Сырын мағлұм, жат тынышыңа жайлан да.

ГАЗЕТ-ЖУРНАЛ

Білесіз дүние жүзі толған халық,
Олардың арасында бар көп парық.
Алты айлық алыс сапар аралары,
Тұрады бір-бірінен хабар алып.

Шапатын сол хабарды газет-журнал
Хал-жайын, шаруаларын түгел жазып.
Жетеді күнбатысқа жұмысында
Оқиға күншығыста болған анық.

Һәр жұрттың күзетшісі, көз-кұлағы,
Айнадай оқушыға бәрі жарық.
Болса егер қауіп-қатер, жау менен жұт
Білгізер күні бұрын еске салып.

Болмаса газет-журнал білу қиын,
Көзімен көре алар ма һәр кім барып.
Жылында төрт-бес теңге төлеп тұрсаң,
Кісіден сұрамай-ақ болдың қанық.

Қимасаң аз нәрсені өз пайдаңа,
Есігі өнер-білім саған жабық.
Дүниені жүріп көрмей, естіп білмей,
Жатасың ілпін пысып үйде неғып?

Я, АЛЛА

Я, алла! Ғаламыңды жаратқаның,
Жүзіне махлұқтарды таратқаның,
Өндіріп бір адамнан мұнша халық,
Әлсізді күштілерге қаратқаның.

Мынау жер, тау менен тас, анау көгің,
Өлшеусіз, түпсіз шыңырау дария көлің.
Мысқалы мың теңгелік асыл тастар,
Хәстаға шипа болған жерде шөбің.

Тамаша көз жеткісіз тоғайларың,
Жараттың бір секундта оңай бөрің.
Шадлықпен дүниенен орын алып,
Көкте құс, суда балық, тоғайда аңың.

Бұлардың бірі күшті, бірі әлсіз,
Күні жоқ бағзысының өтер зарсыз.
Көбіне азу, тұяқ, тырнақ сыйлап,
Қалдырдың тағы көбін бір қарусыз.

Сонда да панан күшті, күдіретім,
Жылатпау нашарларды өз міндетің.
Қапқан да, қуған дағы барар саған,
Жоқты бар, бар нәрсені жоқ ететін.

Келелік енді қайтіп адамзатқа,
Көбісі бұлардың да рақатта.
Өлігі ғаламыңның орын алып,
Бөлінген неше түрлі мәмлөкатқа.

Тануы және өзінді бірдей емес:
Ер дінде, қарап тұрсақ, ер мезһабда.
Бір сенің барлығына пүбһә еткенде,
Басқа істен қаталасса, ол ғажап ба?

Хан болып, халықты билеп бағызылар,
Көрсетіп әділшілік мінген таққа.
Қан төгіп бағызылар қаһарлы боп,
Аямай зұлымшылық еткен халыққа.

Ішiнен дiн үйренген ғалым пығып,
Үндеген хақ деп бiлген шариятқа.
Үйренiп дүние ғылымын данышпандар,
Тырысқан шақыруға жұртты жарыққа.

Табылып арасынан жауыздар да,
Жол бөгеп надандықпен тартқан артқа.
Халыққа жанын қиған қаһармандар
Күзеткен жұрт пайдасын ер уақытта.

Қақ жарған қара қылды билер шығып,
Топ жарған пешендер бар осы шақта.
Надандар еш нәрседен хабары жоқ,
Ақылсыз хайуандардан аз парықта.

Байлар да дәулет біткен екі түрлі:
Бірі сараң, біреуі жомарттықта.
Мойнына дорба салып жүргендер көп:
Қарны аш, киімі жоқ тоңып суыққа.

Өмірі біреулердің хибсте өтіп,
Сарғайып жарық көрмей тұр газалта.
Бәрінен өнер-білім босқа қалып,
Ішінде осы көптің жүр қазақ та.

АЯҢЫЗДАР ЖЕТІМДІ

(*Ғ. Тоқай ізімен*)

Жақсы сізге, балалар,
Қысқы кеште рақат
Жылы үйде жайланып
Отырсыңдар көңіл шат.

Ызғарлы боран соқса да,
Терезеге тақ та тақ.
Балапандай ұяда
Уайым жоқ сізге нақ.
Бөріне жұрттын жасаған
Бермеген бірақ түгел бақ.
Толып жатыр жалғанда
Жетім-жесір, кей бейбақ.
Біреулердің шешесін
Ерте алған ләхит.
Кейбір балалар айырылған
Анасынан бейуақ.
Осыларды, балалар,
Кез келтірсе сізге хақ,
Бірге туған бауырындай
Еркелетіп бағып, қақ.

ШЕШЕНІҢ БАЛАЛАРЫН СҮЮІ

Кім сендерді, балалар, сүйетұғын,
Қуанышына қуанып, қайғыңа – күйетұғын?
– Түн ұйқысын төрт бөліп, кірпік қақпай,
Шешен байғұс дамылсыз жүретұғын.

Кім сендерді, балалар, тербететін,
Еркелетіп, ойнатып, сергітетін?
– Жалқау болсаң, балалар, жаман болсаң,
Қамқор анаң көз жасын көддететін.

Кім сендерді сағынар шетке кетсең,
Ғылым іздеп, тез қайтпай, көпке кетсең?
– Бетін жуған жасымен сорлы анаңа
Хат жазып тұр, төбесі көкке жетсін.

Кім сағынар сендерді келгенінше,
Құлындарың көзімен көргенінше?
– Сендер қайтып келсеңдер адам болып
Еңш арманым болмас еді өлгенімше...

АЙЫРЫЛУ

Еріксіз айырғанда менен сені,
Тағдырдың қайтпақшы екен қанша кегі?

Мінезін құбылмалы рақымсыз
Басқасы көрсетуден бар ма, тегі?

Тасытып жүрек қанын, көздің жасын,
Сағынтып зарықтырсын, аямасын.
Ләззат қайғымыздан алар қанша?
Жалғыз-ақ біздің тілек – соны аңғарсын.

Жылама, жасыңды сұрт көзден, достым,
Басқадан бір мен үшін безген, достым.
Себебі айрылудың емес бізден,
Екенін жауыз жазмыш сизген, достым.

Деміндей түнгі желдің аңқып ескен:
«Мен кеттім, жолыққанша сау бол», – дескен.
Сол сөзін жүрегімнің түкпірінде,
Кеудемде жаным барда шығар ма естен?

Дариға, тірі кетпей, өлі айрылсан,
Топырақ дұға қылып қолдан салсам.
Жамылып салқын қабыр жатқан достың
Үстіне көзім жасы бір-бір тамсаң.

Жүректің қасіретін жаспен жуып,
Келмесін жаным сезіп қайтып жуық.
Рақат рухына тіле хақтың
Қош айтып кетпес пе едім көңілім суып.

Нұрыңа күллі ғалам шомылғандай,
Жаныңа жан жанаспай қорынғандай.
Жұлдызды жылы кеште айрылысып,
Айтып кет, жүріп кеткен жолың қандай?

ШӨКІРТ

Ай жарық салқын ауа, күзгі түнде,
Ұйықтаған үлкен шаһар жатыр күйде.
Жалғыз-ақ тырыс шөкірт кітап ұстап,
Есінеп ояу отыр пәтер үйде.

Дегенмен отыр ояу жалғыз сүлде.
Ұмытқан басқа істің бәрін мүлде.
Өкеткен ой жетелеп, рухын билеп,
Алысқа өлдеқайда жапан түзге.

Ойлайды ол: апсам сырын, тапсам ғылым,
Жұртым-ау қылсам еңбек, болып құлын...
Кітапты екі қолдап қысып ұстап,
Иіріп отыр іштен қиял жібін.

Мұқтаждық мейірімсіз жолын бөгеп,
Байлар жоқ мұны көріп берген көмек.
Түгелдеп киім, тамақ, оқу хақын,
Шамасы аз жеткізе алмай жүрген жүдеп.

Көніп жүр тарпылыққа непе жылдай,
Қыс оқып, жаз ақша іздеп, ешбір тынбай.
Шыдаса көп қалған жоқ, мақсұт жақын,
Абырой, денге саулық берсе құдай.

Я, алла! Талапкердің бақытын аш,
Ақ жүрек пайдалы іспен атағын шаш.
Ұлтына қараңғыда қамаулы өскен
Жарқырап жарық сәуле болғандай бас.

Мың ділде білімдінің жалғыз сөзі,
Таңырқап жұрттың бұған тұрған кезі.
Сен болып бақыт таны нұр түсірсен,
Сыпырылып қайғы бұлты кетер өзі.

Айнымай тұтқан жолың болсын мынау:
Азаттық, ағайындық, теңдік сұрау.
Тайсалмай дұрыстыққа жанды қисан,
Борышы адамдықтың сонда тұр-ау...

САҒЫНУ

(Романс)

Айт пыныңды, көңілім, қайда барасың?
Қаңғырудан қандай пайда табасың?
Тоқталатын келген жоқ па мезгілің?
Дамыл таппай күні-түні шабасың.

Ойнақтайсың, от басасың, тұрмайсың,
Бір басымның текке аласың мазасың.
Білмеймісің, табалайды дұшманың,
Алаңғасар алып жүр деп жазасың.

Басыл енді, күлкі болма, көңілім,
Жүрегімнің панши берме жарасын.
Дейді көңілім сонда маған мұнайып:
Сарыарқаның сағынамын даласын.

Ең болмаса емін-еркін кезейін,
Есіл, Нұра, Еділ, Жайық саласын.
Бой көтеріп жүріп сайран етейін
Орал, Алтай, Тянь-Шань тауы арасын.

Қандай күйде жатыр екен, көрейін
Ер қазақтың еркін өскен баласын.
Баяғыдай еркіншілік бар ма екен?
Өз көзімен ерке көңілім қарасын.

Өлде билеп кете ме екен басқалар?
Сезіп қайтсын сорлы досың шамасын.
Хан мен бай, би мен батыр бар ма екен,
Сауық-сайран, ас пен тойы жарасым...

Айғай-қиқу найзамды әпер жауынгер,
Барымтапшыл мал қуатын рәсім.
Ердің құнын екі ауыз сөз бітіріп,
Тез айырған өтірік пен расын...

Деді-дағы жылады еніреп көңілім,
«Қимайсың, — деп, — орыс, ноғай қаласын».
Мен де егілдім, пыдамадым, һәм дедім:
«Ықтиярың, барсаң, жаным, барарсың...»

КӨҢІЛІМЕ

Күлімсіреп сілкін, көңілім, жабықпай,
Шыда көніп ауырлыққа, талықпай.
Еркін ойлап ерігетін күн болар,
Сыр көрсетпей, шық өткелден тарықпай.

Үміт кесіп қамығудан пайда жоқ,
Сендей мұңлы іздесе елден, қайда жоқ.
Талпынсаң да сағаты соқпай, сырласым,
Тағдыр соққан шынжырды үзер хайла жоқ.

Кез келгенде кімдер тізе бүкпеген?
Келешектен таудай үміт күтпеген?
Ұрлама, боларсың күлкі құрбыға,
Деп жүрмесін: «Несін тәуір-ай жүктеген?»

ГРИГОРИЙ НИКОЛАЕВИЧ ПОТАНИНГЕ

Ардақты Қарт! Келдім бүгін тойыңа,
Бүктік тізе, еттік құрмет тойыңа.
Қалам тарттым, қазақ ұлы қарыздар,
Шатлық сыймай толқыған сол бойыма.

Жарық жұлдыз сенің тартқан бағытың,
Өлшеуі жоқ төңірі берген бақытың.
Арманы жоқ ардақты ата ақ жүрек,
Ханзаданың күндемессің тақытың.

Қара бұлт қаптап көкке мұнартып,
Зарықтырып жаумай енді құрғатып.
Ел бағына туған сонда ер едің,
Шапып нұрын Сібір халқын қуантып.

Қара дауыл жердің жүзін басқанда,
Қарындасың азаматтан қапқанда,
Біріктіріп бірге баққан сен едің,
Жол таба алмай адасып жұрт сасқанда.

Адамшылық ектің елге егінін,
Елің үшін шектің пиифа кемейдін.
Бетің қайтып айнымадың ақ жолдан,
Кейімедің жат бауырды, тел едің.

Саған жақын Сібірдің бар елдері,
Жат емес: тау мен тасы, көлдері.
Сені ұмытпас, мәңгі атың паш етер,
Мәдениет шапқан тұқым жерлері.

Үздік туған Сібірдің сен ұлысың,
Ғұмырыңша басқарған көп жұмысын.
Ұранды елмен теңестірдің іргесін,
Қайтіп сенің ұмыт болар бұл ісің?

Шыққан Сібір жаман атпен атағың,
Қараңғыда қалдың, озып қатарың.
«Ер тумаса, ел көркеймес» нақыл бар:
Жуды сені туып ұлын Потанин.

Ерте ояндың, ел намысын жоқтадың,
Жетті қарттық, түсті 80, тоқтадың.
Жақсылыққа бастап жастан баулыған,
Жас буынға енді данғыл соқпағың.

Бізге салса, жалғыз 80 аз саған,
Тілер едік тағы 80 жас саған.
Табиғаттың болмай бөгет заңы егер,
Берер болса бұл тілекті жасаған.

Сұлу мінез ақ жүрекпен артық ең,
Қазақ атын шылбырдан сан тартып ең.
Біз ұмытсақ, өлмес айғақ тарих бар,
Атамыздай болған сабаз қартым ең.

ЖАС ҚАЗАҚТАР, ҚАЙДАСЫҢ?

Жатпалық, жастар, жатпалық,
Жасқанба, жолың ашылсын.
Бақпашында халықтың,
Бұлбұл боп тілің сайрасын.

Садақа басың, жан пида,
Ең жаманы айдалсын.
Өр қамалға – бір зауал,
Больп бір заман айналсын.

Кешегі дұшман қаһарлы,
Ертең қор боп жай қалсын.
Ұранынды шығармай,
Жас қазақтар, қайдасың?

ЕЛІМ-АЙ!

Ем таба алмай дертіңе мен ертеден,
Сол бір қайғың өзегімді өртеген.
Тырп етпейсің бас көтеріп көрпеден,
Еңсең неге түсті мұнша, елім-ай?

Өткен сағым, келер алдың бір мұнар,
Қызылшылсың қызарғанға тым құмар.
Сақтан деген сөзді жан жоқ шын ұғар.
Жемге шапқан, қармақ құрса, елім-ай!

Қандай едің, қара кейін қайырылып.
Қандай едің, тұрсың одан айрылып.
Мүгедек боп қос қанатың майрылып,
Өксіп жылап өгей ұлша, елім-ай!

Мұны кұр бос өлең десен, өзін біл.
Жұрт болмаймын өлем десен, өзін біл.
Не болса да көнем десен, өзін біл.
Босағада жүрген құлша, елім-ай!

Түзелесін қашан, жұртым, оналып?
Тіл алмасаң, кетпеймісің жоғалып?
Қайтер едің өткен дәурен оралып,
Жылы жүзбен мойнын бұрса, елім-ай!?

Сол күнінді көрсем – менің арманым,
Жоқтамас ем өзге тілек қалғанын.
Сұм жүрегім селк етпейді жалғанын,
Бұл мінезін бойда тұрса, елім-ай!

ЗАР ЗАМАН

Кез болған соң кер заман біздің баққа,
Жау жарағын асынып, міндік атқа.
Ел бастайтын ерлерге бұл бір зор сын,
Жаңа талап, жас ұлан, қарап жатпа.
Заман-ай!

Қ а й ы р м а с ы : Азаматы алапштын,
Аттанатын күн туды.
Тұлпар мініп, ту ұстап,
Баптанатын күн туды.

Ел бастайтын қайдасың, көсемдерім?
Сөз бастайтын қайдасың, шешендерім?
Тәуекелге бел байлап, бастап топты,
Тигізбесін жұртқа жау кеселдерін.
Заман-ай!

Қ а й ы р м а с ы :
Бай, қайдасың, ортаға малыңды сал,
Азды-көпті аямай барыңды сал.
Жаны төтті жақсылар, қайдасындар?
Мұсылманның жолына жаныңды сал.
Заман-ай!

Қ а й ы р м а с ы :
Ел қорғайтын қайдасың, батырларым?
Өлең, күйдің шебері ақындарым?
Азаматтын міндеті елді қорғау,
Төнгелі тұр басына күшті толғау.
Заман-ай!

АЛАШҚА

(Реквием)

Көк майса бетегелі жерің қайда?
Күмістей толқындаған көлің қайда?
Ын-жын боп жер қайысқан төрт түлікпен
Жөңкіліп, көппіп қонған елің қайда?

Көтерген ақ киізге ханың қайда?
Қиғаш қас, бидай өнді ханым қайда?
Түнерген сыртқа айбынды іргең бүтін,
Бір кезде басқа қонған бағың қайда?

Қақ жарған қара қылды биің қайда?
Ақ орда би түсетін үйің қайда?
Салтанат Сарыарқада құрған қазақ,
Толықсып жүрген кеше күнің қайда?

Шаң жұтқан текежәуміт атың қайда?
Қалдырмас жауға тастап жақын қайда?
Ұшқыр ат, түзу мылтық, болат найза,
Киінген көк дулыға батыр қайда?

Қамығып қанға толған жүрек қайда?
Бұрқ еткен бір ауыздан тілек қайда?
Жаяуға ат, жалаңашқа киім болып,
Қарасқан шапыраңға көмек қайда?

Бермейтін ел намысын ерің қайда?
Сүйенер қысылғанда белің қайда?
Өйткені айтқаны екі болмайтұғын,
Асыл зат артық туған бегің қайда?

Шалдырмас топтан тура шешен қайда?
Ұлықпен ел бастаған көсем қайда?
Қазағым, қазақшылық қалпың менен
Данғыл жол сайрап жатқан көшең қайда?

Кемеңгер дұғалы ауыз кәрі қайда?
Дертіңе шипа болар дәрі қайда?
Масайрап кімге сеніп қарысасың,
Жауап бер, осылардың бәрі қайда?

Жауап сол: өткен дәурен қайта келмес,
Қаншама өксігенмен тағдыр көнбес.

Бұл күнгі қарапыл қарт, парашыл би
Өткендер келгенмен де орнын бермес.

Сөйткенмен, қазақ көшпін онға бастап,
Жүруді өздігінен тағы білмес.

Мейлін көн, мейлін жыла соңғыларға,
Қайтсын-ай, қамықты-ау деп, көзіне ілмес.

«Ішкен мас, жеген тоқтың» заманы бұл:
Ашыққан, ашынғаның түкке жүрмес.
«Мал құмар, малдың қолы» деген ақын,
Кім қақса «жемтігінен» соған күндес.

Алашым, айтқанды алсаң, без бұлардан:
Еш нәрсе тәуіп бермес, білгенге ермес.
Қой бағып қасқыр қапан опа қылған,
Көре бер өз бетінмен күнінді өлмес.
Қайраған қолдан келмес іске әуре боп,
Қорлыққа, тілімді алсаң, болма кездес!

НАМЫС ҚҰРБАНЫҢА

(Марқұм Сүлеймен Бижанұлына бағыштадым)

Сен жоғында бұл жалғанда,
«Жалғап олқы» дейді кім?
Сен келгенде арамызға,
Қанша Орасан толды кім?

Қайтып едің қалыбыңа,
Бар ма нәрсе өзгерген?
Сен бір сыншы көрейін деп,
Сұм жалғанға кез келген.

Бар жолдасың бойындағы,
Ар-иманың, намысың.
Не қылайын деп едің сен,
Бұ жалғанның табысын!

Намысыңа тиіп еді,
Қылдың құрбан мал-жанды,
Ата-ананды, аға-інің мен
Елі-жұртың жалғанды.

Мен де жаңа білдім енді:
Бір жігіттің сымбатын.
Білдіруге келгенінді
Ар-намыстың қымбатын...

*Алыстан алаш десе, аттанамын,
Қазақты қазақ десе, мақтанамын.
Болғанда әкем – қазақ, шешем – қазақ,
Мен неге қазақтыңтан сақтанамын?*

ӨЛЕҢДЕР (1917–1918)

ЖАҢА ТІЛЕК

Жаңа жылда жаңа тілек тілелік,
Ескі жылды ескере де жүрелік.
Кеп жүрмесін қайта айналып түнеріп,
Көзің жасты, көңілің қаяу, алапым!

Жұрт болудың ойланалық амалын,
Қамсыз жатар емес енді заманың.
Надандықтың қираталық қамалын,
Мақсатыңа ұмтыл таяу, алапым!

Жау мен жұттан енді құдай сақтасын,
Қасекенді қас масқара таптасын.
Кәрі-жасың енді ғафіл жатпасын,
Аш көзіңді, болма баяу, алапым!

Өз қамынды ойлап өзің ел болсаң,
Ел боламын, тең боламын дер болсаң.
Көктен теңдік келмес өзің кем болсаң,
Мең-зең болмай, талпын, оян, алапым!

Ұшқан құстай, суда жүзген балықтай,
Табиғатты қолданушы халықтай.
Сен де енді сергісейсің жалықпай,
Жүргеніңше мәңгі жаяу, алапым!

Бүгін халықтың қуанышы кең күні,
Күн менен түн – таразының тең күні.
«Құт-береке болмаса екен кем күні»
Деп тілелік, қолың жай-ау, алапым!

ҚАЙДА ЕДІҢ?

Кешегі қара күндерде,
Жұлдызсыз, айсыз түндерде,
Жол таба алмай сенделіп,
Адасып алаш жүргенде,
Бұл күнгі көп көсемдер,
Сұраймын, сонда қайда едің?

Ақыл таппай дағдырып,
Жанашыр таппай сандалып,
Барарын қайда біле алмай,
Жүрген бір күнде саң ғарыш –
Есепсіз көп шешендер,
Жөніңді айтшы, қайда едің?

Сарыарқа сайран жерлерім,
Көкорай шалғын көлдерім.
Берін жауға алдырып,
Асқар тау – биік белдерім.
Қысылып қазақ тұрғанда,
Даньшпандар, қайда едің?

Атадан бала айрылып,
Қанаты сынып қайрылып,
Қасірет толып жүрекке,
Тұрған бір кезде қайғырып,
Толып жатқан қамқорлар,
Елде жоқ едің, қайда едің?

Құландай үркіп елдерін,
Қалдырып мекен жерлерін,
Жаяу, жалпы, жалаңаш,
Қатын, бала, ерлерін
Аштықтан қырғын тапқанда,
Сыпыра жомарт, қайда едің?

Көдейдің сорын қайнатып,
Майданға жасын айдатып,
Тіл жоқ, көз жоқ, баспы жоқ.
Өлімге басын байлатып –
Жіберерде, жаным-ау,
Жанашыр жақын, қайда едің?

Енді бүгін кім жаман?
Данышпан емес, кім надан?
Қамқор емес, кім жауыз?
Жомарт емес, кім сараң?
Көсем емес, кім жалтақ?
Шешен емес жоқ адам.
Бәрі білгіш, бәрі де ер,
Жеткіздің, алла тағалам.

«АЛАШ» ПАРТИЯСЫНА ҚОСЫЛМАҒАН АҚЫНҒА

Ертеде Бозша¹ деген ел болыпты,
Мекені Тұңғыш² деген бел болыпты.
Өзім ғалым құдайдың үйін көрген,
Бозбай³ деген сол елде ер болыпты.

Жасынан талапты боп атқа мінген,
Жақсының жолдас болып қасына ерген.
Екі дүние сауабын алмақ үшін
Еліне мешіт, мектеп салып берген.

Күніренген мектебінде шәкірт оқып,
Көңіліне ғылым алған тоқып.
Мешітке сыймай кеткен тақуалар⁴
Тау бағып күнәсінен қақтан қорқып.

Халықты тура жолға салған Бозбай,
Уағыздап шарифаттан кеңес қозғай.
Әлеумет жарықтыққа сүттей ұйып.
Бейге алмас мұнан артық ешкім озбай.

Сонымен бірталай жыл өткен дейді,
Атанған Бозбай абыз көптен дейді.
Құдайдың күдіреті емес пе бұл,
Бозекен абыройын төккен дейді.

¹ Бозша – Көкше, ел аты

² Тұңғыш – Шыңғыс тауы

³ Бозбай – Көкбай ақын

⁴ тақуа – оқымысты

Сәлдесі әлдеқайда қалған дейді,
Мешітке бір сопы жоқ барған дейді.
Мектебі де жабылған әлдеқашан,
Жұрт бұған таң-тамаша қайран дейді.

Уағызы дауға айналып кеткен дейді,
Кәсібі айып алу еттен дейді.
Бұрынғы әбүйірдің бірі де жоқ,
Бұл күнде жасы алпысқа жеткен дейді.

Өзінше мешкей атақ ілініпті,
Бұл мінез жұртқа тегіс білініпті.
Күніне екі-үш мезгіл ет жейтін боп,
Өткізген енді солай тірлікті.

Көрші ел Бозекеннің момын екен,
Сол елді Бозбай қасқыр торыр екен,
Арық тоқты сойса да айып алып,
Ел үшін арын сатқан обыр екен.

Қөз жасы момын елдің көл болыпты,
Ел жегіш Бозбай деген ер болыпты.
Айрылып адамшылық қасиеттерден,
Алымын араз-татуы бір болыпты.

Амал жоқ, кедей сорлы көнеді екен,
Бозбайға не тілесе береді екен.
Болмас іске ат пен тон айып алып,
Мирас боп сол Бозбайдан келеді екен.

Уапырым-ай, мешкейлік те өнер екен,
Момынды жеуге Бозбай шебер екен.
Нашарға болысатын болшебектің
Осыған үкіметі не дер екен?

КӨКБАЙДЫҢ ХАТЫ

Өлеңмен мені біреу жамандаған,
Сөйтсе дағы ретін таба алмаған.
Өйтеуір жамандаудың жөні осы деп,
Анық кінә қоймаған, табандаған.

Жазығым бірнеше жыл бала оқытып,
Бұл күнде оқығудан шабандаған.
Не себептен оқуды тастадың деп,
Жөн емес пе тексеріп адалдаған.

Бір өлеңге мінімнің бәрін терген,
Мін емес жерлерімді мін деп көрген.
Нысананы дәл басқан мерген қайда?
Ақбөкен деп қарды атқан аңғал мерген.

Өліпше жамандап-ақ жазған екен,
Өлеңмен сау жерімді қазған екен.
Осыған оқыған деп ат қойғаны,
Заманды бақа сорып азған екен.

Мен салдым мейіт пенен медресе,
Бала жинап оқыттым әлденеше.
Пенделік мойнымдағы борышым ғой,
Білгенімді білдірмек әсіресе.

Непше жыл азаптандым қылып еңбек,
Білімсіз сөзге түсіп қашқан Көпбек.
Менен бұрын талай жан арпалысқан,
Мүмкін бе бір кісіге көпті жеңбек?

Жиырма жыл солармен арпалыстым,
Бала оқыт жинап бер деп көп қарыстым.
Жалғыз үні, жаяудың шаңы шықпас,
Түк пайдасы болмады ат жарыстың.

Үй бердім, баласына тамақ бердім,
Ақы алмай барлығына сабақ бердім.
Аяғында солардың көбі қашты,
Бірлі-жарым болмаса талапкердің.

Абай марқұм ескіге ермеуші еді,
Ескіні онша тәуір көрмеуші еді.
Мысырдан төте жолмен оқу пықты,
Сол қашан келеді деп пәлдеуші еді.

Өзімнің жасым көрі, жүрегім жас,
Ішпегі айтпасам да болады пәп.
Абайдан құлағым бұрын тиген
Дүние болады деп бір тайталас.

Дүние ескі жолмен оңалмайды,
Жаңаға ескі қожа бола алмайды.
Жуан кеуде ұлықтар түгесілмей,
Әділет орнына қона алмайды.

Мінеки, соны айтқанға бірнеше жыл,
Уақытты өткен нәрсенің бәрі де тұл.
«Оқымаған заманнан оқиды» деп,
Пайғамбар хадис айтқан, оны да біл.

Адамды түзетпейді кісі билеп,
Адамның екі қолы өзіне инек.
Ғаламға ақыл патша болған күнде,
Теп-тегіс адамзатқа есе тимек.

Сонша болмай дүние жаңалайды,
Жаңа жөніп, ескілер шамалайды.
Ескінің көңгендері аман қалып,
Көнбеген мейлінше жараланды.

Сонымен мен түсіндім жаңалыққа,
Жаспенен кіріспедім алаалыққа.
Түзу жол дүниедегі жалғыз-ақ сол,
Басқа жол іздегенмен табылып па.

Босаттым медресемді мұғалімге,
Берейін иесі сол, енді кімге?
Медресе мұғалімге орын болып,
Қонағым қарық боп тұр осы күнде.

Замана замандасқа жағын дейді,
Күнбе-күнгі тағдырға бағын дейді.
Бүгінгі ой ертеңгіге жарамайды,
Таппасаң мезгіліңнің бабын дейді.

Адамзатты билейді заманасы,
Жұр деген соқпағынан табыл дейді.
Жазғаным замандасқа жағынғанын,
Маған бұл жамандаушы не қыл дейді.

Екеуіміз сынатайық ағайынға,
Сондағы айтар дауынды тағайында.
Сен сөкті деп ескіше бала жинап,
Көшкен жұртқа қаңғырып лағайын ба?

Шырағым, өзін қаңғыр, менен аулақ,
Жамандасаң жаманда мені жаулап.
Сөйлер білмес ауыз деп мен айтпаймын,
Айта бер өз көңіліңді өзін аулап.

МІРЖАҚЫПТЫҢ ҚАЙТАРҒАН ЖАУАБЫ

Көке¹ аға, осы күнде мен жаспын ғой,
Жай-күйінді біле алмай адастым ғой.
Көп жылдар меңпеу қалған халық үшін,
Алаш деп, бөлшебек деп таластым ғой.

Ал, Көке, жазған сөзді көшпіріңіз,
Жариялатпай қатесін өшпіріңіз.
Жаңа заң, жаңа үкімет түсініпсіз,
Аяқты ұзын көлбеп көшпіріңіз.

Халел² мен Ахандарға³ жоқ айтыңыз.
Аз емес, білгенінді көп айтыңыз.
Жолына бөлшебектің түсіндім деп,
Халықтың тілектесін молайттыңыз.

ҚАНАТТАЛДЫ

Ғашықлық — бір ыстық күн желі тымық,
Басына түскен жанның көңілі сынық.
Қаратпас бай-жарлының шамасына,
Адамды желіктірсе жігітшілік.

Бұрынғы қолдағы істің бөрі қалды,
Біріндеп төл мінезді заман азды.
Асылзат шахыбаздар шабыт таппай,
Шөлге ұшып сайын далада қанатталды.

¹ Көке — Көкбай ақын

² Халел — Халел Ғаббасов, Шағын елінің азаматы

³ Ахан — Ахметжан Қозыбағаров, Бұғылы елінің азаматы

МЫСАЛ, АЙТЫС, БАЛЛАДА (1907–1923)

ЖҮМБАҚ

(Мысал)

Һәр түрлі бір түбекті аң жайлаған,
Арыстанды бастық қып хан сайлаған.
Айдаһар, жолбарыстан уәзірі бар,
Батырдың қайратына жан таң қалған.

Дос болған піл мен қасқыр және барып,
Һәр түрлі сый, зияфат¹ ала барып.
Күшті аңның бөрі өзіне қараған соң,
Аузына түскен басқа аң домаланып.

Бұл арыстан мәнзилінде² мекен еткен,
Қанша аңның қаһар етіп қанын төккен.
Болса да қанша ғайып бетке айта алмай,
Күнкілдеп ұсақ аңдар жүрген шеттен.

Арыстаннан ұсақ аңдар не көрмеген –
Төрісін төсек қылып, етін жеген.
Бетіне қарсы келіп шақылдаса,
Не қалды ол байқұста енді өлмеген?

Осылай қанша заман өткен екен,
Арыстекен ойға алғанын еткен екен.
Бір зауал³ һәр камалға⁴ деген мысал,
Батырға бір күн зауал жеткен екен.

Азырақ басқа жерде аң бар екен,
Оларда ғаділшілік заң бар екен.

¹ зияфат – тарту-таралғы, сыйлық

² мәнзил – тұрақ

³ зауал – жойылу, кек қайыру

⁴ камал – жетілу

Арыстанның қол астынан аз болса да,
Иттифақлы аңдары, өнерлі бір хан бар екен.

Бір өнер бұл ойлаған етейін деп,
Мықты аңның бастығына жетейін деп,
Ғаламға мәшһүр¹ аңның ханы атанып,
Дүниеден сол есіммен өтейін деп.

Арыстан сол ниетпен соғысты бұл,
Шығарды қарап тұрып жок істі бұл.
Аз аңдар көп аңдарды жеңіп кетіп,
Жерінен алды арыстанның қонысты бұл.

Бұл аңдар сұрша ғана мақар екен,
Ғайратлы һәм хәйләлі шақар екен.
Арыстанды қарап тұрып масқаралап,
Бұл күнде жазирада² жатыр екен.

Көрдің бе арыстекемнің мерт болғанын,
Жеңіліп дұшпанынан дерт болғанын?
«Ісімнен күнә сұмдық болды ма?» деп,
Зұлымдық қылмысқа енді серт қылғанын.

Отырып бір күн арыстан ой қылыпты,
Халық жинап тәубе қылып той қылыпты.
«Қиянат күшті әлсізге етпесін» деп,
Аңдарға әмір шашып, қойдырыпты.

Тойына шақырмаған жан қалмаған,
Түлкі, қасқыр, құлан, киік, суыр, қоян.
Қасқыр, аю, бұғы, марал, борсық, тышқан —
Хайуанның жыбырлаған бәрі барған.

Арыстанға бұлар айтқан ғариза хәл:
«Мекеннен біздің еткен қасқырларды ал,
Жерлерде бұлар жүрген біз жүрмейміз,
Біздерге күн көрсетпес осылар дәл».

Дұшпаны жуас аңның қасқыр, қабан,
Жолбарыс, айдаһар да фиғылы жаман.
«Тіл тигізіп, достарымызды сөктіңіз» деп,
Арыстан той тарқатып ашуланған.

¹ мәшһүр — атақты

² жазира — арал

Жанжалмен тарқаған той болды тағы,
Тағы да жиналысты аң баяғы.
«Қорлыққа өлтірсең де көнбейміз» деп
Үн қосып нашар аңдар ал шулады.

Той тарқатып арыстан шатырлаған,
Көбіне жанжал үшін қаһар қылған.
Үшінші рет жұрттың бәрін қайта жиып,
Бағзы нашар аңдарды шақырмаған.

Арыстанға бұл байғұстар өкпелеген,
«Үстайсың бізді қорлап шетке» деген.
Арыстан айтқан: «Сіздердің керегің жоқ,
Мәжілісті бұзасың текке» деген.

Бұлардың қалды сөйтіп көз жасына,
Кім білер қорлық келмей өз басына?
Арыстанның бұл хақында ниеті сол –
Ілгері қадам басып озбасына.

Қылмады арыстан уафа тәубесіне,
Аңдардың тоқтау салмай ғауғасына¹
Өзі еткен әміріне хилаф келіп,
Сақина тілеп алды сау басына.

Сол аңдар емес, дейді, әлі тыныш,
Топтанып ақылдасқан күнде жиылыс.
Бұларды өзім барып көрмесем де,
Наныңыз, оқушылар, бекер емес.

Ойыңа қалай келсе, солай түсін,
Сыртын көріп құр қойма, аңғар ішін.
Өндегімдей айтуға қаймығамын,
Секілді еді осылай көрген түсім.

ҚАРА ҚҮС ҒӘМ АДАМ

(Айтыс)

Қара құс:
Жалғанға патша баланған,
Данышпан ізгі саналған,
Аллашыл әділ адамнан,
Қайдан пықты бұл мінез?!

¹ ғауға – у-шу, айқай-жанжал

Адам:
Тексеретін сен емес!
Ескеретін мен емес!
Саған адам тең емес,
Маңайымнан жоғал тез!

Қара құс:
Атам менің қара құс,
Өзім қырғи бала құс.
Тояттармын болып тұс,
Жемтігіңе келдім кез.

Адам:
Айтқанымды кектесең,
Оқ жалынсын кетпесең!
Сырғыш қанат етпесем...
Адамға серт айтқан сөз!

Қара құс:
Қорқытқаның осы ма?
Дегенім ғой «шопшыма».
Жүрмесін жетпей досыңа,
Оғынды сақтап, сонан без!

Адам:
Жауласармыз, тынармыз,
Балдан тәтті тұрармыз.
Сонда сені қуармыз,
Қара жүрек, қанды көз.

Қара құс:
Жауыздығың болды пап,
Жақсылыққа жаның қас.
Ойламаймын қыла алмас,
Қам қылармын мен де біраз.

Адам:
Жазбен бірге жаңғырып,
Көңілге нұр, жан кіріп,
Біз біткенде қаңғырып,
Жоғаларсың сен өзін.

Қара құс:
Біз де тойда болармыз,
Кеудеңе барып қонармыз.
Қара құс біткен тоярмыз,
Мейлің тула, мейлің төз!

БҮРКІТ КЕГІ

(Баллада)

1

Қыран бүркіт бір күні
Алып қызыл түлкіні,
Масаттанып қайтып ед,
Иесі бастап әңгіме
Жиналған жұрттың бәріне
Жыр ғып кешке айтып ед.

Қасына кімдер ергенін,
Түлкіні қалай көргенін,
Өзекпен сұмның зытқанын.
Томағасын сыпырып,
Алғанда қыран құлпырып,
Шарықтап көкке пыққанын.

Алдында түлкі көлендеп,
Аспаннан бүркіт төмендеп,
Атқан оқтай аққанын.
Аңшының бәрі жарысып,
Келсе ақиық қарысып,
Түлкіні алып жатқанын.

Аттан түсе қалысып,
Айырып аңды алысып,
Мәз болып тұрған шақтарын.
Қызылдатып қыранын,
Өзі де басып құмарын —
Көк бұйраны атқанын.

Аң байлана ергендер,
Қызық көре келгендер,
Таласып жолға қалғанын.
Басында керісіп,
Аяғында келісіп,
Бір ақсақал алғанын.

Пұшпақты ілген тұсына,
Қарап қояд құсына,
Еркелеткен жүзбенен.
Қалдырмай бәрін біртіндеп,
Соғып отыр күлімдеп,
Мақтанышты сөзбенен.

Тұғырда сонда отырған,
 Өсіп көңілі құлпырған
 Ойға кетті ақиық.
 Түсіп сол күн кешіне
 Өткізген өмірі есіне,
 Қайғымен бірге жабығып.

Қиын биік қияда,
 Қиюлы тас ұяда
 Отырғанда жас түлек,
 Арқан салып алғаны.
 Бір ноғайға барғаны
 Мейірімсіз тас жүрек.

Ойлады қыран, ойлады,
 Ой түбіне бойлады.
 Қылмиып қарап жабыққа,
 Ноғайдың қалай алғанын.
 Азапқа жанын салғанын
 Зар қылып аспан – жарыққа.

Аяқбауменен кейітіп,
 Жем де бермей жетілтіп,
 Томағасын алмаған,
 Асау жасты жасытып,
 Ырғаққа үнем асылтып,
 Ұйқысы бір қанбаған.

Айтқанға әбден көнетін,
 Шақырса жемге келетін
 Болған соң ақыры жас тағы
 Жуасытып алған соң,
 Пайдакүнем аздан соң,
 Қазаққа кетті сатқалы.

Ноғай қырға барады,
 Есет сатып алады
 Қыранды көріп бір күні.
 Міне, бүгін сол Есет,
 Соққан желдей ол есед,
 Алдырып қызыл түлкіні.

Қызықпенен күн өтті,
 Жемдеп Есет түлетті
 Өз үйіне әкеліп.
 Мұнда келіп көңлі өсті,
 Ноғайды қайтып көрмес-ті,
 Бақты Есет мәпелеп.

Еркелетті ер Есет,
 Болды қыран ересек
 Қанаты қатып қайратты.
 Сипады ол, сылады.
 Бүркіт көңілі тынады,
 Көрмейді қайтып ырғақты.

Ат үстінде күнде Есет,
 (Бүйтуді ноғай білмес ед),
 Бүркітті алып жүреді,
 Қалусыз енді көнігіп,
 Иесіне елігіп,
 Өкесіндей көреді.

Есетке еркін билетті.
 Баулып Есет үйретті,
 Бабын тауып қайырып.
 Алғыр құс әбден атанды,
 Алып түрлі жат анды,
 Кетті даңқы жайылып.

Қаппаса түлкі амал жоқ,
 Қыранға мұнан жаман жоқ.
 Көрінсе бірақ алған-ды
 Аң алдынан құтылып
 Кеткен емес сытылып,
 Содан Есет малданды.

Есеттей дос болмас деп,
 Баяғы ноғай оңбас деп,
 Қозғалып бүркіт санғыды.
 Күні бойы ат қаққан,
 Есетімен көп шапқан –
 Көзін жұмып қалғыды.

Қыранның данқы алысқа,
Жат пен жақын, танысқа
Жайылып тегіс кетіп ед,
Көруге кімдер келмеді,
Біріне Есет бермеді,
Бәрі де көңіл етіп ед.

Есеттің бір күн сорына
Баймырза келді жолыға,
Елінің мықты төресі.
Жатты да келіп жабысты,
Түрлі сөзбен шалысты,
Болып көп мал берісі.

«Жылқымнан таңдап жүйрік ал,
Берейін қосып тағы мал,
Бүркітінді қи, – деді.
– Өдейі өзім келген соң,
Жақсы болмас бермесең...»
Есет сонда бұй деді:

«Алдияр тақсыр, хан төрем,
Арызымды қабыл ал, төрем!
Бай емеспін, кедеймін,
Аз малымды алсаң да,
Күн көргіпсіз қалсам да,
Бүркітімді бермеймін.

Тірідей қолдан пығарман,
Не пәлеге пыдармын.
Рзальқпен көну жоқ,
Қинама, тақсыр, жанымды,
Ала бер шауып малымды,
Қыранды қолдан беру жоқ».

Зіркілдеді Баймырза:
«Бұл неме өзі қай мырза?
Бетімнен менің алатын!
Сыйламасаң Бөкенді...
Танытармын өкенді...
Арсылдап итпе қабатын.

Не деп отыр, қарашы,
Иттің ғана баласы,
Қуарған кедей оңбаған!
Ұмытпа, бәлем, сөзіңді.
Жоғалтармын көзіңді.
Не дедің жаңа сен маған?

Тұра тұр, — деп, — бәлем-ай!»
Тамаққа да қарамай,
Баймырза кетті кектеніп.
Қандай сұмдық болар деп,
Бұл бір пәле салар деп,
Есет қалды сескеніп.

5

Шала ұйықтады ол күні,
Қайғылы болып көңілі
Есет сынды ер енді.
Ерте тұрса — қан сонар,
Аңшылыққа жан құмар —
Бүркітін алып жөнелді.

Қыран бүгін сымбатты,
Күйіне келген тым қатты,
Көрінсе қасқыр алатын.
Қоян-қолтық келмей-ақ,
Кезіккен әр жерден-ақ,
Жұлдыздай ағып баратын.

Ұмытты Есет қайғыны,
Болар деп пәле қай күні —
Кешеден басын дан қылған.
Есіл-дерті аң енді.
Көрінсе деп қап, енді,
Қазалы шіркін қаңғырған.

Көңіліне желік енеді,
Шыдамай Есет келеді
Жеткенше биік басына.
Бір уақытта тамаша...
Бұрылып Есет қараса,
Баймырза келед қасына.

Тегін емес – жанжалмен,
Салды бетке қанжармен,
Қансырап Есет құлады.
Қайтарып боп намысты,
Төре құсқа жабысты,
Таңырқап қыран тұрады.

Тастай беріп қаруды,
Аяқбаудан алуды
Баймырза ойлап келеді.
«Мендік болдың, қыран», – деп.
«Тау тағысын қырам», – деп,
Жақындап жанай береді.

Есетке қыран бір қарап,
Екі көзі қанталап.
Баймырзаға төнеді.
Беттен бүріп алған соң,
Демі құрып аздан соң,
Тұншығып төре өледі.

Достың құны мұнымен,
Бітпегендей пынымен,
Армансыз бүркіт кек алды.
Кеудесін сөгіп төренің,
Суырып алып жүрегін,
Тамызбай қанын жеп алды.

Жан-жағына қаранды,
Көзін тігіп қадалды.
Есет жатыр жаны жоқ,
Өзгені көзі көрмеді,
Көрсек көңіл бөлмеді,
Есетсіз қырдың сәні жоқ.

Азырақ қыран толғанып,
Қос қанатын қомданып,
Көтерілді қалықтап.
Есетті ұшып айнала
Жүріп біраз жай ғана,
Аспанға асты шарықтап...

Әңгімелер

*Қалғанша жарты жаңқам мен сенікі, —
Пайдалан шаруаңа жараса, алаш !*

ЖАЗ

Жаз болудың алдында күн ұзарып, ақырындап қар да ери бастайды. Жолдарда, жырақаналарда су жүгіріп көлге, өзенге құяды. Өзенде мұз жарылып, су ылайланып, төмен ағып, сең жүре бастайды. Су өзеннің жиегімен асып, жағаларын қар кешіп, күн жылынып болған соң, шөп шығып түрлі түсті гүлдер шөпек атады. Егіншілер соқа-сайманын түзеп, жер жыртуға шығады. Тоғай да жапырақтарын жамылып, жаңа келген сайрағыш құстардың үнімен көңілді болып кетеді. Жаз жан-жануарлардың бәрін де тірілтеді. Жаздың жетіп, күннің жылынганына бәрі де шаттықта. Қыстан қысылып шыққан мал жүнін тастап, бие құлындап, қой қоздап, қара жерді сағынып қалған жануарлар, байласа тұрмай далаға қапсады. Қазақ халқының нақ бір байларының болмаса, қысқы үйлері қандай напсар. Енді бұлар да сол қараңғы иісті қыстауларынан шығып, киіз үйлерін тіккен. Қыстай жарық даланы көрмей жатқан шал-кемпірлер мен аурулар да бір жасап таза ауаны жұтып рақаттанған. Балалар ойынға шығып, жүгіріп, жыл құстары тегіс келіп, жұмыртқа салған. Көлде қаз, үйректер бықылдап толып отыр. Анда-санда аппақ болып, ұзын мойнын иіп, сұлу кеудесін керіп жүзіп жүрген аққуды да көруге болады. Суға барған қатындарды мазактап шағала да шықылықтап күліп жүр. Таң ата шырылдаған торғай мен үйдің алдын, кісінің жолын ерсіл-қарсыл кесіп ұшқан қарлығашта да дамыл жоқ. Құстар әуелгі келгендей емес, соңғы кезде азая бастады. Балалар жұмыртқасын алып, мергендер онан да, мұнан да мылтықтарын тарсылдата берген соң, шошып көрші көлдерге кетсе керек. Міне, майдың он бесі болды. Мал көкке тойынды. Жұрт бие байлады. Балалар анау байлаған жас құлындарды желіге оралып қалмасын деп күзетіп, бір жағынан тайларын үйретіп жүр. Тайы жоқ балалардың сол кезде азырақ көздері қызығады екен.

ЖАЗҒЫ КЕШ

Күн батты. Үйге қайтатын да уақыт жетті. Біз жүгіре басып келе жатырмыз. Оның арасында түн көзге түртсе көрінбейтін

қараңғы. Өне, бір түп қурайдың тұсынан көктін жиегі мұнарланып көрінді. Бұл не? Өрт пе?.. Жоқ туып келе жатқан ай екен. Оның оң жағында төменірек ауылдың оты жылтылдап көріне бастады. Міне, біз ауылға келіп қалдық. Мен алдымен жер ошақ басындағы сүт пісіріп отырған әжемді таптым.

ШІЛДЕ

Жаз өтіп шілде жетті, шілдеде күн ұзын, түн қысқа, күннің ыстығы сонша күшті, тастар, құмдар қызып кетеді. Шілдеде піспеген шөп қалмайды. Мінілмеген, жұмысқа салынбаған мал семіріп, желідегі құлындар ғана жүдеген. Қымыз мол, козы піскен. Ел жайлауда бірін-бірі қонақ қылып, қазақ салты өз алдына бір қызық. Қыз ұзатса, ұл туса, той болып, жұрт жиналып, ат шауып, күрес болады. Осы кезде қазақ бұрынғыдай алысқа көшпейді. Бұрын жердің еркін шағында жүз елу, екі жүз шақырым жерлерге жайлап кетеді екен. Үлкендер сол күндерін осы күні қатты сағынып сөз қылысады. Шөп шабатын мезгіл де жетті. Боз балалар жайлаудың қызығын қия алмай ерініп өрең шығады. Қазақ шөпті бел орақпен шабады. Маппина жаңа тарап келеді. Оқудағы балалар да жаздай қымыз ішіп тынығып, енді сабаққа баратын күндерін санап жүр.

КҮЗ

Міне, сентябрь туды, күз келді. Күн қысқарып, түн ұзарды. Аспаннан бұлттар қаптап, сіркіреп жанбыр да жауып тұр. Күн сирек көрініп, аз жылытады. Анда-санда таңертең салқын болып қояды. Өткір суық жел арық малды, жұқа киімдіні тондыра бастады. Жұрт күземін алған соң, киізін де басып алды. Маса, шыбын, құрт-құмырсқа жоқ болып кетіпті, құстар да жылы жаққа ұша бастады. Қарлығаштар көптен көрінбейді. Аспанда тырналар тізіліп ұшып барады. Ағаштардың жапырақтары сарғайып түсіп шөптер де қурап қалған. Егіншілер астығын жинап алып, шабындыда әр жерде ғана жанбырға сарғайған шопақтар тұр, оларды да иелері тасып алуға шана жолын күтіп отыр.

Ел тегіс биесін ағытып, пысық қатындар желі-ноқтасын кептіріп алды. Жаз күні көп байлағаны есіне түсіп, қымыз-пыл палдар арық құлынын жаңа аяп отыр. Ер азамат қыстауды түзеп, көмпір мен пал, борбай балалар от басында отыр. Жаз рақат болса да, киіз үйдің күзді күні суығы-ай!

ҚЫС

Декабрь жұлдызы. Қар көптен жауып, нағыз қыс болды. Күн әбден қысқарған. Күннің көзі көрінсе де жылынбайды. Өзенді, көлді мұз қаптап, жұрт үстімен жүре бастады. Қалың қардан шөптің басы көрінбейді. Қыс күні аяз күшті болып, үскірік борандар да аз емес.

Орман қарайған, ішінде құстарды көре алмайсың, қоян күндіз жасырынып, түнде ғана жүтіріп жас ағаштарды кеміріп жүр. Иелері жылы қораға шөп салып бағып-қақса да, қысты күні үй хайуандарына да бапсыз. Адамның өзі де суықтан қорғанып үй салып, жылы киім киіп, үйлеріне от жағып, дәйім жұмыстарынан қала алмайды. Қыстыгүні жылқышыларға бек қиын: қандай суық борандарда күні-түні далада жүргені, қасқырдан бір қорқып, бораннан екі қорқып, бейшараларда тіпті рақат жоқ. Жалтаң аяз көбінің беттерін қарыған.

Шилі бет байғұстар желге де қарсы қарай алмайды. Сабаққа мезгілмен жүретін баланың да ертеңгі аяз есінен көпке дейін пығатын емес.

Мақал: қыс қысыл, жаз жазыл.

ҚОЯН

Бір мезгілде күн батты. Ауылға жақын жерде қыстыгүні бір қоян тұрақтаушы еді. Түн болды. Қоян бір құлағын көтеріп тыңдап, онан соң екінші құлағын тікшітіп, мұрттарын сипап, танауын тартып, иіскеленіп, артқы аяқтарымен шонқийп отырды. Біраздан соң қалың қардың үстімен екі-үш секіріп барып отырды да, жаң-жағына жалтақтап қарай бастады.

Маңында қардан басқа еш нәрсе жоқ еді, айдың жарығымен қар жалт-жұлт етіп толқын секілді құбылып жатты. Бұл қоянға үлкен жолдан өтіп, күзді күні егін соққан жерге бару керек еді. Бір мезгілде үлкен жолдың бойында сықырлаған шананың, пысқырған аттың дыбысы естілді. Қоян тыңдап тұра қалды: жүк тартқандар екен. Жағаларын көтеріп, мойындарын бөкебеймен орап, тұмақтарын баса киіп алған кісілердің сақал, мұрт, қас, қабағын қырау ұстаған, беттері әрең көрініп ауыз-мұрындарынан бу бүркырап, аттарын айдап ысқырып, аттары да терлеп, терлері қыраулаып бусанып келе жатты.

Екі қазақ қатарласып, біреуіне екіншісі қалайша былтыр бір атын ұрлатқанын сөйлеп келе жатыр еді. Жүк өтіп кетті, қоян орғып, жолдан өтіп, қырманға қарай жөнелді. Жолда ескі таныстарынан екі қоянға кез келіп, олармен біраз ойнап жүрді де, әрі кетті.

Ауылда от сөнген, иттің үргені басылған екен. Жалғыз-ақ бір үйден баланың жылаған дауысы естілді. Бұл да тез қырманға келіп жетті. Мұнда өзінің жолдастарына кез болды. Бәрі ойнап, бидай мен сұлының дәнін жеп түннің жартысын өткізді. Бір мезгілде күн шығыстан бозарып тан көрінді, аспанда жұлдыздар азайып, ауылға да жан кіре бастады, қатындар суға жөнеліп, еркектер жұмыстарына қарап, балалар да жылап шулай бастады. Жүкшілер жолға шығып қалған екен. Біздің қоян қайтадан жүгіріп ініне келіп, екі құлағын арқасына салып, екі көзін бадырайтып апқан қалпымен ұйықтап қалды.

ҚАСҚЫР ҚЫСТЫ ҚАЛАЙ ӨТКІЗЕДІ

Ызылдап соққан суық жел. Аттының жолын, жаяудың ізін қар басқан, көлдер мен өзендерге мұз толған. Аяз бен боран жан-жануарлардың бәрін де үйіне, қорасына қуып тыққан да, далада тұрақсыз қаңғырып, суыққа дірдектеп, қарны ашып, бұралып көкшіл жүнді қасқыр жүр. Бір жерде де рақатпен жатқызбай тоғайларды, мидай даланы кездіріп мұны қуып жүрген аштық. Сорлыға күндіз де, түнде де дамыл жоқ. Қалың қарда кейде аяндап, кейде жортып, тістерін сақылдатып, қайдан бір тоятын тамақ табылар екен деп жүргені. Ормандағы үлкен аңның бірі — аю, ол жаз семіріп алып, қыс жылы ұйшпегіне кіріп бекініп жатып, ұзақ ораза ұстаған кісідей ұйықтап жатыр. Өзіне лайық жып-жылы іні бар түлкі куда тіпті қайғы жоқ. Көртышқандар да астығы мол үйлерді сағалап, неше бөлме ін қазып алып, уайымды ұмытқан. Ақылы жоқ бадырақ көз қорқақ қоянға шейін ақ тоншасын киіп алып, бұтақ кеміріп шаттықта жүр. Жалғыз-ақ сорлы қасқырдың басына қыс күні бар бөле орнаған, мұның бір ғана үміті — бекітусіз қора, күзетсіз жылқы.

БҰҒЫ

Петербордан жоғары Архангельский деген губерне бар. Соның көп жері сазды болып, шөп пықпайды, мүк шығады. Онда самоиед деген жұрттың күн көретіні — бұғының бір түрлі тұқымы. Ол бұғының мүйізі тармақ-тармақ, жалпақ болады. Үлкендігі тайдай, жүні қара бурыл, жасаған сайын ағара-ағара, ақырында ақ боз болып кетеді. Еркегі жыл сайын мүйізін тастайды. Ұрғашысының да мүйізі болады, бірақ еркегінен кішірек. Баласын отыз жұмадай көтеріп май айының ортасында табады. Оттайтұғыны манағы мүк. Бұғының қол тумасы да болады. Ондағы жұрт сүтін ішіп, етін жеп,

терісін киіп және терісінен үйлерін де жауып алады. Өйелдері тарамысынан жіп иіріп, киім тігеді. Қанынан дәрі істейді. Шанасына жегіп жүреді. Бұғының тұяғы қарға батпайды. Жеңіл басып қалың қардың үстімен иесінің тілеген жеріне жеткізеді. Бұғысы мыңға жеткен самоиед бай есебіне кіреді.

ПІЛ

Піл дегеніміз бір жануар, қазақ халқы атын білсе де өзін көргені жоқ шығар, өзі жер жүзіндегі хайуандар арасында бір мықты, үлкен нәрсе. Биіктігі екі құлаштай, ұзындығы екі құлаш та бір кез. Төрт аяғы сондай жуан, ағаштың түбіріндей, буын жоқ секілді көрінеді. Мойыны қып-қысқа, басы үлкен, көзі кішкене, мұрны мұрын емес, бір жарым құлаштай болып, түп жағы жуан, ұш жағы жіңішкерек. Тап ұшында екі тесігімен ирендеп жатқан, еркек пілдің, мүйіз секілді, сыртқа шығып тұрған екі ұзын тісі бар. Әрбіреуі бірнеше пұттан келетін. Пілдің тістері аппақ, қадірлі һәм қымбат болады. Құлақ төбінгідей, терісі қалың, сөйтсе де зор мылтықпен атып өлтіруге болады. Табаны жұмсақ, тым айрылып кетпесе де, бес тарам. Ұрғашы пілдің төс жағында екі емшегі бар, еркегіндей сыртқа шығып тұрған тісі болмайды.

Піл ыстық жақта болады. Біздің суығымызға шыдай алмайды. Жемі – жас ағаштың жапырағы, жемістер һәм әр түрлі дәмді нәрселер. Жейтін жемін де, басқа нәрселерді де әлгі ұзын мұрнымен алады. Жерде жатқан инедей нәрсені де ыңғайсыз көрінген мұрнымен оп-оңай алады. Бір ағашқа келіп, жемісін жеуден бұрын, әуелі ағашты мұрнымен соғып, сілкіндіріп, құрт-құмырсқасы түскендей болған соң жей бастайды. Піл – сондай түсінікті хайуан, ұстаған соң кісіге тез үйір болып, көп қызмет қылады. Оның арқасына бір үйшік секілді нәрсе орнатып, біраз мініп те жүреді. Пілге мінущілер басына отырып алып, тілеген жағына қарай айдайды. Пілге жүген ноктаның керегі жоқ, қожасының қақпақтаған жағына қарай бұрыла береді. Үйренген кісісінен айырылмайтын мінезі де бар. Жәй жүргенде жуас болса да, біреу ашуландырса, ұзын мұрнымен бір-ақ салып жығып, аяғымен таптап өлтіріп тастайды. Піл сондай күшті, үстімен әлденеше жүз пұт, мұрнымен бір жүз пұт көтереді, дейді.

КИТ

Бір түрлі жәндіктер бар, өзі балық секілді су ішінде тұрып, тірі бала тауып, емшегін емізіп өсіретін, сондай жәндіктердің

ең үлкені — кит. Оның ұзын бойы он құлаштан он төрт құлашқа шейін, кеудесі ұзын бойына қарағанда бегірек жуан. Басы кеудесінің жартысындай, төбесі жалпақ, үстінде томпайып жабылып, ашылып тұрған екі тесік бар. Дем алғанда аузына су толса, суды әлгі тесіктерінен аспанға пырылдатып атып жібереді. Басының екі жағында екі көзі бар, сиырдың көзінен үлкен емес. Басының зорлығына қарағанда көзі жоқ секілді көрінеді. Тісі болмайды, тіс орнына екі езуіне мүйіздей қара нәрсе бітеді. Терісінің қалыңдығы екі елідей болады, оның астындағы майы сондай қалың. Бір киттен екі-үш жүз пұттай май түседі. Жемі уақ балық, шаян, көржер болады. Ұрғашы киттің қарнының астында екі кіпкене емшегі бар. Жаңа тапқан баласының ұзындығы бір құлаш шамасындай болады. Кит үлкен түпсіз терең теңіздерде жүреді. Суда жүзетін балықтікі секілді құйрығы бар. Бауырының астында қанаттары бар. Киттің еті жеуге жарамайды. Киттің майы мен тіс орнына біткен нәрсесі үшін аулаушылар көп болады. Әрбір киттің тіс орнына шыққан мүйіздей нәрсесі жүзден болып, әрбіреуінің ұзындығы үш құлаштай болады. Тілінің үлкендігі алты қанат үйдің орнынан үлкен болмаса, кіппі шықпас, қазақтың: «жандыда балық үлкен, жансызда қамыс үлкен» деп жүргені осы кит болса керек.

ҮЙ ХАЙУАНДАРЫ

Жылқы, түйе, сиыр, қой, ешкі, ит, мысық, тауық адамның үй маңайында тіршілік етеді. Соның үшін олар үй хайуандары деп аталады. Үй хайуандары адамға көп пайда келтіреді. Жылқыға мінеді, арба, шанаға жегеді, сүтінен қымыз ашытады. Семіздерін қысты күні соғымға сояды, терісін сатып ақша қылады. Түйеге жүк артады, жабағысы күпіге жақсы болады, сатса жүні пұл болады. Сиыр мен қой адамдарды етімен, сүтімен асырайды. Ит қасқыр мен ұрыдан сақтап қора күзетеді. Осыларды қызметі үшін адам асырайды, бағады, қысты күні аяздан тоңбайтын жылы қора жасайды, ұры, бөріден сақтау үшін бақташы қояды.

БӨРІК

Кішкентай Нұрмаш бір күні басына әкесінің бөрік киіп «енді мен үлкен кісі болдым» деп ойлады. Сөйткенмен бөрік олай ойламады. Үлкен кісі болғыш Нұрмаштың көңіліне қарамастан, дәл мұрнына түсті. Нұрмаш мұны да елен қылмай, қолына бір таяқ алып, аяқтарын маң-маң басып, ана ауылға қарай жөнеліп еді. Мұны мал қайырып жүрген Бекбай отарасы көріп қалып, айғай салды:

– «Әй, бөрік! Сен неғып жүрсін? Біздің Нұрмапты қайда алып барасың?» – деп.

КҮЛКІ СӨЗ

- Әй, Қасым! Неге аузыңды томпайтасың?
- Күшімді күйдіріп алдым.
- Неге жамап алмайсың?
- Инем жоқ.
- Тесігі үлкен бе?
- Жағасынан басқа түгі қалған жоқ.

ОҚУ

Жүніс сегіз жаста. Ол оқи да, жаза да білмеуші еді. «Мені мектепке жібер» деп мазасын ала берген соң, әкесі бір күні мектепке алып барды. Мұғалім жаңа келген жас баланы тиісті орынға отырғызып, аты-жөнін сұрап, дәптеріне жазып алды. Сол күннен былай Жүніс қолтығына кітаптарын қысып, бір күн де сабақтан қалмай, мектепке барып жүрді. Ақырында біздің Жүніс оқу, жазу, есеп үйреніп, оқымысты болды. Мақал: Бір оқығанға, екі оқымағанды береді. Сонда да айырбастамайды.

НҰРМАШ ПЕН ДҮЙСЕН

Нұрмаш айтады: «Дүйсен, біздің үйге бала бол, сонда біздің үйдің кісілері сіздікінен екі рет артық болады». Дүйсен ойлап тұрды да: «Жоқ, Нұрмаш. Сен біздің үйге бала бол, сонда сіздің үйдің де, біздің үйдің де кісілері бірдей болады, – деді.

Табындар, балалар, Нұрмаштың үйінде неше кісі?
Дүйсеннің үйінде неше кісі бар екенін?

ОҚЫМЫСТЫ БАЛА

Бір бала қалада оқып, жазғытұры аулына келді. Әкесі: «Балам, енді шөп шабатын мезгіл жақындады, қолыңа тырнауыш ал, мен шапқан шөпті жинап, жәрдемінді тигіз», – деді. Баланың жұмыс қылғысы келмей: мен әр түрлі ғылымдар оқып қайттым, қара қазақтың сөздерін ұмыттым, тырнауыш деген не нәрсе? – деді. Осы сөзді айтқаны сол-ақ еді, тысқа шықса, жатқан тырнауыштың басын байқамай аяғымен басып қалып еді, сабы тақ етіп мандайына тиді. Сонда ғана тырнауыштың не нәрсе екені есіне түсіп, мандайын сипалап тұрып: «Тырнауышты аяқ астына тастаған қандай ақымақ екен», – деп ашуланды.

ШАЛДЫҢ ҮШ БАЛАСЫ

(Ертек)

Күндерде бір күн ертеде бір шал болыпты. Шалдың үш ұлы бар екен. Бір күні шал үш баласын қасына алып отырып сұрапты: «Қорамда сан жетпейтін малым бар. Сандығымда сан жетпейтін алтын бар. Мен өлгенде мені қалай қылып көмесіндер?» деп сұраған. Көп кідірмей-ақ балалары көңіліндегі барын айтады.

— Ой, мен сені жібекке орап ақ жауып, арулап, шақырмаған ел қалдырмай, басыңа мындап қой, жүздеп жылқы шығарам, — деген үлкен баласы. Онан соң ортаншы баласына: «Сен, мен өлгенде қалай ғып көмесің?» деген шал.

— Ой, мен сені қадірлеп, басыңа осы малдың бәрін шығарам, атағыңды жер жүзіне өлген күні шығарып, ел шақырып, ас берем, үстіңе күмбезден мола салдырам, басыңа атыңды жаздырып көк тас қойғызам, — дейді ортаншы баласы. Онан соң: «Өлгенде қалай ғып көмесің?» деп сұраған кіші баласынан шал. Біраз ойға қалып отырыпты да: «Сенің өлуің біледі, менің көмуім біледі», — деген кіші баласы. Көп кешікпей бір жылы мықты ашаршылық болып, ел жұтап, ашаршылықтан жұрт тегіс қырылған, сонда өлгі байдың тігерге тұяқ малы қалмай жұтаған. Екі үлкен баласы аштан өліп, бар мал-жанынан шал айырылып, жалғыз кенже баласы қалыпты. Бір күні шал ауырып қаза тапқан. Кенже баласы үстіндегі шекпеніне орап, жер ошаққа көмуге-ақ шамасы келіпті.

ЖАСТЫҚ

Бір жылдың ішінде бір-ақ жаз болады. Ағаш, шөптер, гүл жапырақтар бір-ақ рет жасарады. Осы секілді, адамның да басына жастық екі келмейді. Жастық — біздің өміріміздің жазы. Жаздан кейін қалай күз келеді, сол секілді жастықтан соң көрілік жетеді. Шаруасына жинақты кісілер жаз күні қыстық азық-түлігін даярлап қояды. Адам да жасында өнер-білім, жақсы мінездерді бойына жинауы тиіс. Мұнсыз ол қартайған шағында рақат тіршілік ете алмайды.

КҮЛМЕҢІЗДЕР КӨРІГЕ

Бір кісінің екі баласы болыпты. Бір мезгілде көрпшілері оған айтады. «Сенің балаларың бір кемпірді мазақ қылды, балаларыңды тыйып қой!» — деп. Өкесі балаларына ұрсады, бала-

лар да мұнан былай кісіге күлмеске уәде береді. Біраз күн өткен соң балалар, әкесіне берген уәдесін ұмытып, бір бишара шалды тағы да келемеж қылыпты. Мұны әкесі естіп, балаларын шақырып алып айтады: «Балалар, мен енді мұнан артық өмір сүргім келмейді, менің өлгім келеді, егер өлмей қартайғанша тұрсам, сендер секілді бір ақымақ балалар анау күнгі шал мен кемпірге күлгендерің секілді, маған да күлер деп қорқамын». Балалары ұялғанынан қызарып, не қыларға білмей, сонан кейін кәрі кісілерге күлуді тіпті қойыпты.

ҚОНАҚ КӨДЕ

Туу десе түкірік жерге түспейтін боран. Алыстан жолаушы болып Қарасақал тоңып, өңі қапшып келе жатыр. Жолда қонарлық үй болмапты. Біраз жол жүрген соң, көп ұзамай бір оңаша қыстауға кез келеді. (Қатты дауыспен) «Үйде жолыққандай кім бар?» деп сырттан есік қағып айқайлайды. Үйден еріккен жас келіншектер жүгіріп шығады. (Қалтыраған дауыспен) Қарасақал: «Жолаушы едім, бұл үй кімдікі? Өзім тоңып тұрмын, қонамын», – дейді. Жас келіншектер бір-біріне қарап күліп, «Өзің кімсің? Бұл үй иесінің үйі», – дейді. Сабыр қылуға төзбей Қарасақал: «Қонамын, күн суық». «Қонсаң қон, бірақ қонақ көде бересің...» деген бір жас әйел. Сөз қайырмай «жарар-жарар» дегеннен басқа үн жоқ, үйге кіреді Қарасақал. Күн батып кеш болған кез, Қарасақал жайланды. Үйдегі кемпір-шалмен амандасты. Одан кейін бір аяқ қатығы жоқ апшыған қара көже әкеліп береді Қарасақалға. Қарасақал көжені ішіп болып біраз отырып айтады. «Ішпi құрғыр неге қорылдайсың, екі аяқ көже ішетін өз үйің бар ма?» – дейді. Тағы көрген-білгенін айтып, үйдің ішін қалың күлкі қылады. Біраз уақыт өтеді, үйдегі отырғандар жалынып Қарасақалға ертегі айтқызады. Бір ерінбестен жокты барды сөз қылып, күлдіргі айтып, түннің жарымын өткізеді. Үйдің ішпi есі кетіп тыңдап отырған жерінде бәрі қалғыпты. Бір жас келіншек: «Манағы айтқан уәдеміз бойынша айтатын өлеңінді айт», – дейді. Оны-мұны айтып сөз көбейтіп, айтқысы келмейді Қарасақал. Бір қатын тұрып: «Өлең айтпасаң, аспанға асамыз, астыңа от жағамыз» дегесін Қарасақал қорқып құтыла алмасына көзі жетіп, біраз тамсанып отырып бөркін қолына алып:

Мен едім ел қыдырған жетім қарға,
Үйінде мен тойғандай етін бар ма?
Қатықсыз қара көже бере салып,
Сұрайтын қонақ көде бетің бар ма? –

деген екен.

ЕШКІМГЕ ЖАУЫЗДЫҚ ҚЫЛМА

Тіленші байдан қайыр сұрайды. Бай оған еш нәрсе бермей: «Кет, жоғал», — деп ақырады. Тіленші кетпеді. Сонда бай ашуланып, алдында жатқан тасты алып Тіленшіге атты. Тіленші жерден тасты алып, қойнына салып тұрып айтты: «Осы тасты қашан сенің өзіңе жоғалтпай атуға күн туғанша сақтармын», — деп.

Тіленшінің айтқанындай-ақ, тасты ататын күн туды. Бай бір жаман іс істеп малынан айырылып, өзін абақтыға алып бара жатыр екен. Бұған Тіленші кез болып, қойнындағы сақтап жүрген тасын алып атпақшы болды да, ойланып тұра қалып, өзіне-өзі сөйледі: «Өттеген-ай, бұл тасты бекер сақтап жүрген екенмін, мұнан бай өлі күшті күнінде мен бұдан қорқушы едім, мұны күндеуші едім, енді қазір мұндай нашар халін көріп көңіліме аяушылық түсті».

БАЙЛЫҚ

Бір жарлы жігіт жас күнінде оқыған ұстазымен жолығып, өзінің бұл күнде кедей болғандығын шақты. Онымен бірге оқыған серіктерінің көбі бай болып, кейбіреулері жұртқа қадірлі кісі болып кеткенде, өзінің әрқашан көрген күні жоқшылық екенін сөйледі. «Қалайша сен өзін айтқандай кедейсің? — деді ұстазы. — Сенің денің сау, қол-аяғың аман, жұмысқа жарарлықсың», және шәкіртінің оң қолын көрсетіп сұрады, — Сен мына қолыңды мың сомға кестіруге рұқсат етер ме едің?» «Құдай сақтасын! Он мың сомға да кестірмеспін» деді жігіт. «Қаншаға берер едің жарық дүниені көретұғын қырағы көздеріңді, сақ құлақтарыңды, мықты аяқтарыңды?» — деді ұстаз. «Мен бұларды дүниенің малына да айырбастамас едім», — деді шәкірт. Сонда ұстаз шәкіртке: «Қалайша енді осынша байлыққа ие бола тұрып, жарлымын дейсің?» — деді.

АЙ-ҚҰЛАҚ

(Балалар ойыны)

Ай-құлақ — көктемнен бастап жаздың ішінде балалардың ойнайтын бір ойыны. Ай-құлақты ойнау үшін кешке таман жұрт аяғы басылған соң, көп балалар жиналып өздерінің арасынан үш баланы шығарады, бірін қасқыр, бірін қойшы, бірін ит қылу үшін, қасқыр болатын баланың екі шөкесіне екі тақияны тікейтіп орамалмен мандайынан байлап, арқасына

киім-кешекті тығып томпитып, белін астынан буып қасқыр қылып болған соң, балаларға жуытпай анадай бір бұтаның тасасына жатқызады. Қойшы болатын баланың үстіне жыртық шапан, басына жаман бөрік кигізіп, қолына бір таяқ беріп, ит болған баланы қасына ертіп қойдың қасына жатқызады. Қалған көп баланы қой қылып көгендеп қояды. Біраздан соң қойлар дүр етіп үркеді, сол уақытта ит те абалап қасқырменен арсылдасып қалған кезде қойшы да айтақтап лақ, қозыны айырып қалады. Сөйтіп, қасқыр бірде құр кетіп, бірде алып жүріп, ақырында сол қойлардың бәрін де тауысады. Міне, осымен бұл ойын осылай бітіп, екінші басталғанда тағы да бұрынғы жолыменен бастала бермекші.

ДҮМПІЛДЕК

(Қырғыздың ойыны)

Дүмпілдек – балалардың ойыны, 7–8 жасынан тартып 20 жасқа келгенше ойнайды. Еркек балалар мен қыздар араласып ойнай береді. Көбінше түн ішінде ай жарықта ойналады. Жылдың төрт мезгілінің қайсы кезінде болса да ойнала береді. Артықша жазды күні болады. Күн жылы болса қораның шетінде балалар жиылады да, «а» деп дүмпілдек ойнағанға кіріседі. Ойынның тәртібі мынадай болады: ойнағандар көп болса 14, аз болса 4 адам болуға тиіс. Онан көбі көп болып кетеді, азы аздық қылады.

Екі жақ болып бөлініп, екі жағы да өздеріне басшы сайлайды, бір тарабы жерге шапандарын, тондарын дегендей шөмкеніп тізіліп үймектеп жатады. Басшы болған бала қолына ұзындығы 5 кез бен 10 кездін арасындай жіпті (арқанды) алып бір ұшын жатқандардың біреуіне қарманып, екінші ұшын өзі қармап жатқан балаларын қорғайды. Енді 2 жағы (жатпағандар) киімдерін жеңілдетіп, жалаң аяқтанып қолдарына төбетейлерін, байпақтарын, болмаса құрым жұлығын шепіп алып, жатқандарды қапшырып, тиіп, қапшып сабай бастайды. Жатқандардың басшысы әлгі жіпті жеткен жеріне шейін аналарды қуалап сабатпастан амалын істей қорғайды. Егер қорғаушы қарамаса, тисе іс қылып қапшып сабап жүргендердің біреуіне барып тигендігі анықталса, жатқандар тұрып, олардың орнына ана сабап жүргендер келіп жатады. Оларды да өздерінің бастығы қорғайды. Басшы болған бала, яғни қорғаушы балалардың ішінде пысық мықтырағы болуға керек. Жүгіргенде бет қармалып ала тұрған, өзі күшті дегендей... қорғаушы, сабап жүргендерді қуып қармағанда, жіпті қоя беріп

қармаса, жетсе де есепке алынбайды. Жатқандардың жіп қармағанда қоя беруге болмайды. Өстіп ойнай береді де аяғында көп жатпай, көп сабағандардың мерейі үстем болып, көп жатқандар жеңілгенге есептеледі. Сабаған уақытта еттерін ауыртқандай, жанына батқандай қылып жіберуге болмайды. «А» деп ойын басталарда бұрын жатып кезек беруге екі жағы да көнбейді. Ол туралы екі жағы да екі палуан бала алып шығып күрестіреді де, жығылған жағы бұрын жатады. Ал болмаса екі жүйрік баланы алып шығып жарыстырады да, қалған жағы жатады. Мұнан басқа да шөп жасырып, қара көтер қармалап дегендей бірнеше түрлі жеребелері бар. Қой алдырған жағы жатып кезек береді. Ойнап жүрген уақытта арасында бір шұпшатақ шыға қалса, балалардан біреу «ақ шөп басы» деп айта салады. Ақ шөп басы дегені, қорғаушы қармағанды қойсын, аналар сабағанды тоқтатын, сөйлесіп-келіселік дегені. Ақ шөп айтылған кезде қорғаушының қармағаны, аналардың сабағаны есепке алынбайды. Егер істеліп қалса ойынның тәртібін бұзған болып жарамайды. Басшылар тыйып қояды. Мұнан басқа «шап кетті» деген сөз бар: шап кетті дегені ойын басталды, қашқыла, қолға түсіп қарманып қалмағыла дегені. Мұны да ойынның басшылары айтады. Жатқан балалар ешбір іске қатысуға қақысы жоқ. Олардың ісі жалғыз жату ғана.

МАРЛАМҚАШ

(Балалар ойыны)

Марламқаш – жазды күні ойнайтын қазақ балаларының көп ойындарының бірі. Бұл былай ойналады. Қараңғы түндерде көп балалар жиналып екіге бөлінеді. Бір бөлігі киімдерін тастап алысырақ жерге барып жасырынып жатады. Қалған бөлігінен жасырынғандар қаппа болса бұлардан да сонппа болып іздеп ұстауға шығады. Сонда бұлар іздеп пығысымен айқайлап жүтіріп жүріп айтатыны: «Марламқаш, мені көрсен тұра қаш!» Жасырынған балалар, үстіне жақындап келіп қалғанша, жата береді. Үстіне өтіп келіп қалса табанда ұстатпайды, онда тұра қаппады. Олардың ойынға жарамайтынын жасырақ балаларды киімдерінің қасына қалдырып кеткен белгілі ордалары болады. Соған қарай қаппаға тырысады. Егер жеткендері болса ұстап ордаға дейін арқасына мініп келеді. Бұл міну жеткендеріне үлкен бақ деп санайды. Жеткізбей құтылып кету де қаппаушы балаларға да сондай бір дәреже. Мінгізгеннің қабақтары түсіп, мінгендерінің көңілдері шат болып, жеткізбегендері қуанып, жете алмағандары жабыранқы болып, жете алмаға-

нына ішінен ұялып барлығы да ордаға жиылады. Екінші басталғанда әлгі қуған жағы өнді жасырынып, қашқан жағы өнді қууға шығады, алдыңғы ретте болып кете береді.

Бұл ойында қашса құтылып, қуса жететін балаларды таңдасып алып қуады. Мұндай өте асқан жүйрік балаларды сырын білмейтін бөтен ауылдың балаларының ойындарына қосуға болмаса, өз ауылдарының ойынына араластырмай өздерінше «бұл жүйрігіміз» деп оны құрметтейді. Бөтен ауылдың жүйрік деген балаларына бәйгі атындай ертіп барып әлпештеп қосады. Бұл баланың жүйріктігіне арналған мойнында тұмары да болады. Сондықтан жүйрік болып осындай атақ алу үшін жазды күні балалардың сүйіп ойнайтын ойындарының біреуі осы марламқаш болады.

ІШІК ҚАЙЫРЛЫ БОЛСЫН!

Хажы-еке, ішік қайырлы болсын!

– Айтсын.

– Қаншаға алдыңыз?

– Күйіп тұр екен ғой, 350 сом... Ұмсындыққа киім-кешек алайын деп едім, Мәскеуден алғалы тұрмын.

– Ішпінгіз қымбат емес, мен мынаны 150-ге алдым, – деп Тоқыш үстіндегі пальтосын көрсетті.

– Ой, пырағым-ай! Жұрт жарықтық арқасында бір бүтінденіп қалалық та.

Тоқыш күлімсіреп:

– Сіз әлі жұрт арқасында киініп қалалық деп отырсыз, осындағы газетші қулардың сөзін естідіңіз бе? Олар бізді кінәраттап жатыр, жұрттан көп ақша жинап алып, өз пайдаларына жұмсап жүр, бір тиындық бітірген ісі жоқ, – дейді.

– Е-е-е! Біз біреуден тартып алыпсыз ба, жұрт өзі берген соң шарият бойынша да, бізге газетші-мазетшінің сөзі керек емес, үй-басы 2–3 сомнан ел кедей болмас...

– Сонда да, хажы-еке, олар Жұрықбай ақсақалды ұялтып тастапты...

– Шіркіннің ұялшағын қарапшы, не былпылдайсын, сенің ақшаң емес қой десе болмап па?

– Жорекең жарықтық жуас кісі ғой, үндемейді: сонда да соншама ақшаны қайда жұмсадыңдар десе, елге не дейсің; Аналар жұртқа жариялайтын көрінеді.

– Пырағым, Тоқыш-жан, сен әлі баласың ғой. Біз мұндайды көп көргеміз. Оның не қысылатыны бар: адвокатқа бердік дерміз, переводчик, чиновниктерге бердік дейміз, ретін тап-

паймыз ба... (дей бергенде нөмірге газетте қызмет ететін бір жігіт, сәлем беріп кіріп келді).

Хажы әфенді жалма-жан ішіктің үстіне шапанын іле салып, тасбихын тартқан болып отыра қалды.

ҮШ ҚҰЛАҚ

Торғай үйезіне қараған бір болыс Ақтаз (найман) деген ел бар. Көшіп-қонуы бұрынғы қалпынша, зорлықшыл, тентек ел. Осы елмен қатар көшіп, қатар қонып жүрген Атбасар үйезіне қараған Ақтаз—Бадана деген ағайын бар. Осы ағайынның бір жігіті мал ұрлатып, сұрау салып, жанындағы айбынды ұры Айдабай балаларына барады. Өзінен төмен атаның баласы мал сұрап, ұры түнетіп ауылына ат ойнатып келгеніне намыстанып, мал иесінің құлағын кесіп тастайды. Мұнын арты болмапшы сөз болса да, құлақ құнсыз кетіп, екі жағы келісіп, жігіт құда болып кетеді.

Бұл — бір құлақ

Мына құлақ кесілгеннен кейін арада бір-екі жыл өтеді. Бірақ батырлардың «құлақ кесті құлын» деген сөз ауыздарынан пыға береді. «Қорқақты көп қуса батыр болады» деген рас екен, ана жылғы мал ұрлаған Айдабай тұқымы Мейрам деген жігіттің құлағын Бадан жағы кесіп алады.

Бұл — екінші құлақ

Құлақ кесу бәсекесінен хабарсыз, соңғы құлағы кесілген елде саудамен жүрген Қасым деген жігіттің құлағын, екінші құлаққа орай қып, Айдабай жағы кесіп, босағаға лақтырған.

Міне, үшінші құлақ!

Мұнын арты үлкен барымтаға айналып, Баданның 20–30 жылқысы сойылды. Күнде тең елдердің ақсақалдары жиылып, бір-екі рет бас қосса да, дым бітіре алмады. Бұл күнде екі жақтың пұнақтары құлақтарын қалтасына салып, закон қуысып жатыр.

ҚЫЗЫЛ ҚАШАР

— Жаңа терлеп келемін, құй қатын! — деп Шілікбай кесесін домалатып жіберді.

– Терлерсін әлі, аған үйі қарыз шайды сұрап жатыр. Балқияны жіберіп бір табақ ұн сұратып едім, сендер тіленуді білесіңдер, алғанды беруді білмейсіңдер деп «жақсы жеңген» аузына келгенін шатад дейді балаға.

– Мен сол үйден, өліп бара жатсаң да, нәрсе сұрама дегенім қайда!

– Енді кімнен сұраймыз, жаны ашитын сенің қай бір ағайының толып тұр, – деді Ұмсындық.

Шілікбай жеңілген кісідей үндемеді. Жалғыз сиыр суалды, осы үйде дым жоқ, бөрінен балаларға қиын болып барады, соятын болсаң қашарыңды сойып ал, мен саған неше рет айттым: терісін сатарсың, осы үйдің қып-қызыл жалаңашын көрмеймісін, дейді қатыны.

– Қашар терісіне қарық боласың ғой, сисаның кезі отыз тиын екенін білемісің, деп жаңа тершіп жаны жадыраған Шілікбай кенет өзгеріп кетті. Белбеудің үшімен терін сүртіп, күрсінді. Кеше суат басында ойлай-ойлай басын даң қылған шаруа кемшілігі түгелімен қайтадан көз алдына келді. Кейінде Ұмсындыққа орынсыз апуланатын мінезбен алдындағы кесеге көзі түсіп кетіп:

– Саған тас пыдар ма, анау күні әкелген кесені ыстықтай құйып-құйып сопайтып жіберіпсің ғой! – деді.

– Хұдай шебер-ау, кесе сопаюшы ма еді, әкелгенде... – деп Ұмсындық сөзін бітірмеді, тыстан ақырған дауыс естілді.

– Шық, Балқия, дауыстаған кім?!

Балқия жүгіріп шығып, қайта кірді.

– Аға, сені ауылнай шақырып тұр!

Шілікбайдың жүрегі су ете түсті. Бата қылуды да ұмытып, дастарқанды аттай, күнісін жүре кие тысқа пықты.

Ақ сәмкесі мойнында, тымағын алшайта киіп, қамшысымен мықынын таянып, сұлу мұртын ширатып ат үстінде Таймінер ауылнай тұр еді.

– Ас-салам ғалейкум!

– Уа ғалайкум ас-салам!

– Шілеке, мал-жан аман ба?

– Шүкір, шырағым, түсініз ауылнай, шай ішпініз, әлі соғым сойғанымыз жоқ...

– Жоқ, алла разы болсын.

– Жол болсын ауылнай?

– Шіл-еке, алым...

– Ойбай, шырағым, қолымда неч нәрсе жоқ.

– Ол жайыңды орысқа айт, маған ақша дабай!

– Шырағым, жаман күтімді алмасаң, жанымда жарты тиын жоқ.

– Олай сықақ қылма, ақша болмаса, мал да аламын, биыл мал қымбатын білесің ғой. Бақанас атаң баласында сенен байы жоқ.

– Хұдай байлыққа жеткізсін-ау, шырағым, менің малымның саны қағазында сызулы тұрған шығар.

– Он жеті сом төлейтін үй кедей болушы ма еді, Шіл-еке, шығар ақшаны, тоқтатпа мені!

– Он жеті сом?! – деп Шілікбай шошыса да, ауылнай қалжындайтын шығар деп.

– Шырағым, ауылнай-жан, мәртебең мұнан да зорайсын, шана жолы түскенше мұрсат бер, шөп-пөп сатайын... Жаңада айтып қойшы, биыл қанша төлеймін?

– Шілікбай, сен саңыраұмысың, он жеті сом, он жеті! – деп ауылнай дауысын шығарыңқырап жіберді. Шілікбайдың күйке тамыры шымырлады.

– Сиыр малдан ірілі-уақты бес бас, оның да біреуін сойғалы отырмын, жалғыз ат, онан басқа адал қарам жоқтығына, жаным, ант ішейін. Малымыздың санынан адамымыз көп, қол қанатым жоқ, балалар әлі жас. Жүз жылқысы бар Байғабыл былтыр он бес сом тартып еді, маған он жеті сом дегенің не?

– Жұртқа биыл соғыс салығы көп түсті. Өзің раскладта болмап па едің?

– Ер кісі алатын бас салық па?

– Ия.

– Мен ол кезде шөпте едім.

– Ендеше саған он жеті сом салғызған өзіңнің Байғабылың. Шілікбай шөпті бәрімізден де көп шабады деп.

– Япырмай, енді не дейін, жұртта хұдай бар ма! Жоқ, ауылнай, мен төлемеймін, төлеуге шамам келмейді, напшандікке арыз айтамын, қатын-баламды шұбыртып барамын...

– Шіл-еке, манадан бергің де жетер, маған десен гүбірнадрға бар, бірақ қазір ақша бер, сен үшін мен патшаның алымын жанымнан төлер жайым жоқ.

– Немді берейін?

– Малың қайда?

– Малым... малым...

Ауылнай ашуланып аттан түсті де, қабағын қарс жауып, Шілікбайды балағаттап, қораға қарай жөнелді.

– Мынау мал емей немене? Сен бермесен, мен ала білермін, ұста мына қызыл қапшарды! – деп ақырды.

Шілікбай не қыларын білмей тұрып қалды. Манадан тыңдап тұрған Үмсындық шыға келіп:

— Ауылнай, қайным, бала-шағаның азығына сойылғалы тұрған жалғыз қашар бұл, аз күнге аузы түкті кәфір де қарайды ғой, бір жолға ағанды қыспа! — деді.

— Сендей көкайыл қатынның талайын көргенмін, сөйлемей!

— Бірімізді өлтіріп әкетпесең, қашар берілмейді!

— Ей! Патшаның алымын жинап жүрген ауылнайға қарсылық қылайын деген екенсіңдер, — деп ауылнай мойнына ізнәгін киіп алып Шілікбайға:

— Пот сот¹ кетейін демесең, ұста қашарды, әкел менін пылбырымды! — деп ақырды.

Ауылнайдың ізнәгі мен түрін көрген соң қатын да үнді қойды, Шілікбай да шыдап тұра алмай, қызыл қашардың мүйізіне пылбырды байлады.

— Әйдә, жетелеп жүр Байғабылдікіне, сол жерден я ақша тауып бер, я қашар сатылады, — деп, қызыл қашарды Шілікбайға жаяу жетелетіп, өзі атқа мініп, артынан айдап жөнелді.

— Үйің күйсін ауылнай! Бала-шағаң шулап қалсын, ауылнай! — деп, Ұмсындық көзінен жас ағызып еңіреді. Шешесі жылағанын көрген соң қасындағы екі жас бала да жылап жіберді. Ұмсындық екі баланы жетелеп ауылнай мен Шілікбайдың соңынан кетті.

БІЗДІҢ БОЛЫС ЖАРАЙДЫ

Ойласа не табылмайды: әділдік те, данышпандық та ойдан шығатын нәрсе. Бұ заманда жұрттың көбі болыс болғанысп, сүйенгені закон, күш-қуаты ізнек-мөр болып кетті. Сонда да жұрт құралақан емес екен, бүгін мен өзіміздің болыстың кемелдер билігін естіп, көтеріліп қалдым. Алаштың алалығы жоқ, оқушыларым, сендер де естіп көтеріліңдер, зарықтырмай айтайын.

Сарықопа волосында Ақташы, Қараман деген екі ауылнай ел бар. Бұл елдің болысы Ақташы Өтеулі деген кісі. Ақташы Юсуф Нарымбай баласынан Қараман Қоғабай деген жесір алмақ. Юсуф күйеуінен бір жақсы ат алады. Бұл ат кепшікпей жоғалады. Юсуф күйеуі Қоғабайдан көреді: Қараман, атымды тауып бер, болмаса жесірінді бермеймін дейді. Мұнысы ағайыны — болысқа арқа сүйегендік пе, әйтеуір осылай тізе көрсетпек болады. Бұған Қараман қаймықпай, 20 жігіт аттанып, қызды алып қашуға келеді. Қыз қолға түспейді. Ақташылар жасырып тастаған екен.

¹ пот сот — под суд, яғни сотталу деген мағынада айтылады

Екі ағайынды бітіруге Өтеулі болыс атқа мінеді. Ақташы, Қараман бас қосып сөйлесе де, тыныса алмайды. Сонда біздің болыс не ойлап тапты дедер. Дереу өзінің Ақтапшысынан Молдаш деген бақсыны алдыртады.

— Міні жұрт, ұрыны қазір таптыртамын, ал бақсы, істей-тінінді істе! — дейді болыс.

Юсуф пен Молдаш жұрттың алдында әуелі серт қылыс-ады: бақсы ұрыны тапса, қара ала бұзаулы сиырын бермек, егер ұрыны таба алмаса, бақсы Юсуфке күрең байталын бермек.

Бақсы келместен бұрын-ақ болыс отқа төрт кетпенді салып қойған екен (тегі бұрында мұндай тәжірибелерді болыс басынан өткізсе керек). Бақсы келіп, жынын шақырып, отқа әбден қызарған төрт кетпенге жұртты шақырады. Ақташы — Қараманнан жүз қаралы адам бар екен. Жоғалған аттың басы төрт қараға кесіледі. Бақсы сөйлейді:

— Міні жұрт, кім қара болса, кетпенге қолы күйеді, ақ болса аман кетеді!

Жұрт бірінің артынан бірі кетпенді сипап өтіп, кезек Омар Ғабдалрахман баласына келеді. Мұның алдындағылар қолдарын шарпылтса да, қарытса да сыр бермей өтеді: ұры болып мал тарту оңай ма! Омар Ғабдалрахман баласы кетпенді сипап өтіп, шыдамай қолын шайнап алады. Бақсы Омарды бас салып, ұры мынау деп ұстайды. Мұнан басқа қолы күйгендер, шарпылғандар: 9-ыншы ауылдың ыстаршынасы Мұстафа Байсамат баласы, Серікбай шабар, Дүйсеке Көбелек баласы һәм басқалар.

Болыс Омарға шұқпияды:

— Әйде батыр, төле малды, ұры болдың!

Омар айтады:

— Жарайды, төлейін, бірақ маған акті жасап, копия бер, осындай ретпен мал төледім деп.

— Жарайды, ертең малды әкел, біз акті жасап қоялық, — дейді болыс.

Жұрт тарайды.

Бақсы айтқан сертке жетіп, Юсуфтың қара ала сиырын айдап жөнелді.

Болыс кешке пәсірге акті жаз десе, пәсірі:

— Басың нешеу, осындай іске акті жасауға бола ма екен?! — дейді.

Болыстың салы суға кетеді. Ертеңіне мал алуға нөқталы-жіп байланып Ақтапшылар келеді. Бір жағынан жауапкер — Қарамандар даяр болады.

— Акті жоқ.

– Акті жоқ болса, мал да жоқ, – дейді Қарамандар.

Болыс ұялмаса да қызарғандай болып, не қыларын білмейді. Сонымен жұрт тарайды. Бітім болмай қалады.

Енді біздің болыста не кінә бар? Ұрыны таптыруын таптырды, бірақ шіркін песір орыстығын қылып, біткелі тұрған іске заңды әкеліп кірістіріп, ұрыны босатып жіберді.

Заман азды десек те данышпандар бар ғой. Жұрттың көбі құр данғаза мен Харон Раппид, Харон Рашид деп баяғы Харон Рашидтің басын ауырта береді. Хұдайдың өз мандайымызға, өз бағымызға берген Харон Рашидінің қадірін білеміз бе! Өлгі Омар қарақшы осы күні болыстың үстінен судияға арыз беріп отыр, болыс маған сондай-сондай іс қылды масқаралады, қолымды күйдірді деп. Бұл жұрт қайтіп оңсын!

ТІК БАҚАЙЛАР

Болыс, өзіңіз де келіңіз!

– Жоқ, мені қойыңыз, мұнда бар, «ет аз, күн жаз», қайта мына келіндерінің сарандығынан қатқан-құтқан қалыпты, – дейді болыс.

Бір табақ сүрді жеті-сегіз кісі айнала отырды.

Сағындық бидің атшысы – жас жігіт, тұтасымен салынған сыңар қазыны көтеріп алып, қолы күйіп бара жатқан соң, тастап жіберді де, ұялғаннан:

– Мынау жануар кер биенікі-ау, – деді.

Сағындық би көзін қысып қалды. Махмұджан мұғалім мырс етіп күліп жіберді.

Болыс, естімегенсіп, есік жақта отырған жылқышыға:

– Мә, мынаны аса да, тарт малыңа! – деді.

Қонақтар үн-түн жоқ, етті жеп болып, есік жақтағы балашағаларға асатты да, табакты қайтарды. Майлық берілді, ет тураған жігіттер қолдарын жалап:

– Бәйбіше, қолдың майын жеңілдеткендей бір нәрсе болса, – деді.

– Менің підерімді әпер! – деді болыс.

Бір жігіт підерге ұмтылғанша, болыстың тоқалы Ажар сандықтың қабында қыстырулы тұрған бес-алты газетті алып қонақтардың алдына тастай берді. Ет тураған жігіттер қолдарын сүрте бастады.

– Қағаз қолдың майын жақсы алады, – деп Сағындық би де майлықты тастап, бір газетті ала беріп еді, Махмұджан мұғалім жұлып алғандай:

— Би-еке, маған бере тұрыңызшы, мынау менің газетім ғой! — деп бас салды.

— Пай, пай, біздің молда газет десе, өліп тұрады, — деді Сағындық би.

— Жаидид ғой, — деп үйдегілер бір сыпыра күлдісті.

— Мынау «Қазақтың» 175-інші нөмірі, мен мұның алдындағы үш нөмірін әлі алғаным жоқ, — деп ренжіген түспен мұғалім болысқа қарады.

— Молда-еке, сонша іспеттейтін мұнда шарифат сөзі бар ма еді, мұнан бұрын келген үш-төрт қағазды үлгі пішемін деп шешей алып кетті, — деді Ажар тоқал.

— Адресімді өзгертпесем болмас, — деп, мұғалім кейіпкіреп басын шайқады.

— Молда! Осы газеттерден құтқарғаныңа менен не аласың, — деп болыс күлді. Мұғалім үндемей газетті оқып отырды. Жұрт қолын жуып болған соң, мұғалім:

— Міне, сіздер газетті керексіз дейсіздер, оқып көрсетейін, пайдалы ма, зиянды ма екен, — деді.

— Оқыңыз, оқыңыз, — деді отырғандар.

— Осы бір нөмірдің өзінде қанша керекті сөз жазылған! Қазақ малының есебін алу туралы сөз бар, осы кездегі қымбатшылық жайынан жазылған. Міне, адвокат Райымжан Марсековтың қазақ қамын ескерткен мақаласы бар, міні ел ішіндегі партия пәлесінен туған өтірік шағым, хата өлген кісінің атынан жазылған арыз бар.

— Оны жазушы сабаз бір заңөңші қой, — деп мұғалімнің сөзін бөліп жіберді.

— Есеп демекші, есеп жайынан не жазған екен? — деді болыс.

— Май-июнь айларында қазақ малының санағы алынады, соған шығуға талабы бар орысша оқыған жігіттер осы бастан сұранып арыз берсін, — депті.

— И-е-е, ана жылғыдай орысша оқығандар тағы да жұртты әуре-сарсаң қылады десейші, сол жылы мен ауылнай едім, біздің елді сонда қырып кете жаздаған, — деді Сағындық би.

— Бекер шығар, — деп мұғалім нанбағысы келіп еді, үйдегілер тұс-тұсынан ана жылы санаққа шыққан орысша оқыған жігіттердің мінезін айтыса бастады.

— Жөкебайдың торы атын ана бір көзілдірікті бұжыр жігіт айдалаға шауып көрінеу зарықтырып өлтірді, — деді Сағындық.

— Сонда ұялғаным-ай, Жарықбаев деген қатпа қара пімірікпестен біздің Тобажанға «қызың сұлу ма, күйеуге бердің бе?» деп қарап отыр, — деді біреуі.

– Тобекең момын адам ғой, сөй дегенде аузын бұзып жіберсейші, – деп бір жігіт қызынды.

– Ойбай, ол ол ма, Дүйсен софыға, «ұжмақтың қай бөлмесіне кіресің, неше хордың қызын аласың?» деп бейшараны жаман сықақ қылды, – деді тағы біреу.

– Сабаз, сонда бір жігіт болды-ау, аты кім еді? Тілімнің ұшында тұрғанын қарапшы... Исламбек! Исламбек десе, Исламбек еді. Сол жігіт әлгі тік бақай жолдастарына жаман кейіді, ол болмаса, аналар қазақты адам дейтін емес, – деді төменірек отырған біреу.

– Қазынананың ақшасын шашып, мен мұнда ойнап келдім бе! – деп ақыратын шашы ұзын кейкі сары бар еді ғой, – со да тентек жігіт еді, – деді Тоқжан болыс.

– Құрамысқа, «қызың қатынынан неше жас үлкен?» дейтін ана бір қырма сақал қыбжақ жігіт пе еді?

– Жаным, ол жолғының несін сұрайсың! Орысша оқығанның бәрі сондай болатын болса, олардан аузы түкті орыс артық, – деді бір үлкен кісі.

– Серкебайдың баласы сол жылы қызық қылған ғой: өз еліне есеп ала барғанда, өз әкесінен «атың кім?» деп сұрапты. Өбіш болыс шыдай алмай: «Нұрмаш-ау, саған не болды, өз әкенді танымағаның ба?» – десе. Нұрмаш: «Закон такой» деп айтады, – дейді.

Үйде отырғандар ду күлді. Сағындық би Махмұджан мұғалімге:

– Сен неге күлмейсің, орысша оқығандарды, төте оқу жолындағыларды жер-көкке сыйғызбаушы едің ғой? – деді.

Оқығандар ел ішінде мұндай ұнамсыз мінез көрсеткеніне ренжіп, солар үшін ұялып отырған Махмұджан мұғалім, өзіне сөз кезегі келген соң:

– Отағасылар! Һәр адамның мінезі һәр түрлі, көптен жақсы да, жаман да шығады. Бірен-саран тік бақайларға қарап, оқығандардың бәрі солардай деу хата, жаңа Бекен айтты ғой, сонда бір жігіт жолдастарының мінезіне жаман кейіп, тоқтау салды деп. Ұсаңа ол жолдағылар мен қазіргі оқығандарды салыстыруға болмайды, қазіргі оқығандарда ұлт намысы бар, бұрынғылардан фікірлері көп ашық. Егер араларынан бірлі-жарымды теріс мінезділер пыға қалса, естиярлары тоқтау салады. Тіпті болмағандарын мынау газетке жазып, ендігіден әрі жұрт бетіне қарай алмайтын қылуға болады...

– Тірі болсақ, бұл жолғыларды да көрерсіз, көп қалған жоқ қой, тек жақсы болсын, қазақ баласын жаман қылып не қыламыз енді, молда, – деп Сағындық би орнынан тұрды...

Жұрттың бәрі дәрет алуға тысқа шықты. Осы үйден біржола бесін оқып аттаналық, – деп Сағындық би орнынан тұрды...

Жұрттың бәрі дәрет алуға тысқа шығысты.

ҚЫМБАТ ТАЙ

Еліміздің ортасында жетіде бір, енді екі болатын базарымыз бар (болатын) еді. Анау күнгі аласапыранда дүкеннен қант, пай алып шықсам, біздің Мақаш соғылған, қасында тамыр – соқыр Иван бар, торы шолағына мініп, бір тайды қосарға алып желе жортып бара жатқанын көрдім. Бұл құрғыр неғып Иваншыл болып кетті, ауылға қайтпай ма екен деп, соңынан «Мақаш, Мақаш тоқта» деп дауыстап едім, Мақашым маған бір қарады да, Иванға бір нәрсе сыбырлағандай болып шоқыта жөнелді.

Осынша жасқа келгенше құдай мұны желіктіріп алды ғой, қорасында тіс шұқитын шөп жоқ. Айналдырған екі сиыры көршінің шөбіне түсіп, мүйізін қақтырып қансырап жатыр, қатықсыз қара көжеге қамалып қатын-баласы үйінде шулап отыр. Мұның мұнда бір көтерем тайға дүниенің қазынасын алатындай Иванның үйінен шықпай сандалып жүргені мынау деп кейіп, артынан ат базарына мен де келдім. Келсем Мақашты бес-алты орыс ортаға алған. Бетінен майы шыққан, аузыбасын түк қаптаған Алексей тайын саудалап тұр екен.

– Тай сатасың тамыр?

– Сатам.

– Қанча сұрайсың?

– Жүз сом.

– Тифу! Құтырдың ба, Мақашка, айтар едім мас болған, арақ жоқ. Жүз сом сұрайсың, ұят қайда?

– Ызнаком, бұл тай арғымақ баласы, атасы ұлы дүбірде бәйге алған қара арғымақ. Оны мына Иван біледі, – деп Мақаш қоразданып, қампысымен бүйірін таянып, торы шолақтың мінер жағына таман қисайыңқырап отырды.

– Атасы қара арғымақ! Қара арғымақ болса мен какое дело, сенікі атасын сатпайды, мынау тұрған жаман баласын сатады.

– Бай, алмасаң да тайымды жамандама, жануарда осы күні сын бар ма, жаздыгүні көрсең бір жүз түгіл екі жүз берер едің. Онда мақпалдай қара еді, қазір жүн оңып, азып құбақан болып кетті.

Соқыр Иван Әліксейге орыспалап: – Тай арғымақ тұқым екені рас, Мақаш өтірік сөйлемейтін жігіт, жаздыгүні

көргенімде көмірден қара, суреттен сұлу еді, өттең ақшам жоқ, өзім алар едім.

Тайын Иван мақтаған соң, Мақаш бұрынғыдан да артық көтеріліп:

— Ана жылы осы таймен бір енеден туған арғымақты мын жарымға саттым, — деп мақтанды. Мұнысы әлде өтірік, әлде рас, әйтеуір Өліксей нанып:

— Балтай-шалтай не керек, сатар болсан, тамыр өлер жерін бір-ақ айт, — деді.

Екеуі бір сағаттай саудаласып, ақырында 50 сомға келісіп, қол қағысты.

Мақаштың ептілігіне сүйсініп, манадан бері қарап тұрған мен Өліксейге:

— Бай, биік арзан алдыңыз, терісін қымбат сатарсыз! — дедім. Қазақшаға шорқақ Өліксей бұл сөзіме не түсінсін, тайды жетелеп үйіне тартты.

ҚУАНЫШТЫ КҮН

*«Пара алушылардың жазасы артсын
һәм пара берушілерге жаза берілсін
деген жаңа закон шықты».*

Газеттерден

Жармұхамет бүгін мекемеден өзінен-өзі күлімсіреп шықты. Жайшылықта құп-қу сұрғылт жігіт, бүгін екі бетіне қан жүгірген, көздері жайнаған, күннің әлі қыс екенін де ұмытқандай. Көпеге пыққанда пальтосының түймесі салусыз еді.

Жармұхаметтің бүгінгі қуанышы ғұмырында тапқан абырой-дәрежесімен парапар еді. Бәлкім онан да артық еді. Ол қызметке ілінгеннен бері абыройы тез көтеріліп кетті. Жұмысты кісілер онан ақыл сұрамай кетпейтін болды. Қазіргі Жармұхамет бұрынғы кедей Тоқтардың Жармұхаметі емес. Үйіне кірген кісі пыққысыз. Төсеп тастаған қымбат кілемдерге көз сүрінеді. Бұрын қол жетпес көрініп жүргендермен Жармұхамет енді әкей-үкей болып кеткен. Бұрын тұмсығын көкке көтеретін Қара Керей болыстарың енді күндіз-түн оның үйінен пықпай карта ойнайтын болған. Сөздің қысқасы Жармұхамет кемеліне жетіп, толықсып тұрған шағы еді.

Міне, бүгін сол бақытты Жармұхамет бұрынғыдан он есе бақытты еді. Себебі бүгінгі қуанышты оқиға болмаса, Жармұхаметтің ғұмыр бойы жеткен дәрежесі, тапқан дәулеті, бүгін болмаса ертең, халық аузында ертегі болып қалуы ықтимал еді.

Мұнан екі-үш сағат бұрын алдына жұмыспен барғанда қабағын қарыс жауып, осылар-ақ мазамды алды ғой дегендей, бар айбынын сыртына шығарып отырған Жармұхамет, енді жылы шыраймен шыққанына көшеде оны манадан бері күтіп тұрған Берікбол, Малтабар іштерінен қуанып:

– Тақсыр, біз сізді күтіп тұр едік, – дейді.

Жармұхамет оларға жүре жауап беріп:

– Жұмыстарың болса үйге келу керек еді. Сендер мекемеде қинайсыңдар, анау қасымда отырған қасқа бастың төбесі тесік, – дейді.

– Біз қайдан білейік... енді сізден бір мархамат болар ма екен?

– Ай білмеймін, істерің жаман көрінеді. Өкімнің назары сендерге өте теріс.

– Біз оны байқадық, көпірдің алды тар көрінеді. Сізден мархамат болмаса?

– Менің айтқанымнан шықпайтыны рас, бірақ...

– Сіздің қолыңыздан келетін болса, біз сіздің бір керегіңізге иншалла жарасақ керек.

– Үйге барып сөйлесейік, болыстарың осында жүрген көрінеді, бізді көшеде көрмесін, біздің үйге бара беріндер, мен қазір келемін, – деп Жармұхамет екінші көшеге бұрылып кетті.

– Тегі жолымыз болар, сен байқадың ба, ахлақты көрінеді ғой, – деді Берікбол.

– Ахлақты болмай піркінге не көрініпті, сан рет олжа түсіріп едім, Жылқыайдар қызы туралы өз қолымнан 300 сом әпердім. Былтырғы өтірік сайлауда сүйіншіге жүз сом, бір ат бердім. Бізге ол құдай үшін қызмет қылар деймісің, алатынын тағы алар. Өйтеуір іс оңарылатын болсыншы, – деді Малтабар.

– Сонда да қара жүрек жігіт қой, мен осыған сене де бермеймін, осы аналардан аман ба екен?

– Аман шығар. Аман дейтінім, Тоғжан қара жорғасын қайтып алып, аралары ашылып жүрсе керек.

– Қайдан білейін Терлікбай, Жарбосындардың аяғын құштырып жүрмесе!

– Сен жоқты сөйлейді екенсің. Олардан ол ақырында қанша пайда қылды. Жарбосын төрт жүз сомын қайта даулап алып, өзін орнынан түсіре жаздаған жоқ па. Санасы болса екі жақты бірдей қолға алудан батырдың аузы күйген шығар.

– Жарбосын да сабаз қасқыр-ау, осылардың құлқынына түсіп кеткенді қайта алып жүрген.

– Оның мәнісі бар, оны қайтарып жүрген Сейдіғали ғой...

Осылай екеуі сөйлесіп келе жатып Жармұхаметтің үйіне жақындай бергенде Берікбол Малтабарды түрткіп қалып:

– Ойбай, болыстың аты тұр ғой! – деді.
– Қой, оныкі емес.
– Не айтады, шанасын қарапшы, ана Белгібай торы емес пе?
– Ендеше бұрылып кетелік!
– Енді байқалық, қайтер екен. Өлгі келген соң қанша сөйлесер екен. Мына сарттың дүкеніне кіріп, қарай тұралық.
Жармұхамет бұлардан айрылған соң тура переводчик Әли Жартыбасовқа барған еді.

Бұл қалада Жармұхаметтің бүтінгі қуанышына ортақ болатын жалғыз Әли еді. Жармұхамет есіктен кіре күлімдеп, азырақ ентіге сөйлеп:

– Әй, сен не білдің? Оқыдың ба? – деді.
– Немене?
– Білмесең, сүйінші.
– Немене, немене, айтсайшы құрғыр.
– Жаңа заңды оқыдың ба?
– Не қылған жаңа заң?
– Жаңа заң пықты...
– Жаңа заң дей береді ғой... Орыстың жаңа заңы аз ба еді?

– Керексіз заңды не қылайын. Міне, оқымасаң, – деп, қалтасынан орысша бір газетті суырып алып, қызыл қарындашпен сызған жерін оқи бастады.

– Мұны қашан оқып шығасың, маған қысқасын түсіндірші!
– Қысқасын түсіндірсем, жаңа заң бойынша пара берушілерге жаза салынатын болды...

– Сол ма қуанып жүргенің, онан бізге не пайда бар?
– Токта, әуелі түсін.
– Ал, ал түсіндір!
– Пара берген бұрынғыдай пыға беріп аузына келгенін оттай алмайды. Пәленшеге сонша беріп едім деп, хакімге арыз қыла алмайды.

– Қойшы.
– Уалла, нанбасаң оқы мынаны!
– Думадан айналсаң болмас па?
– Ой кепсе бұл заңды шығарған дума емес. 87-інші статья бойынша үкіметтің өзі шығарды.

– Үкіметтен айналсаң болмас па? Бірақ пара берушіге жаза болатын болса, бізге параны кім береді?

– Ой мисыз, қазақ бере алмай тұра ма? Бізге керегі сол ешкімге айтпағаны ғой. Былтырдан бері менің зықым шыққан жоқ па?

– Айтқандай-ақ, оның енді қалай болар екен?

— Жоқ, ол ештеме болмайды. Мына законнан бұрынғы ғой, сонда да құдай кезін келтірсе Жарбосынның әкесін танытатынын. Өйтеуір дауласпай жүретін кісі емес, өзі-ақ бір қысылғанда келіп сүйкенер. Сонда бергенін тура Петір Ивановичке апарып тапсырып, өзін сотқа бергізермін.

— Не сөйлеп отырсың, онда өзің ұсталмаймысың?

— Жоқ, әлгі жаңа законда айтқан, егер чиновник өзінің алған парасын өзінің төресіне әкеліп тапсырса жазалы болмайды, беруші сотты болады. Пәлен ай абақтыға қиылады, ақшасы қазынаға кетеді деген. Мен жорта бір-екеуін алғашқы кезде сөйтемін. Сонда әкімдерге сенімді көрініп, қазақты да жүре шаймаймын ба? Өйтеуір онымен қазақ бермей тұра алмайды.

— Шайтан-ай, ондайға шеберсің-ау!

— Қайтейін, қарап жүріп өлейін бе? Қашаннан бері Сейдіғалидің қорлығы өтті.

— Оның рас, Сейдіғалидың бір сөзі менің де есімнен өлгенше кетер емес. Саған айтқаным да жоқ еді. Былтыр Құрманның тойында екеуіміз сөзге келісіп, сонда маған айтқанын естісең...

— Не дейді?

— Сондағы айтқаны: «Сен күні кешпе Ермалаевтің самауырынын құйып жүрген Әли едің, енді қазақтың арқасында әбден байып, үй салып алдың» деп былшылдады.

— Оған үй салып алса, кім қой деген екен!

— Ол екеуімізді көре алмайды. «Байдың малын байқұс қызғанады» деген ғой.

— Осы біз алсақ қазақтан алған пығармыз, соның несібін алдық, соның бізде несі бар?!

Жармұхамет кешіккен соң, оның үйінде күтіп отырған болыс пәтеріне қайтты. Мұны көріп тұрған Берікбол мен Малтабар сарттың дүкенінен шықты. Малтабарға Берікбол:

— Мен саған мана айттым ғой, Жармұхаметке біз текке жем боламыз деп. Оның бізден бөлінуі жаман. Мынаның қайдан шыққанын көрдің ғой, біз әліде болса сол Әлиді айналдырайық, — деді.

— Жарайды, — деді Малтабар.

Әли, Жармұхамет, Әлидің қатыны үшеуі шай ішіп отырған үстіне сәлем беріп Берікбол мен Малтабар кіріп келді. Екеуі Жармұхаметті көрген жерден ұрлығының үстінен иесі түсіп қалғандай сасып, төрге де шыға алмай, пығып та кете алмай, не қыларын біле алмай тұрды да қалды. Бұлардың жайынан хабарсыз Әли:

– Хош келдіңдер, төрге шығындар, – деп жылпылдай бастады. Жармұхамет оларға жаман көзімен бір қарап алып, стақанын төңкерді де:

– Хош, мен қайтамын, үйде жұмысым бар еді. Саған соны айтқалы келіп едім, – деп шығарда екі қазақты көзімен тағы бір атып, жүріп кетті.

СОЛ ҚЫЗДЫҢ АТЫН ҰМЫТТЫМ

Мен 1921 жылы Семей уезінде тергеуші болып қызмет еттім. Күз уақыты еді. Өзіме қараған аудандағы елдерді аралап жүріп, Қызыл Адырға келсем, аудан биі Қ. жолдас сессия құрып жатыр екен. Халық есепсіз көп жиналған: Семей уезінің 7-болысынан, Қарқаралы, Өскемен сықылды өзге уездерден, тіпті Жетісудың Аягөзінен де мал даулап, ақы сұрап келгендер бар екен. Қ. жолдас Семей уезінен қызметке жақсы, ұрыға рақымсыз атанған билердің бірі саналатын. Жұмыстың көптігінен Қ-ның басы катып, дамыл көрмей, мезгілімен тамақ ішуге де уақыты болмай, ертеден қара кешке шейін сөйлеумен дауысы да қарлыққан екен.

Жиналысқа тіккен үйдің біріне біз де келіп түстік. Қандай жұмысты қандай адам (тергеуші ме, би ме) қарайтынын білмейтін, өздері неше күндей кезек тимей сарғайған, елдері алыс, сот маңайындағы ауылдарды қону-түстенумен әбден мезі қылып, жексұрын болған Даукестер мені көрген соң, «тағы бір төре келді» деп сыйғаны үйге кіріп, сыймағаны үйдің жабдығынан дауыстап, «тақсыр, жолдас, арызымыз бар, пәлен күннен бері бізге есе тимей жатыр...» деп әркім өз басындағы мұнын шаға бастады. Халық соншалық көп, бұл елге біз келе жатқанда жолпыбай «сот арқылы өндіріп алдық» деп талай мал айдап бара жатқандарды көргенбіз. Өлі де болса лек-легімен біреулер келіп жатыр, жұмысы біткендер кетіп жатыр.

Осынша көптің жұмысын «законшілер» бітіремін деген сот сол ауылда екі жыл жатса да бітетін емес. Ол кезде әлі қылмыс, зандар пықпаған, сот қызметкерлері істің ақ-қарасын «төңкеріспілдік арымен, социалистік сана жолымен ғана» айыратын шақ. Қ. жолдасқа атсалысып көмек көрсетіп, мен сол арада 3–4 күн болғанмын.

Міне, содан бері 4 жыл өтті. Қазіргідей заманда бұл аз уақыт емес. Содан бері талай кемпіліктер түзетілді. Бірақ ұлы мақсатты тілектердің бірі – әйел теңдігі әлі де көңілдегідей жүзеге асқан жоқ. Бұған себеп: елдің сүйегіне сіңген

ескі әдеттің әлі күштілігі, әйел табының көзі аппылып жетпеуі, бостандық қадірін анық білмеуі, ел ішіндегі соттардың сақтығы – олақтығы, тағы-тағылар. Қара басының бостандығын көксеген әйел жігерлі болса, қазақ ішіндегі соттар қатаң қызметін біліп істеп, жолдан таймайтын болса, әдет-ғұрып қанша күшті болғанымен, жоғалмасқа шарасы жоқ.

«Бостандық» дегеннен есіме түседі: сол жолы бір қыз көрдім.

Осы қыз 7 аудан сотына арыз береді: ата-анасы жастай, қалың мал алып, біреуге атастырып қойғанын, енді бойжеткен соң күйеуі жаман екенін біліп, оны сүймейтіндігін баяндап, басына бостандық сұрайды. Сот қызды шақыртады. Қызының әке-шешесі, туыскандары, бәрі шұбырып ере келеді. Бәрі қызға жабылады. «Арыз бергенім жоқ, бұрынғы күйеуіме баруға ризамын» деп айт деп үйретеді. Әсіресе, әкесі қызына өлердегі сөзін айтады, көзінен аққан сорасы сақалын жуады. Шешесі әлпештеп өсіргенін, ақ сүтін емізгенін, дос аз дұшпан көп, жұрт алдында масқара қылса, пәленшенің қызы кетті деген атаққа ұшыратса, екі дүниеде риза еместігін «ақ батаны бұзса, көсегесі көгермейтінін» айтады. Ағалары біресе зекиді, біресе жалынады. Қысқасы, бәрі жабылып қыздың басын дан қылады. Бәрі де қыздан сот жауап алғанда, бірге болады. Ақырында қыз бейшара әке-шешесін аяп, сот алдында «мен арыз бергенім жоқ» деп пығады. Қыздың хат білмегендігі үшін арыз жазып, қол қойған сол қызды алмақ болып жүрген – сүйген жігіті Бекіш екен. Енді сот біреудің қызын халық алдына масқара қылғанын тексеру, айыпкерді жауапқа тарту үшін қаулы жазып, сол арада қолма-қол маған тапсырды.

... Қызды шақырттым. Әке-шешесі, жақындары тағы да шұбырып ере келді. «Қызық» көрушілер іргеден, жабықтан сығалап, тыңдап бірін-бірі итермелеп, түйе түскендей үйді қиратып барады.

Бойжеткен әдемі сәулім қыз. Басына түлкі тымақ киген, белін буынып алған. Қыздың тымақ кигенін – топ ортасында жалғыз әйел болып көзге түспейін деп ұялғаннан істеген ғой деп ойлауға болса да, белін тас қылып буынғаны үйден шыққанда-ақ тәуекелге бел байлап аттанғандығын білдіргендей болып көрінді. Түсі қашқан, көңілін қайғы басқан мұнды қыз келіп отырғаннан қанша сездірмейін десе де, еріксіз күрсініп жібергендігі байқалып қалды. Шешесі сапты қамшыны таянып, сұрланып, ішпен «көне, жүзікара, бірдеме депі» дегендей, қолайсыз бір сөз айтса үстіне қона түскендей болып, көзін айырмай қызының қарсысында отырды. Әкесі сот алдындағы жауаптан кейін көңілі жайланғандай, сөйтсе де «Сақтықта

қорлық жоқ дегендей, қызының жоғарғы жағынан орын алды. Халық көп, жұмысы бар да, жоқ та анталап қарап тұр.

Тергеу ашпастан бұрын қызды, тағы қыз танымайтын бөтен елдердің 3–4 адамын алып қалып, бастығы қыздың әке-шешесі қылып, жұрттың бәрін пығардым, үйдің маңайына жақын жолатпайтын қылып қызбен сөйлестім.

Бостандық сұрап сотқа арыз беріп пе едің? – дегенімде, қыз төмен қарап, бөгеліңкіреп, ақырын:

– Жоқ, – деді.

– Әке-шешен біреумен құда болып, күйеуге бергелі, ол күйеуіңді жаратпай бостандық сұрауың рас болса да, енді бүгін сот алдында ата-ананың көңіліне қарап, соларды ренжітпеймін, жұрт алдында төмен қаратпаймын деп қазақшылықпен танып отырған болсаң, енді сенің атыңнан арыз жазып, сен үшін қол қойып отырған жігіт сотқа тартылады, мен қазір оны шақырып жауап аламын, абақтыға жөнелтем. Ол жігіт сүйгенің бола қалса, оны аямайсың ба? Өзгелердің көңіліне қараймын деп, бұрынғы күйеуіңді жек көретінің рас болса, өз өмірің қайғыда өтпей ме, пышынды айт! Қазіргі заман – бостандық заманы, енді бұрынғыдай әйелді ешкім зорлай алмайды. Сүйсең, соған барасың, – деп бірсыпыра сөз сөйледім. Келгеннен төмен қарап үндемей тындап отырған қыз, есік жаққа бір қарады да, басын көтеріп алып, тура маған бұрылып:

– Арыз бергенім рас! – деді. Бұл сөзді нып-нығыз қылып, «Басымды біреу кесіп алса да...» дегендей қажырланып айтты.

Қыздың пынын айтқызығаныма, «сауабына» қалғандай болғаныма мақтанған кісідей мен күліп жібердім.

– Мана сот сұрағанда неге арыз бермедім дедің, енді ертең тағы біреуге «арыз бергем жоқ» деп жүрсең қалай болар? – дегенімде.

– Қайтейін, ол кісі сізше сұраған жоқ, – Көзі жәудіреп, – жұрттың бәрі анталап тұрған соң, – деп қыз да күлімсірегендей болды.

... Мен сырттағы кісілер үйге кірсе де болады дедім. Баяғы қауым адам таласа-тармаса қайта келді. Шешесі тағы манайындай қызының алдына қамшысына таянып келді. Шаншыла келіп отырды. Мен енді жұрттың көзінше жауапты қыздан ресми түрде жазып алуға тырыстым.

– Басыңызға бостандық сұрап келдіңіз. Сотқа арыз бергеніңіз рас па?

– Бердім, бергенім рас, – деп қыз жігерленіп, бастырмалатып екі рет жауап қайырды. Қыздың шешесі қаны қашып, көзі жаудырап, қызын жеп жібере жаздап:

– Алда, бетпақ-ай, бетпақ-ай, бетпақ-ай! Не бетімді айттайын, бетпақ-ай! – деп тас-талқан, жолында отырған адамдарға сүріне-қабына үйден шыға жөнелді. Күпісінің етегі салбырап, «құдай төбеден ұрды» дегендей, көбісін киюді де ұмытып, бәйбішенің соңынан ұсқыны қашып байы шықты.

Сөйтіп қыз бостандық алды, арманына жетті. Сүйгенімен кетті. Ата-анасын бала қанша жақын көрсе де, қанша сыйласа да, тіршілікте адамның азаттығынан артық еш нәрсе болмайтындығын, ол азаттыққа өзге түгіл, ата-анасы қарсы келсе де, еш нәрсеге айырбастамайтындығын осы қыз сол жолы жиналған жұртқа айқын көрсетті. Міне, әлі күнге шейін қараңғылықтан пыға алмай, азаттық қадірін ұға алмай жүрген қазақ әйелдеріне әлі де болса үлгі алуға сол қыз жарайды.

Өткен, сол қыздың атын ұмыттым, қыз-ақ еді.

«ЧИТАЮ, ПИШУ»

I

Жана байыған жас жігіт Жарылғас Көркімбай баласы урядник Микифордан, бір ат, 30 сом беріп, үш ай орысша оқиды. Сайлауға бір-екі ай қалды дегенде, қалаға барып, нацпальниктің қатынына «көрімдік» беріп, орысша үйренген деген «куәлік» алып қайтты.

Қызылсу еліне неше сайлаудан бері ынтымақпен болыс болып келе жатқан, жұртқа қадірлі, сөзі тыңдаулы Қалдыбаймен бұл сайлауда да таласушы жоқ. Тек Самалық тобы жол алып қалатын ғана түрі бар еді.

Жарылғас болыстыққа таласады екен деген қауесет бір күні дүңк ете түсті. Бұл хабарға нанушыдан нанбаушы көп болса да, көп ұзамай растығы білінді. Бірсыпыра жұрт күлесті, бірсыпыра қулар қуанысты, бірсыпыралары «тышқанды қара басарында мысықтың... тістейді» деген мақалды айтысты. Қалдыбай болыс, «ит құтырса, иесін қабады» деген, Көркімбай баласы Жарылғас екенін ұмытқан екен, жұрт аман болсын, болыс болғыш мырзаның әуселесін көрерміз деп, елең қылмады.

Жарылғастың ойы, кекетуші жұрттың, қызығушы қулардың, кектенуші болыстың ойынан басқа еді. Генерал-губернатордың: орысша оқығандар болыс болады деген жарлығы шыққалы бірнеше жыл болса да, Қызылсу елінде ондай адам жоқтықтан, жұрт сайлаған кісі болып келе жатыр еді. Жа-

рылғас жұртты аударарлық байлығы жоқтығын, елге қадірі шамалылығын һәм Қалдыбайдың да кім екенін білсе де, «көрімдік» кәдеге жарар деген үмітпен қолына қанша ел түссе де, азсынбай тасқа түспек еді.

Сайлау күні жетті.

Нашальник келді.

Ауылнай билердің сайлауы алдыңғы сайлаудан аз өзгеріспен өтіп, болысқа тас салатын кезең келді.

Июльдің орта кезі. Бесін ауып, күннің қайтыңқыраған кезі еді. Көл жағалай қонған қалың ел. Қарақұрым мал, құмырсқадай жыбырлаған жұрт: аттысы атты, жаяуы жаяу, топ-топ, екеу-екеу сөйлескен, күңкілдескен, сыбырласқан, күліскен, әзілдескен, сөйлескен...

Қонғалы төрт-бес күн болмаған, соны жұрттың шаңы шыққан. Бір мезгілде нашальник, оның артынан бір қолтық қағаз көтеріп, переводчик пықты. Төрелерге тігілген үйдің алдына жиналған жұрт бөріктерін алды, ауылнай-билер знактарын тағысты. Нашальник тура елу басылар қамалған үйге кірді. Тас салатын қобдиды даярлап, елу басыларға қалай тас салу мәнісін баяндады да, нашальник: Жандаралдың жарлығы бар, лауазым иесі адамдар, әсіресе болыс орысша білетін адамнан сайлансын деген, сол себепті сіздер де орысша білетін кісі сайландар, – деді.

Елу басылардан жөн білетін біреуі тұрып:

– Тақсыр! Біздің елде орысша оқыған кісі жоқ, көпшілігі болысымыз жұртқа жағымды, патша, хазіреттеріне де түзу қызмет етіп тұрған Қалдыбай Шонмұрыновты сайлаймыз, – деді.

Жарылғастың бір ауыл болысы тұрып:

– Тақсыр! Өділдігіңізге бас. Біздің сайлайтын кісіміз орысша хат біледі, оқыған жігіт – Жарылғас Көрімбаев, – дейді.

– Мартынов! Шақыр мұнда болыс пен Жарылғасты, – деп, нашальник стражникті жұмсады. Қалдыбай болыс пен Жарылғас келіп кірді.

– Орысша білемісің? – деп, нашальник Қалдыбайдан сұрады.

– Төре не айтады? – деп, Қалдыбай переводчикке қарады.

– Орысша білемісің, – дейді.

– Жоқ, тақсыр, жасымда үйренбеген тілді, енді қартайғанда қайдан білейін.

– Плохо! – деді нашальник.

– Орысша білемісің? – деп, нашальник Жарылғастан сұрады.

Жүрегі лүпілдеп, буыны қалтырап, өңі құбылып тұрған Жарылғас жұлып алғандай:

— Читаю, писаю! — деді.

— Молодец! — деді төре. Елу басыларға: — орысша білетін мына Көркімбаевты сайлаңдар, — деді.

— Таксыр, сізге қарсылығымыз жоқ, бірақ жұрттың қалаған адамын сайлаймыз, бір-екі ауыз орыс сөзін поселкенің сиырын бағып жүрген жігіттер де біледі; олар сиыр бағуды білмесе, ел бағуды біле ме? Жарылғастың орысшасы да солардікіндей, — деді елу басылар.

Нашальник азырақ ойланып тұрды да: — тастарыңды салыңдар, сайлауды губернатор бекітеді, — деді.

Тас салынды.

Қалдыбайға 24 ақ, 3 қара тас шықты. Жарылғасқа 3 ақ, 24 қара тас шықты. Сайлау тарады. Нашальник қайтты. Жарылғасты жұрт табалады. «Шениме» дескендер де болды.

II

Гинуардың бас кезі еді. Бір күні атын сүмектей қылып, Жарылғастікіне Микапар урядник келіп түсті. Ол кірместен бұрын, «орыс келді, орыс келді!» деп тыста ойнап жүрген балалар жүгіріп кіріп хабар берді. Бұл не қылған орыс деп, Жарылғас сасып қалды.

— Қатын, жаңа бепшентім қайда? Тақиямды әпер!.. Үйінді сыпыр, сыпыр! Төсек сал!.. — дегенше Микифор кіріп келді.

— Сүйінші, Жарылғас, болыс болдың! — деп қалтасынан «обласной ведомостың» бір нөмірін суырып алып, Жарылғасқа ұстата берді.

— Өзің оқышы, Меке, — деп Жарылғастың қуанғаннан жүрегі соғып, орнында дұрыс отыра алмады.

— Степное положениенің 70 статьясы бойынша Қызылсу елінен болыстыққа Жарылғас Көркімбаев бекіді, — дегенді оқыды.

— Ыспасибо, Меке! — деп Жарылғас Микифордың қолын қысты.

— Микапар закон біледі, Микапарды ұмытпа, Микапардың сүйіншісін мықта, — деп урядник жайнандап күлді.

— Меке, қалағаныңды ал, сенен аярым жоқ, арманыма бір жеттім...

— Байға қанша беріп едің?

— 500 еді, өйтеуір ақтады, — деп Жарылғас күлімдеді. — Іс колыма қашан тиер екен?

— Енді кешікпейді, приказ шыққан соң, тоқтау жоқ.

— Бәлем, Қалдыбайлардың ызасы өтіп еді, мені мұқатпақшы еді, мұқатар енді...

— Оларды мен саған ендігәрі алдыннан шықпастай қылып берермін, ерегіссе, бастығы Қалдыбай қылып жер аудартудың амалын Мекефордан сұра, — деп урядник сұқ қолымен өзінің кеудесін шұқыды.

III

Болыс аты Жарылғастыкі болса да, билік — тілмашы Алексейде болды. Жұрт Жарылғасты құрметтемеді, қорықпады. Болысқа ісі түскендердің көбі Алексеймен жақын болды. Осылайша алты-жеті ай өтті.

Бір күні тілмаштың үйіне Бекбосын келді. Бекбосын Қалдыбайлардың ағайыны, Алексей тілмашқа жем түсіріп, айтқанын қылдырып жүрген елінің атқамінер бір адамы еді. «Бекбосын жігіт ұстайды» деген ел арасында өсек те бар еді.

— Алеке, бір өтінішім бар.

— Сөйле.

— Қапқын Омар деп хакімдер іздей беретін Омар маған жақын жігіт еді. Ұзап кетейін десе, белеті жоқ, жақын жерде жүрсе, ұсталатын. Осыған табатын амалың бар ма?

— Мұның амалы — ұстап беру, — деп Алексей күлді.

— Ой, жолың болсын!..

— Мен оған не амал табамын?

— Белет беріп болмас па?

Тілмаш басын шайқады.

— Неге?..

— Қапқынға белет беріп, біздің басымыз екеу ме?

— Саған одан не зиян бар?

— Маған зиян болмағанда, не пайда бар?

— Екі жақсы аты бар, біреуін мінерсін...

Алексей шылымын тартып, ойланып отырды-отырды да:

— Жарайды, сен айтқан соң болмас... атты кой, ақша...

— Сөз жоқ, аттын ақшасын бергізейін...

IV

Борандау күн еді.

Үйез мекемесінің алдыңғы үйінде үсті-басын қар басқан, сақал-мұртына қырау жабысқан екі мұжық, бір қазақ отырды.

Қазақтың бір көзі көкпенбек ісіп, жұмылып кеткен, басы орамалмен байлаулы, өң жоқ, түс жоқ, төмен қарап, мұнайып отырды.

Уезни напшальник волосной старшинаның пакетін алқанда, ішкінен үш бөлек қағаз шықты:

1) Қызылсу елінің қазағы Омар Төлеков Ефим Тимошоның атын ұрлап жатқанда қолға түсіп, соның үстінен жасалған протокол.

2) Омар Төлековтың белеті.

3) Волостной старшинаның уезге Төлековты екі кісімен жібердім деген рапорты.

Уез қағаздарды оқып бола берген кезде, қазақ ішінде көп жүрген стражник кәрі Иван кіріп:

– Алдияр, тақсыр! Бұл ұры кәдімгі ұстатпай жүрген қашқын Омар Төлеков, таныдым, – деді.

Он-он бес минут өткен жоқ, концеларияда справка қылынып, кәрі Иванның сөзі расталды.

Омар қашып жүргелі екі жылдан асқан, билеті болыстан алынғалы екі ай болған жоқ. Уез дереу Қызылсу елінің болысы Жарылғасты шақырып, кәрі Иванды таптырды.

V

Болыс болғанына дәл бір жыл дегенде Жарылғас орнынан түскен еді.

Жарылғас кінәның бәрін тілмапқа аударса да, тілмаптың жауабын үйез дәлелдірек тапты. Алексей тілмаптың жауабы:

– Жарылғас орысша біледі, қағаз біткенге өзі қол қойып, мөр басады, мына белеттегі де өз қолы: орысша білетіндігін напшальниктің куәландыруымен областное правление 70 статья бойынша үш таспен-ақ болыстыққа бекіткен. Оларды танымаймын, болыстың бұйрығынан шықпаймын, жаз деген соң жаздым...

Мұнан кейін көп ұзамай, областное правление Жарылғасты сотқа беруге бұйырғандығы естірілді.

Бұл хабар тиген соң, Жарылғас бұрынғыдан бетер сасып, сотта не деп жауап берерін білмей, күндіз-түні ойға қалды.

– Орысша білмеймін, тілмаптың маған білдірмей істеген ісі деп құтыла қалсам, қайтадан болыс болу жоқ. Сотта читаю, писаю десем, орысша білетіні рас екен деп, жаза мойныма түседі... – деп даң болды.

Ісін адвокатқа бермек болып, Жарылғас мырза қалаға жүруге қам қылды.

Аттанарда, Жарылғастың әкесі Көркімбай қарт баласына батасын беріп айтқаны:

– Тілімді алсаң, балам, шпитай-шпитаедан да без! Болыстықтан да без! Қалған малыңнан тағы айрылсаң да, қара басыңды қорғап қал! Бұрынғылар айтқан, балам: «Басқа келген пәле деп, бастан құлақ садаға...»

АҚЫЛ МЕН ЫРЫС

Қазақтың толықсып тұрған заманында бір адамға қыдыр дарып, бақ қонып, малы да, бағы да көтеріліп жұрт алдына түседі. Мал да, ақша да көбейіп дәуірлеп тұрғанда ол бай бақты да, ырысты да атанады. Бір күні ақыл мен ырыс тұрып былайша егеске кіреді:

Ақыл: Бұ байға осынша дәулет, байлық, бақ бәрі де менің арқамда болды, мен болмасам, бұл дәулеттің бірі де болмас еді, – дейді.

Ырыс: Жок, мен болмасам мал мен бақ болмас еді. Мал мен бақ үшін ақылдың керегі жок, ырыс болса, өзгесі өзі келе береді, – дейді.

Ақыл: Олай болса байқасалық, – деп 13 жылдан бері байдың қолында жүрген қойшыға барып қонады. Ақыл кірген соң, малшы ойға қалады. Мен баяғыдан бері осы байға қызмет қылып келемін. Маған ақы да, пұл да бермейді, мен сұрағаным да жоқ, неге мен бұлай жүремін, ақы алып өз алдыма іс қылайын деп ойлапты да, кешке келіп байдан ақы сұрайды. Бай: «Алда, бейшара-ай, құдай мұның есіне бірдеңе салған шығар» деп бірнеше жүз сом, бір ат, арба беріп шығарады. Бұл жылда егін салып, әр уақыт суғарып жақсы қарағандықтан мұның егіні көп шығып берекелі болады. Сол мезгілде маңайындағы бір патшаның әскеріне азық керек болып астық іздеп жүргенде әлгі жігітке жолығып «дос болайық, барлық егінді маған бер» деген соң, «ел алған егін, жер алған тегін» деген еді ғой деп бар егінін береді.

Ақыл кеткен соң баяғы байдың дәулеті азайып күннен-күнге кейін кетеді. Ырыс ақылға келіп берекенің бәрі сенде екен, сенсіз менің қолымнан түк келмейді, енді бір болайық деп бұ да жігітке қонады. Жігіттің егін берген патшаға қолқа салатын мезгілі жеткенде патшаның қандай асылдарын сұрау турасында ойға қалады. Боз арғымақты бастатып 150 жылқы сұрауға қарайды. Бастатып 60 түйе сұрау, тағы басқалар турасында көп ойласа да ақырында ақылына салып, «қой, бас екеу болмай, мал екеу болмайды» деуші еді, дейді де патша-

ның қызын сұратып жаушы жібереді. Патша қызын қалыңсыз бермекші болып күйеуді шақыртып той қылады. Дәл сол уақытта Ақыл мен Ырыс тағы да ерегеске кіреді. Ақыл: «қой бағудан басқа өз басының пайдасын білмейтін, бұл жігітке осынша жақсылықты тауып жүрген мен». Ырыс: «жоқ мен» дейді. Ырысты тастап Ақыл жігіттен де шығып кетеді.

Патша той етіп, неке оқытып қожа-молданы көніғып таркатады. Кешке қызды күйеудің қасына жеңгелері әкеліп, кәдесін алып кетеді. Ақылы басынан кеткен жігіт патшаның қызына қалай сөз қосуға, танысуға бата алмай теріс қараған бойынша қозғалмай жатады. Сонда қыз: «Бұл, қалай, менің бір мінезім жақпады ғой» деп, «Мырза, неге үндемейсіз? Басыңызда бір қайғы бар ма? Яки менің бір мінезім жақпады ма?» деп мойнына қолын созғанда жігіт шынтағымен қағып жіберіп қыздың екі күрек тісін сындырды. Аузын жосадай қан жуып кетеді. Бұл хабар ауылға таралып, патша да естіп, қатты ашуланып, жазықсыз баламды қасына бармай жатып мұндай маскара қылды деп, жігітті байлатып тастайды. Тойда паттықтың орнына мұндай өбігершілік кіріп, ел-жұрт жаман күйзеледі.

Сол уақытта Ырыс Ақылға барып: «Ақыл, сенің әр ісін дұрыс, тура еді. Егер де осы жігітті байлаудан құтқарып, осы хан қызын алып берсең, бүтін дүниедегі бақыт, байлық жалғыз сенің арқанда болуына сенейін, мұнан соң саған шек келтірмейін» дейді. Ақыл бұл сөзді тағы да мақұлдап жігітке қайта қонады. Сонда жігіт бір жақын жеңгесін шақыртып алып: «Патша мені неге байлатып қойды? «Ханда қырық кісінің ақылы бар» деуші еді, кінәмді мойнымға қоймай, бұл қайткені», – дейді. Бұл сөзді ханға айтқан соң, хан жігітті шақыртып алып: «Неге бұйттің, кінә, жазасы не? – деп сұрады. Жігіт: «Тақсыр! Сіз осы баланызды жас күнінде біреуге асырата берген едіңіз, асыраған үйдің бір тазы иті күшіктеп еді. Ес білмеген жас бала жатқан тазының емшегін еміп, күрек тісінде иттің сүтінің уығы қалған еді. Жақсы тілеу, жаңа ниетке кірген уақытта сол арам тісті жоғалтайын деп тісін түсіргенім рас» дейді. Жалма-жан хан қызын асыратқан кемпірді шақыртып сұраса, ол уақытта үйінде тазы күшіктегені рас болып шығады.

Сонысын хан: «Бұл жігіт жұрттан асқан данышпан кемеңгер екен» деп қызын қайтадан беріп, өз орнына патша етеді. Бұдан былай Ырыс Ақылға қарсы сөз айтуды қояды. Ақылсыз Ырыстың қолынан еш нәрсе келмейтінін біледі.

МАЗМҮНІ

БАҚЫТСЫЗ ЖАМАЛ	6
ӨЛЕҢ-ЖЫРЛАР	45
ӨНІГІМЕЛЕР	153

Художественное издание

МИР-ЯКУБ ДУЛАТОВ

Оян, казак!

Роман, стихи, рассказы

(на казахском языке)

Бас редакторы Ә. Пірманов

Редакторы Н. Дүйсенбаева

Көркемдеуші редакторы Д. Нұрышова

Техникалық редакторы Ұ. Рысалиева

Корректоры Ә. Кенжалдина

ИБ № 179

Теруге 3.02.03 берілді. Басуға 8.09.03 қол қойылды. Пішімі 84×108^{1/32}.
Офсеттік қағаз. Шартты баспа табағы 10,08. Есептік баспа табағы 9,36.

Таралымы 3000 дана. Тапсырыс № 1048.

«Атамұра» баспасы, 480091, Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы, 75.

Қазақстан Республикасы «Атамұра» корпорациясының Полиграфия
комбинаты, 480002, М. Мақатаев көшесі, 41.